

GİRİŞ

Osmanlı toplum yapısı içinde küçümsenemeyecek bir konumda olan gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik ve kültürel yapılarına dair önemli sayıda ilmi çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu araştırmaların ekserisi mahalli özellikleri yansıtmayan genel çalışmalardır. Bu konuda daha somut ve ayrıntılı bilgilere ulaşmak, bu cemaatlerin yaşadıkları şehirler kapsamında yapılacak olan döneme ait sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı da içeren araştırmalarla mümkün olacaktır.

Bu tür mahalli niteliği olan araştırmaların en önemli kaynakları hiç şüphesiz Kadı Mahkemelerine ait sicil defterleridir. Bu defterlerin düzenlenme mantığı her ne kadar mahkemeye akseden davaları kayıt altına almak usulünü içerse de, kayıtlar iyi incelendiğinde sosyal, kültürel ve ekonomik hayata dair önemli tespitler yapmak mümkündür. Nitekim sicil defterlerinde padişahattan gelen fermanlar, atamalar, görevden alınmalar, vakıfların işleyişi, kadı tarafından yürütülen hukuki işlemler, veraset işlemleri, terekeler, alım-satımlar, mahalle ve köylerden alınan vergiler, hukûki anlaşmazlıklar gibi çok çeşitli konular yer almaktadır.

Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na ait Şer'îye Sicil kayıtları 1635 tarihinden itibaren başlayıp, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar¹ devam etmiştir. Uzun bir süre Afyon Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilen orijinal sicil defterleri 2000 yılında Milli Kütüphane'ye devredilmiştir. Milli Kütüphane kapsamında mikrofilme alınmış olan defter kayıtlarından araştırmacılara kopya verilmektedir. Şehir tarihçiliğinin en önemli kaynakları olarak gösterilen sicil defterleri açısından Afyonkarahisar sahip olduğu toplam 173 defterle bu bakımından zengin şehirler arasındadır. Söz konusu defterlerin önemli bir kısmının kopyası halen Afyon Kocatepe Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

¹ 666 nolu defter 9 Eylül 1340-28 Şubat 1341 tarihlerini ihtiva etmektedir.

Bunun dışında şehir yıllıkları diyebileceğimiz salnamelerin de nüfus, kurum bilgileri ve idari yapı hakkında önemli bilgiler içerdiğini belirtmek gerekir.

Bir yönüyle şehir tarihi araştırması olan bu çalışmanın da doğal olarak temel kaynakları mahkeme sicil defterleri ve salnameler olmuştur. Bu iki temel kaynaktan ayrı olarak konuyla ilgili arşiv belgeleri, vakıf kayıtları ve bir kısım telif eserlerden de faydalanılmıştır.

İnceleme konusu, XIX. Yüzyılın son çeyreğinde, dönemin idari yapılanmadaki ismiyle “Karahisar-ı Sahib Sancağı” merkez kazada yaşayan gayrimüslimleri içermektedir. Nitekim incelenen dönemde tespit edilen gayrimüslimlerin çok büyük bir kısmı sancak merkezinde yaşamaktadır. Köylerde çok nadir olarak gayrimüslim nüfusa raslanmaktadır. Sancağa bağlı kazalarda ise az sayıda gayrimüslim nüfus bulunmaktadır.

Afyonkarahisar’da yaşamış olan gayrimüslimlerin sosyal, kültürel ve ekonomik yapılarını içeren bu çalışma, özelde şehir tarihine katkıda bulunmak, genelde ise toplum ve teşkilat yapısına dair mahalli boyutta örnek uygulamaları ayrıntı düzeyinde inceleyerek, Osmanlı devlet sisteminin çözümlenmesine katkı sağlayabilecek sonuçlara ulaşmak gibi amaçlar taşımaktadır. Mahalli düzeyde yapılacak şehir tarihçiliğine yönelik bu tür araştırmaların sayısı arttıkça, Osmanlı Devleti’ndeki toplumsal hayatı, hukuki uygulamaları ve teşkilat yapısını çözümllemek daha da kolaylaşacaktır.

Araştırma konusu Afyonkarahisar’da yaşayan gayrimüslimler olmasına rağmen, şehirdeki Rum ve Yahudilerin nüfuslarının çok az olması, Yahudilerin erken dönemlerde şehirden göç etmeleri gibi sebeplerden dolayı Ermeniler üzerinde yoğunlaşan bir çalışma ortaya çıkmıştır. Yahudiler ve Rumlar hakkında tespit edilebilen bilgiler ise konular içinde değerlendirilmiştir.

Araştırmanın tarihsel boyutunun bütünleyici vasfından istifade etmek amacıyla Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Çalışma konusunun Ermeniler üzerinde yoğunlaşmasından dolayı da Ermenilerin tarihi ve Türk-Ermeni ilişkileri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Bunun dışında genelden özele doğru bir metod takip edilerek her bölüm başlığı altında söz konusu bölümde incelenen konuların, Osmanlıdaki genel ve tarihi içeriği hakkında bilgiler

verilerek, Osmanlı idari sistemi ile uygulamalardan doğan somut mahalli sonuçlar arasındaki örtüşme veyahut farklar vurgulamaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DAKİ GAYRİMÜSLİM AZINLIKLARA GENEL BİR BAKIŞ

I. ANADOLU'DAKİ GAYRİMÜSLİM NÜFUS

Klasik dönem Osmanlı toplumunda insanlar daha çok dini yapılarına göre genel bir sınıflandırmaya tabî tutulmaktaydı. Bu sınıflandırma genel olarak Müslüman Müslüman olmayan ayrımına dayanmakla beraber, her iki grup da kendi içinde alt gruplara ayrılmaktaydı. Bu iç içe girmiş yapı aynı etnik kimliği taşıyabilirler, dini veya mezhepsel farklılığı olan grupların gerçek nüfusunun tespitini zorlaştırmaktaydı.

Erken dönem Osmanlı toplumunda nüfusla ilgili sağlıklı bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nde XV ve XVI. Yüzyıllarda, fert fert değil, fakat vergi mükellefi olan erkek nüfus esas alınmak suretiyle, otuz-kırk yılda bir, bazen şartlara göre daha kısa aralıklarla nüfus ve vergi sayımı yapılmıştır. Tahrir adı verilen bu işlem sonucu kayıtların yazıldığı defterlere Tahrir defteri denilmekteydi. Gayrimüslimler için ise “cizye defterleri” tutulmuştur².

Osmanlı Tahrir Defterlerinden mufassal olanlarında geçen bazı kayıtlar, nüfusla ilgili önemli bilgileri de içermektedir. XV. Yüzyıl sonlarında Osmanlı coğrafyasının Anadolu'daki kısmı, Trabzon'dan Antalya körfezine kadar uzanan hat ile sınırlanıyordu. 1461'de fethedilen Trabzon ve çevresinde yoğun bir gayrimüslim nüfus yaşıyordu. Halbuki, XIV. Yüzyıl başında fethedilen batı Anadolu'da gayrimüslimlerin sayısı, çok daha azdı. Dolayısıyla söz konusu dönemde, Hıristiyan nüfusun Anadolu'daki dağılımında, doğu Karadeniz şehirleri ağırlık merkezi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nüfusun çoğunluğunu

² Bahaeddin Yediyıldız, "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s.186.

Rum ve Ermeniler oluşturmaktaydı. Buradan hareketle, Batı Anadolu'da söz konusu dönemlerde yoğun bir gayrimüslim nüfustan söz edilemez.

Anadolu'nun Osmanlı hakimiyetindeki kısmında Gayrimüslim nüfus artış eğilimi göstermiş ve kısa bir sürede iki katına ulaşmıştır. Nitekim 1530-1535 yılları arası verilerine göre, aynı coğrafyada oturan gayrimüslim nüfus yaklaşık 63.300 hane halkından oluşmaktaydı. Aynı yıllarda Anadolu'daki Müslüman nüfus ise 832.395 kadardı. Bu sayının içine genellikle şehirlerde oturan askeri zümre dahil değildir³.

Araştırma konusu Ermeniler üzerinde yoğunlaştığı ve Ermeni meselesi rakamsal verilerle güncel bir gündem maddesi haline getirildiği için bu azınlık grubun Anadolu'daki tarihi ve nüfusu ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

ERMENİLERİN TARİHİ VE ANADOLU'DAKİ NÜFUSLARI

Türk-Ermeni ilişkilerinin daha doğru anlaşılabilmesi için Ermenilerin Anadolu'daki tarihi hakkında genel bir değerlendirme gerekli görülmüştür.

Ermeniler, Nordik ve Alpin ırkları karışımı bir halk topluluğudur. Yani Ermeniler, yerli ve göçmen Hind-Avrupalı unsurların karışımından meydana gelmişlerdir. M.Ö. VI. yüzyılda Yunan kaynaklarında "Armen", Fars kaynaklarında "Armina" adı ile zikredilen Ermeniler, umumiyetle esmer, orta boylu, tıknaz, brakisefal (yuvarlak başlı), saç ve göz renkleri koyu olan kimselerdir ki, bunlar Alpin tipi özelliklerdir. Bazı kaynaklara göre Ermeniler, Balkanlardan Ortadoğu'ya göç etmiş bir kavimdir. Farklı başka kaynaklara göre ise Ermeniler, İran ile Türkiye arasındaki yüksek platoda yaşamış olan Urartularla akraba bir kavimdir. Fakat, son zamanlarda yapılan araştırmalardan anlaşılmıştır ki, aralarında bağ kurulmak istenen bu iki unsur arasında ırk ve dil bakımından hiçbir benzerlik yoktur⁴. Bir görüşe göre Ermeniler Traklardandır. Belki de onlarla beraber gelip Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerine yerleşmişlerdi. Fakat hiçbir zaman ve hiçbir suretle Anadolu'nun ekseri kısmını ele geçirip maddi ve manevi alanda bir birlik oluşturdukları söylenemez⁵. Ermeni tarihçi Kevork Aslan'ın: "*Ermeniler derebeylikler halinde yaşamışlardır.*"

³ Nejat Göyünç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s.186.

⁴ Mehmet Saray, "Ermenistan Yol Ayrımında," *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s.3.

⁵ Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1965, s.83

*Birbirlerine vatan hisleriyle bağlı değildirler. Aralarında siyasi bağlar yoktur. Yalnızca yaşadıkları derebeyliklere bağlıdırlar. Vatanseverlikleri de bu nedenle bölgeseldir. Birbirleriyle bağlarını siyasi ilişkiler değil, dilleri ve dinleri oluşturur"*⁶. Şeklindeki sözleri de bu görüşü desteklemektedir.

Bunların dışında Ermenilerin menşei ve coğrafyası hakkında çoğu mitolojik öğelerle süslenmiş ve efsanevi üsluplarla ifade edilen pek çok görüş mevcuttur. Fakat bu görüşler arasında ilim dünyasınca en çok itibar göreni H. Pasdermadjian (Pastırmacıyan)'a ait olanıdır. Pastırmacıyan; "*Hind-Avrupa topluluklarına dahil Ermenilerin, doğuda ortaya çıkışları, Urartu'ya yani ilkel Ermenistan'a, diğer bir Hind-Avrupalı topluluk olan Kimerlerle birlikte Kafkasya'dan, yahut kendileriyle akrabalıkları bulunan Frikyalılarla birlikte, Balkanları ve Küçük Asya'yı aşarak batıdan geldiklerini*" ifade eder. Özellikle ikinci görüş yani Ermenilerin, Balkanlar üzerinden geldiği tezi daha yaygın kabul görmüştür⁷.

Kamuran Gürün Ermeniler hakkındaki kapsamlı eserinde; Ermenistan tabirinin pek çok kaynakta belirtildiği gibi bir coğrafi bölge ismi olduğunu, esasen Ermenilerin kendilerini "*Hayk*" diye isimlendirdiğini ve ülkelerine de "*Hayastan*" derken, onların yaşadığı topraklara neden Ermenistan denmiş olduğu hakkında kaynaklarda belgelenmiş herhangi kayıt olmadığını ifade eder⁸.

Başta İranlılar, Romalılar, Bizanslılar, Araplar ve çeşitli Türk Beylikleri olmak üzere pek çok milletle mücadele eden, tarih boyunca çoğu zaman bu milletlerin egemenliği altına giren Ermeniler, bu süreç içinde kendileri için "*altın çağ*" olarak adlandırılan en rahat dönemlerini Türk hakimiyetinde, özellikle de Osmanlı idaresinde yaşamışlardır. Dillerini ve kültürlerini yaşatmayı, kısaca var olmayı başarabilmelerini de Türk idaresinde geçen asırlara borçlulardır denilebilir.

Ermeni tarihçilerin Ermeni Krallıkları olarak niteledikleri Ermeni Beylikleri, aslında her zaman bir "suzeran"a bağlı "vassal"lar olarak yaşamışlar, buldukları coğrafyalar itibariyle yabancı devletler arasında

⁶<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale6.html>

⁷Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Mart 2001), s.23.

⁸Gürün, *a.g.e.*, s.10.

tampon bölgeler oluşturmuşlardır. Ermeni Beylikleri ya da Prenslüklerinin bir çoğu da bölgeye hakim olan yabancı devletlerce kurdurulmuştur. Ermenileri kendi saflarına çekmek ya da bir diğer güce karşı kullanmak isteyen hakim devletler, kendilerine yakın buldukları Ermeni ailelerini bu beylik ya da prensliklerin başına getirmişlerdir. Ermeni tarihinde önemli bir dönemi içeren Bizans hakimiyetinde Ermeniler, büyük zorluklar yaşamışlardır. Ortodoks Bizanslılar, Gregoryan olan Ermenilere karşı mezhepleri sebebiyle antipati beslemekteydiler. Bu sebeptendir ki, Ermeni tarihçi Asoghik'in "*Ermeniler, Bizans'a olan düşmanlıkları nedeniyle Türklerin Anadolu'ya gelmesine sevinmişler, hatta Türklere yardım etmişlerdir*" yolundaki sözleri bu olguyu belgelemektedir. Urfa'nın Türklerce fethinin de kentteki Ermenilerce bir bayram havası içinde kutlandığı yine Ermeni tarihçi Urfalı Mateos tarafından kaydedilmiştir⁹.

Hakkında çok fazla bilgiye sahip olunmayan Proto Türk realitesi göz önüne alınmazsa, Türk-Ermeni ilişkilerinin XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde başladığı söylenebilir¹⁰.

Selçuklular, Bizans'taki taht kavgaları ve iç çekişmelerden istifade ederek Anadolu'daki hakimiyet sahasını genişlettiği sırada, özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler ve Süryaniler başta olmak üzere, Bizans baskısından bunalan diğer milletlerden de ciddi bir mukavemet görmemiştir. Bizans'ın Rumlaştırma siyasetinden dolayı, Türk fetihleri başladığında Ermeniler, Bizans'ın yanında yer almamışlardır¹¹. Bizanslıların XI.Asrın başlarında Doğu Anadolu'daki Ermenileri, Sivas, Kayseri ve Fırat bölgesine nakletmelerinden¹² dolayı, Bizans ile Selçuklular arasındaki önemli bir tampon bölge de ortadan kalkmış oluyordu. Ermeni Prenslüklerinin Bizans tarafından kaldırılması, Anadolu'ya giren Selçukluların herhangi bir mukavemetle

⁹ <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale6.html>

¹⁰ Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıcını çok daha önceki devirlere götüren görüşler de vardır. Bu görüş sahiplerine göre İslamiyet öncesi batıya gelen Türkler dönemin tek tanrılı dinleri olan Musevilğe ve İsevilğe girmişler, giderek Ermeni adını alan Gregoryan inançlı Hayk kavmi ile Kıpçak Türklerinin teması bu dönemde Kafkasya'da gerçekleşmiştir. (Şenol Kantarcı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2002, s.4); Ayrıca Kıpçak yerleşimi ve Ermenilerle münasebet için bkz. (Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992, s.16 vd.)

¹¹ Adem Kaymaz ve diğer. *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1977, s.27.

¹² Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s.9-10; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VIII, İstanbul 1992, s.215; Mehmet Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri," *Yeni Türkiye* (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), S.38, (Mart-Nisan 2001), s.603.

karşılaşmadan ve kuvvetlerini yıpratmadan doğrudan Bizans'la temasa geçmesine sebep olmuştur¹³.

Selçuklu fetih ve yerleşme hareketlerinden önce Anadolu'daki Ermeniler, Doğu Karadeniz kıyıları, Gürcistan ve Armenia (Van Gölü-Batum arası) memleketleri, Gence, Dövin, Nahçıvan, Dübeyl, Tiflis, Tebriz ve Hoy gibi Müslüman emirliklerin hakimiyetleri altındaki kent ve yörelerde yaşamaktaydılar. Ayrıca Ani, Lori, Kars, Gence-Karabağ bölgesinin güney taraflarında, Aphaza ve Gürcü memleketlerinin büyük bir bölümünü ele geçirip Tiflis'in güneyi, Çoruh ırmağının güneyi ile Fırat ırmağının kaynaklarına ve Erzurum'dan Eleşkirt'e kadar olan bölgelerde hakimiyet mücadelesi vermekteydiler¹⁴.

Vasपुरakan adı verilen Van Gölü havzası, Ermeni Adzruni ailesinin yönetiminde idi. Aşağı yukarı Van Gölü havzasından Batum'a kadar uzanan bölge, çeşitli Ermeni ailelerinin yönetiminde fakat birbirlerinden ayrı yaşadıkları için siyasi bir birlikten yoksun bulunuyordu. Hem Müslüman emirliklerle çatışmaları hem de derebeylik yapısındaki bu aile kolları arasındaki çekişmeler, Ermeniler arasındaki birliğin oluşmamasında başta gelen sebepler olarak gösterilebilir. X. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, merkezleri Vasपुरagan, Ani, Kars ve Lori olmak üzere dört tane Ermeni krallığından söz edilmektedir¹⁵. Bu krallıklar yukarıda bahsedildiği gibi hem siyasi birlikten yoksun hem de kimi zamanlar birbiri ile mücadele içinde yaşamaktaydılar.

Bizans'ın mezhep ve siyasi baskıları¹⁶ kimi zaman iç çekişmeyi bırakıp Ermenilerin birleşmesine yol açsa da, Bizans İmparatoru II. Basil,

¹³ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s.243.

¹⁴ Sevim, *a.g.e.*, s.7-8.

¹⁵ Mehmet Ergan, "Selçuklu-Ermeni İlişkileri," *Türkler*, C.VI, Ankara 2002, s.635.

¹⁶ Bu devirde Şarki Anadolu'da yaşayan halklardan Ermenilerden başka Süryaniler ve Orta Anadolu'daki Rafiziler Bizanslılara düşman olduklarından Türklere karşı Bizans imparatorluğunu müdafaa etmiyorlardı. Bizans imparatorları, XI.asır başlarında şarki Anadolu'da bulunan Ermeni prensliklerini yıkıp buradaki kalabalık Ermeni nüfusunu Orta Anadolu'ya sürüp Ortodoksluğa zorladıkları için bu kavimlerde Rum düşmanlığı yaygınlaşmıştı. Nitekim Ermeni vakayı-namecisi Urfalı Mathieu: "İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar; milletimizi tahrip edip Türklerin istilasını kolaylaştırdılar" ifadesi ile hem Ermenilerin görüşünü yansıtır hem de Anadolu'nun fethini kolaylaştıran bir sebep olarak konuya dikkat çeker. Süryani tarihçi Mihael de: "Bu devirde Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere zulüm yapıyorlardı. Çıkarılan bir emirname ile batıl mezheplerini bizi kabul etmeye uğraşılıyor, bizi ezmeye uğraşıyorlardı..." şeklindeki beyanı ile Bizanslıların cebri Rumlaştırma siyasetini ortaya koymaktadır. (Osman.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s.18).

Müslümanlarla yaptığı mücadelenin en önemli cephelerinden biri olarak gördüğü doğu Anadolu'da hakimiyetini kuvvetlendirmek için, buraların yönetimini doğrudan doğruya kendine bağladıktan sonra, kalabalık bir orduyla Vaspurakan'ı ilhak etti. Daha sonra bu bölgeden 40.000 Ermeni'yi Bizans'ın geleneksel siyasetine uygun olarak, göçe zorlayıp Sivas, kısmen de Kayseri kent ve yörelerine yerleştirmiş, böylece büyük bir Ermeni tehciri yapılmıştır¹⁷.

Dini ve kültürel dayatmaları ve katı yönetiminden dolayı Bizans'a karşı düşmanca bir tavır takınan Ermeniler, Türklerin Anadolu kapılarını zorladığı dönemde yine Bizans tarafından iç bölgelere göç ettirilmiştir. Dolayısıyla Türkler Anadolu'yu fethetmeye başladığında Doğu Anadolu'da herhangi bir Ermeni siyasi teşekkülü yoktu. Ermeniler Bizans idaresinde yaşadıkları zulümden dolayı, Türkleri kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Türk Hükümdarları da diğer pek çok millet gibi Ermenilere de adaletle yaklaşmışlardır.

Ermeni prenslik ve krallıkları hem Büyük Selçuklular döneminde hem de Anadolu Selçukluları döneminde, Selçuklulara tabi fakat iç işlerinde bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu prenslikler, Anadolu'da otorite boşluğu yaşandığı dönemlerde kimi zaman Haçlılarla, kimi zaman da Bizans'la işbirliği yaparak çoğu kez başarısızlıkla sonuçlanan isyan teşebbüslerinde bulunmuşlardır.

Uzun bir zaman dilimini kapsayan Türk-Ermeni ilişkilerinin başlangıç dönemi olan bu devrede, Ön Asya Türklüğü ile diğer gayrimüslim unsurlar gibi Ermeniler arasında kaynaşma ve karışma olduğuna dair bir kayda rastlanılmamıştır¹⁸.

Buna rağmen aynı coğrafyada yaşayan ve belirli düzeyde ilişkileri olan iki toplum arasında bazı etkileşimler de olmamış değildir: Ermeniler dinlerine sadık kaldıkları halde, kültürel tesirin etkisiyle Hacıp, Emir gibi rütbe isimlendirmelerini kullanmışlardır. Selçuklu Türkleri ağacın az olduğu yerleşim yerlerinde evlerini Ermeniler ve Rumlar gibi yontma taştan inşa etmeyi benimsemişlerdir¹⁹.

¹⁷ Sevim, *a.g.e.*, s.9-10.

¹⁸ Ekseri kültürel alanda bir kaynaşmanın sonraki dönemlerde yaşandığını ve Osmanlı döneminde Ermeniler için Millet-i Sadıka tabirinin kullanıldığını görmekteyiz.

¹⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, C.I, İstanbul 1981, s.210,218.

Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri, nüfus olarak en az oldukları yer olan Anadolu'nun batı bölgesinde başlamıştır. 1324 yılında Bursa devlete merkezi yapıldıktan sonra, Ermeni ruhani reisliği ile birlikte Kütahya'daki Ermeni nüfusun da önemli bir kısmı Bursa'ya nakledilmiştir²⁰.

Osmanlı topraklarının genişlemesi özellikle de Yavuz Sultan Selim'in 1514-1516'da Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu fethetmesiyle, buradaki Ermeniler de millet sistemine dahil olup, İstanbul Patrikliği'ne bağlanmıştır. Bu hoşgörü ortamı Kafkasya, Doğu ve Orta Anadolu, Balkanlar ve Kırım'dan İstanbul'a yeni Ermeni göçlerini getirmiş ve dolayısıyla Ermeni nüfusunda belirgin bir artış olmuştur.

Nüfuslarının artması ve artan bu nüfus içindeki kültürel farklılıklar, Ermeniler arasında zaman zaman anlaşmazlıklara da sebep olmuş, Anadolu ve Kırım'dan İstanbul'a gelen ve "Yerli" denilen Ermeniler ile İran ve Kafkasya'dan gelen ve "Doğulu" ya da "Taşralı" denilen Ermeniler, Patrik seçimi nedeniyle mücadeleye girişmişler, birbirlerini Osmanlılara şikâyet etmişler ve yönetimin kendi lehlerine müdahalesini sağlamaya çalışmışlardır. Devlet ise bu cemaat probleminde taraf olmak istememiştir. Bu mücadeleyi Doğuluların kazanması üzerine, Patrikliğe ruhani olmayan kişiler de getirilmeye başlanmış, mevki ve unvan çatışması zaman zaman kanlı kavgalara dönüşmüştür. Osmanlılar bu aşamada duruma müdahale etmişler ve Ermenilerin birbirlerini kırmalarını önlemişlerdir²¹.

Mezhep kavgaları Ermenileri birbirlerine düşüren bir etken olmuş, yabancı müdahaleler sonucu Ermeniler arasında Katoliklik ve Protestanlığın yayılmasını hiç de hoş karşılamayan Gregoryen Ermeniler, Osmanlı yönetimine başvurarak bu durumun önlenmesini istemişlerdir. Osmanlıların gayrîmüslimlere gösterdiği bu engin hoşgörü, İmparatorluğu çöküş yıllarına kadar, dinî zulümden kaçan bütün insanlar için her zaman sığınabileceği bir ülke haline getirmiştir. Bunun en belirgin örneği, gerek XV yüzyıl sonlarında İspanya'nın Katoliklerce yeniden işgalini müteakip, gerek daha sonraki yüzyıllarda Fransa, Orta Avrupa ve Rusya'daki Hıristiyan baskısından kaçan Musevilerin Osmanlı İmparatorluğuna göç etmeleridir.

²⁰ Mazıcı, *a.g.e.*, s.3.

²¹ Ortaylı, "Osm.İmp.Millet", s.999-1000.

Devlet, gayrimüslimleri her türlü dinî ve dahilî işlerini düzenlemede serbest bırakmış, ancak cemaat liderlerinin seçimi hususunda, bunların dinî vazifelerinin yanı sıra idarî vazifeleri de olduğu için, müdâhil olmuştur. Gayrimüslimler, evlenme boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare yetkisine sahip olmuşlar, Müslümanlar'la “mufavaza akdi” (ortakların tüm mallarını şirkete vererek yaptıkları kâr-zarar ortaklığı) hariç ticarî şirketler kurabilmişler²², inzibat hizmeti gören gruplar içinde bulunabilmişlerdi.

Osmanlı devleti, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yapmayı vaat ettiği ıslahatları ilân etmiş, ancak gayrimüslimler verilen yeni haklardan memnun kalmamışlardır. Tanzimat ile gayrimüslimlere askerlik mükellefiyeti getirilmiş, devlet memuriyetleriyle idari ve askeri okullara girmelerine izin verilmiştir. Buna dayanarak Ermeniler, 1863'de yürürlüğe giren Ermeni Milleti Nizamnamesi'ni bir fermanla Babîâli'ye onaylatmışlardır. Buna göre 140 kişilik bir genel meclis oluşturmuşlardır²³.

1. Anadolu'daki Ermeni Nüfusu

Osmanlı coğrafyasındaki Ermenilerin nüfusu hakkında güvenilir veriler ancak iki kaynaktan, ya Osmanlı nüfus kayıtlarından ya da Ermeni Kilisesi'nden sağlanabilirdi. Düzenli bir nüfus kütükleri sistemine sahip birincisi, hem yerel düzeyde hem de ülke çapında muntazam aralıklarla güncelleştirilmekteydi²⁴.

Hal böyle iken, sonraki dönemlerde Ermenilerle Türkler arasında yaşanan dramatik hadiselerden bir sözde soykırım icat edenler haliyle bu cemaate ait nüfus bilgilerini, şuurlu bir şekilde çarpıtarak çoğaltmaya çalışmışlardır. Bu durum ise Ermeni nüfusu konusunda oldukça çelişkili rakamların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Anadolu'daki Ermeni nüfusla ilgili şu tespitlere ulaşılmıştır:

²² Bozkurt, *a.g.e.*, s.17.

²³ Kaya, *a.g.m.*, s.57.

²⁴ Justin McCarthy, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002, s.63-64.

1917 tarihli İngiliz salnamesine göre, Anadolu'da 1.056.000 Ermeni bulunmaktadır. Anadolu'daki Ermeni nüfusuyla ilgili olarak diğer yabancı kaynaklarda çok farklı rakamlar zikredilmektedir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Ortodoks Rumlar Ermenilerden önce örgütlendiklerinden, Ortodoks Rumlar dışında kalan tüm diğer Hıristiyan unsurlar Ermeni sayılmıştır. Bu olgunun özellikle Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni nüfusuna ilişkin tartışmalarda göz önünde tutulması gerekmektedir.

Tablo 1: Değişik kaynaklara göre Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu²⁵:

Patrikane	1.780.000-3.000.000
Jacques Morgan	2.380.000
Pastırmacıyan	2.100.000
Hovanisyan	1.500.000-2.000.000
Vahan Vardapet	1.263.000
Constenson	1.400.000
Walker	1.500.000-2.000.000
Ravenstein	760.000(Asya Türkiyesi)
Clair Price	1.500.000
A.Powell	1.500.000
Lynch	1.058.484
Zelenof	921.000
Cuinet	838.125
Encyclopedica Britannica	1.500.000
Osmanlı Kaynakları	1.160.000-1.300.000

Osmanlı Devleti'nde son dönem Ermeni nüfusa ait veriler çok büyük farklılıklar göstermektedir. Ayrıca, bazı kaynakların tahmin aralığı çok geniş olduğundan, ortalama bir nüfus rakamına ulaşmak güçleşmektedir.

²⁵Kantarıcı, *a.g.m.*, s.26; Nüfusla ilgili olarak karşılaştırmalı izahlar için bkz. Gürün, *a.g.e.*, s.125 vd.

2. Avrupa Devletleri'nin Ermeniler Üzerindeki Etkileri

Türklerin millet olarak gösterdikleri hoşgörü ve adaletli tutumları, kurdukları devletlerde çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup insanların huzur ve güven içinde yaşamalarını sağlamıştır. Türklerdeki bu toleranslı düşünceyi ve tatbikatını ilk gören Hıristiyan milletlerin başında Ermeniler gelmektedir. Ortodoks Bizanslıların, Gregoryan Ermenileri zorla Ortodoksluğa sokmak için büyük baskıları, Ermenilerin hoşgörüye dayalı Türk idaresine karşı sempatiyle bakmalarını sağlamıştır. Türklerin gösterdiği adil idareden gayet memnun kalan Ermeniler, Selçuklulardan sonra diğer Türk devletlerinin ve Osmanlıların da hakimiyetini tereddütsüz kabul etmişlerdir. Böylece Ermeniler, Ruslar ile bazı Avrupa milletlerinin kışkırtmalarının başladığı XVIII. Asrın sonlarıyla XIX. Asrın başlarına kadar, Türk idaresinde huzur ve refah içinde yaşamışlardır²⁶.

Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkışında pek çok kaynak baş aktör olarak Rusya'yı gösterse de Rusya bu faaliyette yalnız değildir. Rusya'nın yanı sıra Ermeniler arasında Katoliklik propagandası yapan Fransa'nın, Ermeniler üzerinde çıkarları gereği Protestanlığı yerleştirmeye çalışan İngiltere'nin, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya gibi devletlerin doğrudan veya dolaylı olarak mesele üzerinde göz ardı edilemeyecek kadar önemli etkileri olmuştur. Bu devletler, 1840 tarihinden sonra çıkan olaylardan faydalanarak mezheplerinden olanları himaye eden görüntüsü içinde, Osmanlı Devleti içindeki nüfuzlarını kuvvetlendirmeye başlamışlardır.

Osmanlı coğrafyasının hep var olan stratejik ve ekonomik önemi, Süveyş Kanalı'nın açılışı ve petrolün bir enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlanmasıyla daha da artmıştır. Dolayısıyla batılı devletlerin bu duruma kayıtsız kalması beklenemezdi. Nitekim söz konusu gelişmelerle paralel olarak Avrupa devletlerinin bu coğrafyaya ilgisinin arttığı görülmektedir.

Anadolu'daki azınlıklara ve özellikle de Ermenilere karşı XVI. Yüzyıldan itibaren ilgi duyan ve bu amaçla Türkiye'ye seyyahlar göndermeye başlayan Fransa, doğuda çıkarları için kendisine Katolik bir müttefik oluşturmak gayesiyle, özellikle Ermeniler üzerinde yüzyıllarca mesai harcamış ve sayıları

²⁶ Saray, *a.g.m.*, s.7.

oldukça fazla olan misyoner okullarının da gayretleriyle amacına ulaşmıştır. Ermenilerin bir kısmının Katolikleşmesinde bu mezhep mensuplarına tanınan ticari imtiyazların etkisi büyüktür.

Diğer taraftan kendisini Ermenilerin hamisi olarak gören Rusya, Çar I.Petro'dan itibaren Ermenilerden askeri ve siyasi olarak aktif bir şekilde yararlanma yoluna gitmiştir. Rusya tarihi emellerine ulaşmak için geliştirdiği yeni stratejilerde Ermenilere önemli bir rol vermiştir. Bu sebeptendir ki, Rusya, uzun hesapların neticesinde, Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurmaya kadar giden çok yönlü bir politika takip etmiştir²⁷. Bu iki devlet dışında, yukarıda da belirtildiği gibi İngiltere ve A.B.D gibi devletler de ekonomik ve siyasi çıkarları gereği, Ermeni Meselesi gibi bir kavramın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni milleti, 1870'lerde patlak veren “Şark Meselesi”nin ortaya çıkışına kadar süren altı yüzyıllık süre içinde barış, düzen, güvenlik ve huzur içerisinde yaşamışlardır. 1877 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı, Yaşilköy antlaşmasına yol açmış, Kıbrıs sözleşmesi ve Berlin antlaşmasına neden olmuştur. Bu sözleşme ve antlaşmalar, Osmanlı Ermenilerine, sözde ek ayrıcalıklar sağlayacaktı. Ama gerçekte büyük devletlere özellikle de Britanya ve Rusya'ya, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma fırsatını ve devlet çökünce de, onun ganimetlerinden daha büyük bir pay kapma ümidini veriyordu.

Büyük devletler, özellikle İngiliz muhafazakar ve liberal yönetimleri, Osmanlı Devleti'nde bulunan Hıristiyanların, daha çok da Anadolu'nun dört bir yanında dağınık bir halde yaşayan Ermenilerin yararına düzenlemeler yapılması için 1878'den sonra çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı. Bu girişimlerden birisi ve başarısızlıkla sonuçlanan özerk bir Ermeni ili kurulması doğrultusunda ve bu davranışları, bir kısım Ermeni militanlarının ayaklanmalarına ve büyük devletlerin az daha silahlı müdahalelerine neden oluyordu²⁸.

Avrupa devletlerinin Osmanlı egemenliğindeki gayrimüslimlere müdahalesini kolaylaştıran önemli düzenlemeler arasında Tanzimat ve Islahat

²⁷ Kantarcı, *a.g.m.*, s.11-12.

²⁸ Salâhi R.Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*, (Temmuz 1908-Aralık 1909), Ankara 1988, s.3.

Fermanlarını da belirtmek gerekir. Özellikle Islahat Fermanı, beraberinde yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmasını gündeme getirmiştir.

Söz konusu düzenlemelerin sonucunda, Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan uyruklar bağlamında din ve hukuk alanında iki önemli gelişme başlamıştır:

1-Hıristiyan unsurların birer ulus durumuna gelme yoluna girmeleri.

2-Bu toplulukların kilise meclislerine ruhbandan olmayan laik üyelerin konmasıdır.

Bu gelişmelerin sonucu olarak, gayrimüslim topluluklarda ve dolayısıyla Ermenilerde, uluslaşma ve laikleşme birlikte başlamış, artık ulus olmak için tek eksiklerinin toprağa dayalı bağımsız egemenliklerinin olduğu fikri yer etmeye başlamıştır²⁹.

Görüldüğü gibi yüzyıllar boyu barış ve huzur içinde yaşamış olan Türkler ile Ermeniler arasında, Avrupa devletlerince dini ve siyasi söylemlerle perdelenmiş bazı ekonomik ve stratejik kaygılarla, suni problemler yaratılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Ermenilerin uluslaşma sürecine girişleri, dış müdahalelerin de etkisiyle, günümüzde bazı çevrelerce soykırım olarak adlandırılan ve stratejik kaygılarla dramatize edilen bazı sonuçlar doğurmuştur., Mevcut belge ve bilgilere rağmen, bu konunun çarpıtılarak günümüze kadar taşınmasının en önemli sebebi, coğrafi ve stratejik bazı kaygılar olarak belirginleşmektedir.

II. OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLER VE MİLLET SİSTEMİ

İslamiyet'le birlikte İslam devletlerinde uygulanmaya başlanan, “ümme” anlayışına dayanan “millet sistemini”, Osmanlı Devleti daha da geliştirerek kendine özgü bir yapıya kavuşturmuştur³⁰.

Osmanlı Devleti'nin en büyük özelliklerinden birisi çok uluslu, çok dinli bir devlet olmasıdır. Dolayısıyla Osmanlı tebaası arasında gayrimüslimlerin

²⁹ Mazıcı, *a.g.e.*, s.11.

³⁰ Cevdet Küçük; “Osmanlılarda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C.4, (1985), s. 1009.

önemli bir yeri vardı. Osmanlı hukukunda, İslam ülkesinde ikâmet eden insanlar, mensup oldukları dinlere ve tâbi oldukları devletlere göre üç ana gruba ayrılırlardı. Bunlar: 1-Müslümanlar 2-Zimmîler 3-Müstemenlerdir³¹. İslam ülkesi vatandaşı gayrimüslimler teknik olarak and, güvenlik, söz verme anlamına gelen zimmet sözcüğünden türeyen “zimmî” kavramı ile ifade edilmişlerdir. Başka bir ifadeyle zimmî, İslam topraklarında sürekli olarak yaşama hakkını elde eden gayrimüslimlere verilen isimdir. Zimmî statüsüne girmek başta sadece ehl-i kitaplar için söz konusu iken zamanla kavram genişlemiş, mesela Mecusiler de bu kapsama girmiştir³².

Osmanlı Devleti'nde millet kavramı, bugünkü anlamından farklı bir kullanıma sahipti. Millet kelimesi Arapça'da dini topluluğu karşılayan bir terimdi. Etnik grupları tanımlayan kavram ise “kavm”dı. Osmanlı milletleri, daha çok dışa kapalı gruplardan oluşmaktaydı. Gruplar arasındaki dil, din ve hatta mezhep ayrılıkları bu kapalılığın en etken unsurlarıydı. Aynı dili konuşsalar bile mezheplerinin farklı oluşu, bunun tersi olarak da aynı mezhebe bağlı olsalar da farklı diller konuşmaları, kapalılığın aşılmasını engellemekteydi³³.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Müslüman Türklerle gayrimüslimler iç içe yaşamış, zamanla aralarındaki sosyal ilişkiler daha da gelişmeye başlamıştır. Ancak bu dönemde devletle gayrimüslim reaya arasındaki ilişkiler hukuki bir zemine oturtulmamıştır³⁴.

Erken dönemden itibaren zimmîler, Osmanlı idaresinde belirli bir oranda yer almışlar, bu sayı İstanbul'un fethi ile artmıştı. İdare kolaylığı sağlamak amacıyla geliştirilerek, orijinal bir kurum hâline dönüştürülen “millet sistemi” ise, Fatih'in konuya özel ilgisi ve bu doğrultuda yaptığı düzenlemeler sonucunda doğmuştu. Osmanlı sisteminde millet kelimesi klâsik İslâm literatüründeki mânâsına uygun olarak; muayyen bir sözü ya da vahiy kitabını kabul eden topluluk için kullanılmış ve bu sistemde her bir millet grubu, kendi

³¹Ahmed Akgündüz-Said Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 1999, s.430-431.

³² İbrahim Kaya, "Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslar arası", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2002, s.54.

³³ İlber Ortaylı; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4 (1985), s.996.

³⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s.216

içinde hiyerarşik olarak ve mensup oldukları dinin hükümlerine bağlı kalınarak düzenlenmişti.

Fatih Sultan Mehmet, Galata Ahitnamesi³⁵ ile gayrimüslimlere verilen muhtariyetleri hukuki bir zemine oturtmuştur³⁶. Hz.Ömer'in uygulamalarından hareketle yapılan bu sözleşme sonraki uygulamalara da kolaylık getirmiştir.

Osmanlı belgelerinde farklı terimlerle adlandırılmış olan gayrimüslimler, dinlerine göre Hristiyanlar, Musevîler ve Sabîîler olarak üç ana gruba ayrılmışlardı. Semavi dinler ölçütünde yapılan bu sınıflamada her dini gurubun, daha çok mezhepsel farklılıklara göre oluşmuş alt gurupları da bulunmaktaydı. Buna göre Katolik Hristiyanlar; Lâtinler, Gürcüler, Ermeniler, Süryanîler, Keldanîler, Marunîler, Kiptîler ve Katolik Rumlar'dan, Ortodokslar; Gregoryenler, Nasturîler, Yakubî Süryanîler, Melkitler ve Mandeîler'den, Musevîler ise; Rabbanîler, Karaitler ve Samirîler'den oluşmaktaydı³⁷.

II. Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Rum Ortodokslar'ın lideri Gennadios'a, kendinden önceki patriklerin yetkilerine sahip olduğunu ve haklarının kendi güvencesi altında bulunduğunu belirterek, onun dini konumunu onaylamıştı. Fatih, Ortodoks Cemaati'nin lideri olarak İstanbul patriğini tayin ederken Bizans geleneğini izlemiş, Bulgar ve Sırp kiliselerini İstanbul'a bağlamıştı. Bununla beraber gerçek Hıristiyanlık'ın merkezi olarak "ekümenik kilise" unvanını taşıyan İstanbul'daki patrikliğe Antakya ve İskenderiye karşısında üstünlük vermemiş, bu iki eski patriklik Yavuz ve Kanunî dönemlerinde İstanbul'a bağlanmıştı³⁸.

Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki gayrimüslimlerin ikinci kalabalık grubu Ermenilerdi. Bunlar da monofizist (tekçi) doktrine bağlı Ermeni Gregoryenler ve inanç olarak Roma'ya bağlı dil ve ibadet bakımından farklı Ermeni Katolikler olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktaydılar. XIX.Yüzyılda ise misyoner faaliyetleri sonucu Amerikan propagandası ve İngiliz himayesi altında Protestanlığa geçen Ermeniler özellikle doğu vilayetlerinde kendi

³⁵ Galata Zimmîlerine verilen ahitname için bkz. A.Akgündüz-S.Öztürk, *a.g.e.*, s.433-434.

³⁶ İ. Ortaylı, "Millet Sistemi", s.216.

³⁷ Gülnihâl Bozkurt; *Alman - İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1996, s.11.

³⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s.12.

kiliselerini kurarak ayrı bir millet görünümünde üçüncü bir Ermeni grubunu teşkil ettiler³⁹.

Rumlar için sergilenen dini tölerans belki de daha fazla bir şekilde Ermeniler için de gösterilmiştir. Nitekim Fatih, 1461'de Ermeni Patrikhanesi'ni kurarak, Bursa metropoliti Ovakim'i patrik seçmiş, ardından Süryanî, Habeş, Kıptî Kiliseleri patrikliğe bağlanmıştı. Yavuz'un Mısır seferi sonunda ise, Kudüs'te bulunan patriğe İstanbul'daki patrik ile eşit haklar tanınmıştı⁴⁰. Fatih Sultan Mehmet, sadece patrikhane yaptırmakla yetinmemiş, Anadolu'da yaşayan bir kısım Ermenileri de İstanbul'a getirterek Samatyakapı, Kumkapı, Topkapı, Edirnekapı ve Balat semtlerine yerleştirmiştir. Karaman'ın fethinden sonra ise burada yaşayan Kilikya Ermenilerini de İstanbul'a getirilerek Çarşamba, Karagümrük, Kömürcü, Tekke, Musalla, Ahırkapı, Galata, Gedikpaşa ve Dibekçiodalarına yerleştirilmiştir⁴¹. Bu şekilde hem devlet merkezindeki Ermeni nüfus hem de zamanla bunların devlet hizmetlerindeki ağırlığı artmıştır.

Üçüncü gayrimüslim grup nüfus olarak diğerlerinden daha az olan Musevilerdi. Fatih, Rum Ortodoks Patriğine verdiği yetkileri hahambaşına da vererek Musevîleri de bir dini lider başkanlığında millet olarak düzenlemiştir. Sonraki dönemlerde değişik bölgelerden göçlerle gelerek Filistin, Suriye ve Mısır bölgesine yerleşmiş Yahudiler'in de, Yavuz'un Mısır seferi sonucunda İstanbul'a bağlanmasıyla⁴², millet sistemi iyice şekillenmiştir.

³⁹ Ortaylı, "Osm.İmp.Millet", s.999.

⁴⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s.13.

⁴¹ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul 1987, s.3.

⁴² Ortaylı, "Osm.İmp.Millet", s.1000-1001.

İKİNCİ BÖLÜM

AFYONKARAHİSAR'DA GAYRİMÜSLİM NÜFUS VE YERLEŞİM

I. NÜFUS

Afyonkarahisar coğrafi konumu, ulaşım imkanlarının gelişmişliği ve dolayısıyla ticari potansiyeli ile Türkler kadar gayrimüslimler için de cazip şehirlerden birisi olmuştur. Dolayısıyla erken dönemlerden itibaren şehir merkezinde gittikçe artan sayıda gayrimüslim nüfus görülmektedir. Gayrimüslimler arasında da diğer gayrimüslim azınlıklar olan Yahudiler ve Rumlara göre Ermeniler, sürekli çoğunluğu teşkil eden cemaat olmuştur. Hatta XX. Yüzyıla gelinirken gayrimüslim nüfusun tamamına yakını Ermenidir. Ermeniler dışında şehirde az sayıda Rum ve XVII. Yüzyılda ise bir mahalle oluşturacak sayıda Yahudi bulunduğu görülmektedir. XIX. Yüzyılın sonlarına kadar ise şehir merkezi dışında gayrimüslim nüfusa dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Tanzimat öncesine kadar istisnaları olmakla beraber gayrimüslimler kendilerine ait mahallelerde toplu halde yaşarken, Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlerle Müslümanların birlikte yaşadığı çok sayıda mahalle görülmektedir.

Afyonkarahisar'da arazi ve nüfusa yönelik ilk sayımların ne zaman yapıldığına dair tespit edilmiş herhangi bir bilgi yoktur. Fakat Osmanlı Devleti'nin genel uygulamasına bakarak, bu bölgenin Osmanlı idaresine girmesiyle burada da bazı sayımların yapılmış olduğu yargısına varmak mümkündür. Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın tamamını içeren tespit edilebilen ilk sayım defterinin 1528-29/H.935 tarihli mufassal tahrir defteri olduğu anlaşılmaktadır. Defterde geçen bazı bilgilere göre Fatih Sultan Mehmet ve II. Bâyezid dönemlerinde bu bölgede sayımlar yapılmıştır⁴³.

⁴³ Latif Daşdemir, "Afyonkarahisar'da Türk Yerleşim ve Nüfusu", *Afyonkarahisar Kültüğü*, C.I, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon 2001, s.253.

A) ERMENİ NÜFUSU

Afyonkarahisar'ın Türk dönemindeki nüfusuyla ilgili ulaşılabilen ilk bilgiler XVI. yüzyıla aittir. Buna göre, 1528'de şehirde bulunan toplam 34 mahallenin gayrimüslimlere ait olan ikisinde 79'u Ermeni ve 15'i Yahudi olmak üzere toplam doksan dört gayrimüslim hane mevcuttur⁴⁴. Hane başına ortalama beş fert hesabıyla bu dönemde şehirdeki gayrimüslim nüfus tahminen (395'i Ermeni, 75'i Yahudi olmak üzere) toplam 470 kişidir. 1572 yılı kayıtlarından şehirdeki gayrimüslim nüfusunun önemli bir oranda arttığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kayıtlara göre, sayısı ikiye yükselen Ermeni mahallelerinde toplam 150 Ermeni hanesi bulunmaktadır⁴⁵. Hane sayısı nüfusa yansıtıldığında, belirtilen tarihte şehirde 750 Ermeni nüfus bulunduğu söylenebilir.

Şehrin nüfusu hakkında XVII. Yüzyılın ikinci yarısına dair bazı bilgiler Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde geçmektedir. Evliya Çelebinin söz konusu dönem için verdiği nüfus istatistiği, kendi ifadesiyle tahmini bilgiler olmayıp, şehirde tutulan askeri ve adli kayıtların yekunudur. Buna göre şehirde 4.600 tane Müslüman hanesi, 1.000 tane de Gayrimüslim hanesi bulunmaktadır⁴⁶. Bu tespiti göre 1671-72 yıllarında Afyonkarahisar'da yaklaşık olarak 23.000 Müslüman'a karşılık 5.000 kadar Gayrimüslim yaşamaktadır. Fakat Gayrimüslimlerin milliyetlere göre dağılımı belli değildir. Diğer taraftan bu dönemde tutulan avarız kayıtlarından hareketle tahmini bir nüfus değerlendirmesi yapıldığında Evliya Çelebinin verdiği rakamlara ulaşmak mümkün görünmemektedir⁴⁷.

Gayrimüslimlerin nüfusları hakkında yeterli bilgi olmamasına rağmen 1659 tarihli kayıtlarda Hristiyan nüfusun 712 hane, Yahudi nüfusun ise 115 hane olarak belirtilmesi⁴⁸, Evliya Çelebi'nin verdiği gayrimüslim nüfusa ait hane sayısı içinde Yahudi hanelerinin de bulunduğunu göstermektedir.

Şehrin nüfusuna dair İngiliz Seyyah Hamilton'un da tespitleri bulunmaktadır. Hamilton 1835-37 yıllarını baz alarak şehirde 8.000 Türk, 400

⁴⁴ Aynı Makale, s.262.

⁴⁵ Aynı makale, s.253.

⁴⁶ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672), C.IX, İstanbul 1935, s.31-32.

⁴⁷ Daşdemir, a.g.m., s.262.

⁴⁸ AŞS, nr.506, vr.20a/105.

Ermeni hanesinin bulunduğunu belirtmektedir⁴⁹ ki, buna göre şehirde 40.000 Türk, 2.000 Ermeni'nin yaşaması gerekir. Dolayısıyla Hamilton'un verdiği nüfus bilgilerinin güvenilirliği tartışılır. Fakat Hamilton'un Gayrimüslim nüfusla ilgili olarak verdiği bilgiler, Osmanlı Devleti'nin Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, daha çok askeri ve ekonomik beklentilerle 1831 tarihinde yaptığı ilk nüfus sayımındaki sonuçlarla bir birine yakındır. Nitekim söz konusu sayımda Afyonkarahisar'daki gayrimüslim erkek nüfusu 1.080 kişi olarak tespit edilmiştir⁵⁰. Sadece erkekleri kapsayan bu sayı iki ile çarpıldığında 2.160 kişi eder ki, bu da Hamilton'un tespitine yakındır. 1831 tarihli sayımda şehrin merkez nüfusu ise gayrimüslimler dahil 14.426 (sadece erkekler) olarak tespit edilmiştir. Bu sayı da ikiyle çarpıldığında şehir merkezinin toplam nüfusunun 28.852 kişi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. XIX. Yüzyıla ait bu nüfus verileri değerlendirilirken bu dönemde şehirde kayda değer bir Yahudi nüfus olmadığını, Yahudilerin daha önce başka şehirlere göç ettiğini, dolayısıyla zikredilen gayrimüslim nüfus değerlerinin tamamına yakınının Ermeni olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Tanzimat'tan sonra nüfus kayıtlarıyla ilgili daha detaylı bilgiler elde etmek mümkündür. Çünkü bu dönemden itibaren "salname" adı verilen yıllıklar düzenlenmeye başlanmıştır. Salnameler, idari yapı ve müesseseleri, nüfus istatistiklerini, devlet görevlileri ve şahıs biyografilerini içermesi açısından oldukça önemli kaynaklardır. Bu dönemden sonra Afyonkarahisar'ın nüfus bilgileri için temel kaynak, sancağın bağlı olduğu Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne ait salnameleridir.

Afyonkarahisar'da 1870-1874 yıllarında toplam 9.410 hane bulunmaktadır. Şehirde 22.961'i Müslüman, 1.876'sı Ermeni olmak üzere toplam 24.837 kişi vardır⁵¹. Bu sayımda kadınlar yer almamıştır. 1883 yılında hane sayısı 9.326'ya düşmüştür. Buna göre, Müslüman nüfus 23.749, Ermeni nüfusu ise 1.804

⁴⁹ Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonlarında Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981, s.279.

⁵⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s.111.

⁵¹ Salname kaydında merkez kaza nüfusu toplamı 24.837 olması gerekirken muhtemelen toplama hatasından 24.833 olarak verilmiştir. [*Salnâme-i Hüdavendigâr* (bundan sonra *SH* olarak kısaltılmıştır), 1287-1291 seneleri, def'a 1-5, s.153].

kişidir⁵². 1898 yılında şehir merkezi nüfusu; 25.194'ü Müslüman, 6.055'i Ermeni olmak üzere toplam 31.249 kişidir⁵³.

Salnamelerden tespit edilebilen bilgilere göre, dönem dönem merkez kazadaki Müslüman ve Ermeni nüfusları şu şekildedir:

Tablo 2: 1870-1884 yılları arası Karahisar Kazası Merkezi (Merkeze bağlı köyler dahil) nüfusu

Yıl	İslam nüfusu		Ermeni Nüfusu			Toplam Nüfus
	Erkek	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
1870/H.1287 ⁵⁴ (Sincan nahiyesi dahil)	22.961?		1.876	?		24.832 (Erk. Nüfusudur)
1874/H.1291 ⁵⁵	22.962		1.876			24.833
1879/H.1296 ⁵⁶	23.960		2.290			26.250
1884/H.1301 ⁵⁷	23.849		1.854			25.703

1885-86/H.1303 Tarihli Hüdâvendigâr Salnamesi'ne göre, Karahisar Sancağı'nın Müslüman genel nüfusu 193.786'dır. Azınlıklarla birlikte toplam nüfus ise 198.694 kişidir. Gayrimüslim nüfusun 7.637'si Ermenidir. Söz konusu salnameden nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı da tespit edilebilmektedir.

Belirtilen yıla göre, Karahisar Sancağı'nda bulunan Türk ve gayr-i Müslimlerin yaş guruplarına göre nüfus dağılımı şöyledir:⁵⁸

Tablo 3: 1885-6 yılı Karahisar Sancağı'nda bulunan Müslüman ve gayrimüslimlerin yaş guruplarına göre nüfus dağılımı.

Cemaat İsimleri	Genel toplam (20 yaş yukarısı dahildir.)		5-10 yaş arası		10-15 yaş arası		15-20 yaş arası	
	Erkek	Kadın	E.	K.	E.	K.	E.	K.
İslâm	97.534	96.252	14.033	14.718	12.628	9.916	10.262	8.415

⁵² *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi* (Bundan sonra *HVS* olarak kısaltılmıştır), R.1307 senesi, defa 18, s. 319-320; Ali Asaf, *Hüdâvendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahvâl-i Umûmiyesi*, 1308, s.131-132.

⁵³ Aktüre, *a.g.e.*, s. 195.

⁵⁴ *SH*, 1287 senesi, def'a 1, s.153.

⁵⁵ *SH*, 1291 senesi, def'a 5, s.115.

⁵⁶ *SVH*, 1296 senesi, def'a 10, s.184.

⁵⁷ Ermeni erkek nüfusu olarak doğanlar 869 kişi, ölenler 428 kişi, sağ olan nüfus 1854 kişi olarak kayıtlıdır. (*SH*,. 1301 senesi, def'a 12, s.354).

⁵⁸ *SVH*, 1303 senesi, def'a 13, s.290.

Toplam	193.786		28.751		22.544		18.677	
Rum	90	37	8	3	8	3	8	3
Ermeni	2.435	2.346	332	335	392	1.303	244	250
Toplam	100.059	98.635	14.373	15.057	13.028	10.22 2	10.574	8.667
Toplam nüfus	198.694		29.430		23.250		19.241	

Tabloda geçen nüfus bilgilerine göre 5-20 yaş arası Müslüman nüfus toplamı 69.972 dir ki, bunun da genel Müslüman nüfusa oranı %36'dır. 2.856 kişi olan aynı yaş grubu Ermeni nüfusu, genel Ermeni nüfusuna oranlandığında %37 çıkmaktadır. Bu sonuçlara göre Ermenilerle Müslümanlar arasında nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı ve hatta nüfus artış hızları birbirine yakındır. Ermeni genç nüfusunun genel nüfusa oranının Müslüman nüfusunkinden çok az da olsa fazla oluşuna bakarak, Ermenilerin nüfus artış hızının biraz daha fazla olduğu söylenebilir.

Tablo 4: 1889-1897 yılları arası Karahisar sancağı Müslüman ve Ermeni nüfusu⁵⁹

yılı	İslâm nüfusu		Ermeni nüfusu		Toplam nüfusu	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
1889/H.1307	36.276	36.330	2.437	2.375	38.713	38.705
1893/H.1311	24.853	24.783	2.730	2.620	27.583	27.403
1894/H.1312	39.400	39.535	2.769	2.713	42.169	42.248
1896/H.1314	41.009	40.766	2.943	2.899	43.952	43.665
1897/H.1315	41.196	40.959	2.931	2.892	44.127	43.857
1899/H.1317	87.118		6.325		93.443	

Yukarıdaki tabloda belirtilen dönem kapsamında 1890-91 yıllarına ait olarak, Cuiet tarafından belirlenen nüfus dağılımı ise şu şekildedir: Cuiet'e göre, söz konusu tarihlere kaza merkezinde 12.606'sı Müslüman, 4.612'si Ermeni ve 218'i Rum olmak üzere toplam 17.436 kişi yaşamaktadır⁶⁰.

⁵⁹ HVS, R.1307 senesi, def'a 18, s.319-320; 1311 senesi, def'a 20, s.320-321; 1312 senesi, def'a, 21, s.370-371; 1314 senesi, def'a 23, s.420-421; 1315 senesi, def'a 24, s.314-315; 1317 senesi, def'a 26, s.346-347.

⁶⁰ Aktüre, *a.g.e.*, s. 195.

1902 yılında şehre gelen A.Philippson'a göre ise bu tarihte şehirde yaşayan 33.000 kişiden 27.000'i Müslüman'dır⁶¹. Bu bilgilerden söz konusu dönemde şehirde yaklaşık 6.000 gayrimüslim yaşadığı anlaşılmaktadır.

1906-7/H.1324 tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi'ne göre Afyonkarahisar şehir merkezinde 6.348 gayrimüslim yaşamaktadır. Şehir merkezindeki gayrimüslim nüfusun 6.271'i Ermeni, 77'si ise Rum, Protestan, Katolik ve Yahudi olarak belirtilmektedir⁶².

Salnamelerden elde ettiğimiz bilgilere göre, daha önceki kayıtlarda Karahisar-ı Sahib merkez kazası dışında gayrimüslim nüfus bulunmazken ilk defa XX. Yüzyıl başlarında Sandıklı, Bolvadin ve Aziziye'de sayıları az da olsa gayrimüslim nüfusa rastlamaktayız. Söz konusu salnameye göre; Sandıklı'da 149'u Ermeni, 392'si Rum, Protestan, Katolik ve Yahudi olmak üzere toplam 541, Bolvadin'de 8'i Ermeni, 3'ü Rum, Protestan, Katolik ve Yahudi olmak üzere toplam 11, Aziziye'de 74'ü Ermeni, 114'ü Rum, Protestan, Katolik ve Yahudi olmak üzere toplam 188 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır⁶³.

Diğer taraftan 26 Şubat 1889 tarihli bir mahkeme kaydında Sarvan köyünde Ermenilere ait ev bulunması ve bu evin yine bir başka Ermeni'ye satılması bu dönemde Ermenilerin köylerde de yaşadıklarına dair bir fikir oluşturmaktadır⁶⁴.

1914 yılı istatîğine göre Afyonkarahisar Mutasarrıflığında 227.659 Türk, 632 Rum, 7.439 Ermeni mevcuttur⁶⁵. Karahisar'ı Sahib'den Mutasarrıf Şevket imzasıyla Bâb-ı Âlî Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen "tehcir kanunu"nun uygulanmasına dair 18 Eylül 1915 tarihli bir yazıdan söz konusu döneme ait gayrimüslim nüfusa ait bazı bilgileri tespit edebilmekteyiz. Bu belgede merkez kaza köylerinde Ermeni nüfus bulunmadığı, livâ dahilinde yaşayan 7.991 Ermeni'den 5.769'unun sevk edildiği belirtilmektedir⁶⁶.

Afyonkarahisar'da 14 ay kadar süren Yunan işgali sonrası Karahisâr-ı Sâhip Mutasarrıfı-Ali Rıza Bey'in hazırladığı raporun 14. maddesinden Ermeni

⁶¹ Besim Darkot, "Karahisar", *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1955, s.279.

⁶² HVS, 1324 Senesi, def'a, 33, s.340-341.

⁶³ HVS, 1324 Senesi, def'a 33, s.340-341.

⁶⁴ AŞS, nr.617, vr.7b/29.

⁶⁵ Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi II'nci Cilt Batı Cephesi 5'nci Kısım 1'nci Kitap*, Ankara 1972, s.32.

⁶⁶ BA., DH. EUM, Şb.68/73.

nüfusun Yunanlılarla birlikte şehri terk ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu madde şu şekildedir: *Yunanlılar Afyonkarahisâr'dan kaçarken Ermenilere "şehri terkediniz, Balmahmud'a kadar gidiniz" diyerek Ermeni halkından bir kişi bile bırakmadan beraberlerinde alıp götürmüşlerdir*⁶⁷.

B) YAHUDİ NÜFUSU

Osmanlı Devleti genelinde azınlık nüfusun en küçük kesimini oluşturan cemaat Yahudilerdi. XV. Yüzyıl sonlarında Hıristiyanların baskı ve katliamları altında kaldıkları İspanya'dan Osmanlı topraklarına göç etmeleriyle Anadolu'daki nüfusları artmaya başlamıştır. Ticari merkezler başta olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde dağınık halde yaşamaktaydılar. Yahudi nüfusun Afyonkarahisar'dan XVII ve XVIII. Yüzyılda göç etmesine rağmen sonraki dönemlerde ticaret yapmak amacıyla Bursa, İzmir gibi büyük şehirlerden gelmiş Yahudiler görülmektedir.

Yahudilerin Afyonkarahisar'a ilk olarak ne zaman yerleştikleri kesin olarak bilinmemekle beraber, ekserisinin 1492 yılında İspanya'dan yapılan göçler sonrası bu bölgeye geldiği tahmin edilmektedir. Nitekim XVI. Yüzyıl başlarındaki sayım defterlerinde bulunan bilgiler bu görüşü kuvvetlendirmektedir⁶⁸.

Afyonkarahisar'da nüfus bilgilerinin tespit edilebildiği 1528 tarihli kayıtlara göre, şehirde 15 Yahudi hanesi bulunmaktadır⁶⁹. Dolayısıyla söz konusu tarihte merkez kazada tahmini olarak 75 Yahudi'nin yaşadığı söylenebilir. Kısa bir sürede Yahudi hane sayısının 44'e⁷⁰ dolayısıyla nüfuslarının da tahminen 220'e yükseldiği görülmektedir. Bu artış bu dönemde Afyonkarahisar'a yeni Yahudi göçlerinin olduğunu göstermektedir. Yahudi nüfusundaki bu artışın sonradan da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim H.1070 (M.1659) tarihli Afyonkarahisar Mahkeme sicillerinde geçen

⁶⁷ Matbuat Umum Müdürlüğü, *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, II. Kısım, Ankara 1338, s. 129-131; Yusuf İlgar, "Milli mücadele Döneminde Afyonkarahisar'da Yunan mezalimi", V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, (Yay.Haz. Mehmet Sarlık) 13-14 Nisan 2000, Afyonkarahisar, s.396; Mehmet Hocaoglu, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul 1985, s. 164-166.

⁶⁸ Daşdemir, *a.g.m.*, s.264.

⁶⁹ Aynı Makale, s.262.

⁷⁰ Aynı Makale, s.253.

bilgilerden bu dönemde şehirde 115 Yahudi hanesi bulunduğu anlaşılmaktadır⁷¹. 115 hanenin nüfus olarak karşılığı tahmini olarak 575 kişidir.

XVII.Yüzyılın ikinci yarısına dair Şehrin nüfusu hakkında bilgi veren Evliya Çelebi bu dönemde şehirde gayrimüslim nüfusu 1.000 hane⁷² olarak belirtmekle beraber Yahudi nüfustan ayrıca bahsetmemektedir.

Şehirdeki Yahudi nüfusun XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında şehri terk ederek Bursa, İzmir gibi ticari potansiyeli daha yüksek şehirlere göç ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim mahkeme defterlerinde bu dönemden sonra şehirde oturmakta olan Yahudilerle ilgili kayıtlarda belirgin bir azalma mevcuttur⁷³.

C) RUM NÜFUSU

Afyonkarahisar'da müstakil bir mahalleleri bulunmayan az sayıdaki Rum, Ermeni ve Türklerle karışık olarak yaşamaktaydı. Nüfusları az olduğu için mahkeme sicil defterlerinde Rumlarla ilgili fazla kayıt bulunmamaktadır. Bu sebeple Rumlar hakkında detaylı bilgiler tespit etmek mümkün olmamıştır. Yine de bu cemaat hakkında genel bir değerlendirme yapılması uygun görülmüştür.

Afyonkarahisar'da özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren varlıkları tespit edilebilen Rumların buraya ilk olarak hangi dönemde yerleştiklerine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mahkeme sicil defterlerinde merkez kazada XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Rum nüfus bulunduğuna dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Rum nüfusla ilgili en somut bilgiler, salnamelerde ifade edilenlerle, XIX. Yüzyılın sonlarında Cuiet tarafından belirtilen rakamlardan oluşmaktadır. Cuiet'e göre, 1890-91 yıllarında şehir merkezindeki 4.830 gayrimüslim nüfusun 218'i Rumdur. Söz konusu dönemde şehir merkezinin toplam nüfusu ise 17.436 kişidir⁷⁴.

1324 tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnamesi'ne göre, Afyonkarahisar şehir merkezinde yaşayan 6.348 gayrimüslimin 59'u Rum'dur⁷⁵. Salnamelerden

⁷¹ AŞS, nr.506, vr.20a/105.

⁷² Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, s.31-32.

⁷³ Edip Ali Bakı, *Meçhul Halk Tarihi*, Afyon 1951, s.78, 117.

⁷⁴ Aktüre, *a.g.e.*, s. 195.

⁷⁵ HVS, 1324 Senesi, def'a 33, s.340-341.

elde edilen diğer bilgilere göre ise, Afyonkarahisar'daki Rumların ekserisi merkez kazadan daha çok çevre nahiye ve kazalarda yaşamaktadır. Nitekim 1324 tarihli kayıtlarda merkez kazadaki 59 Rum'dan ayrı Sandıklı'da 149'u Ermeni, 392'si Rum, Protestan, Katolik ve Yahudi olmak üzere toplam 541, Bolvadin'de 8'i Ermeni, 3'ü Rum, Protestan, Katolik ve Yahudi olmak üzere toplam 11, Aziziye'de 74'ü Ermeni, 114'ü Rum, Protestan, Katolik ve Yahudi olmak üzere toplam 188 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır⁷⁶. Söz konusu merkezlerde yaşayan Rum nüfus Protestan, Katolik ve Yahudilerle birlikte veriliyor olsa da, buralarda yaşayan gayrimüslimlerin ekserisinin Rum olduğu tahmin edilmektedir. Diğer taraftan 1914 yılı istatistiğine göre Afyonkarahisar Mutasarrıflığı genelinde yaşayan 8.071 gayrimüslim nüfusun 632'si Rum'dur⁷⁷.

II. GAYRİMÜSLİMLERİN YAŞADIĞI MAHALLELER

Afyonkarahisar'da yaşayan gayrimüslimlerin Tanzimat dönemine kadar genellikle dini veya etnik adlarıyla anılan mahallelerde yaşadığı görülmektedir. Tanzimat'tan sonra bu mahallelerin varlıklarını sürdürdüğü fakat pek çok gayrimüslimin de Müslümanlarla aynı mahallelerde yaşamaya başladığı anlaşılmaktadır.

Afyonkarahisar'da mahalle isimleriyle ilgili olarak en eski bilgiler XVI: Yüzyıl tahrirlerinde geçen kayıtlarda yer almaktadır. Bu kayıtlara göre 1528 yılında şehirde bulunan 34 mahalle, bu yüzyılın son çeyreğinde bir artarak 35'e yükselmiştir⁷⁸. Bu yüzyıldaki mahalleler arasında Yahudi ve Ermeni Mahallelerinin de zikredilmesi bu dönemde gayrimüslimlerin Müslümanlarla karışık olmayan kendi mahallelerinde yaşadıklarını göstermektedir.

A) ERMENİ MAHALLELERİ

Ömer Fevzi Atabek'in aktardığı rivayet düzeyindeki bilgilere göre Ermeniler Afyonkarahisar'a ilk olarak Sultan Divânî zamanında yedi hane

⁷⁶ Aynı yer.

⁷⁷ Genel Kurmay a.g.e., s.32.

⁷⁸ Mustafa Karazeybek, "Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar", *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yayını, Afyon 2004. s.87.

olarak gelip yerleşmişler ve daha sonra da sayıları artmıştır⁷⁹. Rivayetler dışında Ermenilerin yaşadığı mahallelerle ilgili en eski bilgilere XVI. Yüzyıl Tahrir Defterleri'nde rastlanılmaktadır.

XIX. Yüzyıl sonlarına kadar sadece merkez kazada yaşayan ve gayrimüslimler arasında en kalabalık cemaate sahip olan Ermeniler, XVI. Yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda verilen bilgilere göre bu dönemde, "Ermeniyan" adı verilen mahallede yaşamaktadırlar. Aynı yüzyılın sonlarında ise Ermeniyan Mahallesi'nin Kilise Mahallesi adıyla anılan iki ayrı mahalleye bölündüğü anlaşılmaktadır. XV. Yüzyılın ilk yarısında merkez kazadaki toplam mahalle sayısı ise 34'tür⁸⁰. Ermeni mahallesi sayısının ikiye yükselmesi Ermeni nüfusunun önemli oranda arttığı düşüncesini oluşturmaktadır.

Ermeni Mahallesi 1572 yılına ait kayıtlarda Kilise Mahallesi, 1575 yılına ait kayıtlarda ise kilisenin adına ve bulunduğu mevkie atfen "*Mahalle-i Kilise-yi Ermeniyan*"⁸¹ şeklinde zikredilmektedir. Bazı kayıtlardan ise Mahalleye ve buradaki kiliseye *Meryem Ana* isminin verildiği anlaşılmaktadır. 1575 tarihli kayıtlara göre, Meryem Ana Kilisesi Mahallesi'nde yaşayan Ermenilerin cizyesinden yıllık 3.800 akçe Hacı İsmâil Medresesi'ne verilmektedir⁸².

Ermeni mahallesi, XVII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren döneme ait kayıtlarda *Nasârâ Mahallesi* olarak belirtilmektedir. Diğer taraftan XVI. Yüzyılın sonları ve XVII. Yüzyıla ait bazı mahkeme sicil kayıtlarında gayrimüslimlerin yaşadığı yeni mahalle isimleriyle karşılaşmaktayız. Mesela bu döneme ait bir mahkeme kaydında *Doğancı Mahallesi*'nde gayrimüslimlerin de yaşadığına dair bilgiler bulunmaktadır⁸³. 1 Ekim 1674 tarihli bir mahkeme kaydında ise *Nasara, Tacahmet, Kefere, Yukarıpazar ve Hisarönü* mahallelerinde oturan Ermenilerden bahsedilmektedir⁸⁴.

⁷⁹ Ömer Fevzi Atabek, *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, (Haz.Turan Akkoyun), Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon 1997, s.119.

⁸⁰ Karazeybek, *a.g.m.*, s.87.

⁸¹ Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhip Sancağı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 102.

⁸² Mustafa Karazeybek, Yusuf İlgar, Zekif Polat, tarafından hazırlanan ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu Başkanlığı tarafından desteklenen yayım aşamasındaki *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri* adlı proje (Proje no: 02.Rek.03).

⁸³ Karazeybek, *a.g.m.*, s.88.

⁸⁴ AŞS, nr. 514, vr. 18b/89.

1842 1851 tarihleri arasını kapsayan bazı kayıtlardan Tanzimat dönemiyle beraber gayrimüslimlerle Müslümanların eskisine nazaran daha yoğun olarak aynı mahallelerde yaşamaya başladığını anlamaktayız. Nitekim bu dönemde *Ardıç*, *Zâviye-i Sultan*, *Hisar-önü*, *Kara-kâtib*, *Molla Bahşî*, *Doğancı(lar)*, *Tâc Ahmet*, *Yukarı Pazar* ve *Câmi-i Kebîr* Mahallelerinde Ermenilerle Müslümanların birlikte yaşamaktadırlar⁸⁵. Ermeni Mahallesi olan Nasârâ Mahallesi dışında dokuz ayrı mahallede Ermenilerin de yaşamaya başlaması Ermeni nüfusunda önemli bir artış olduğu kanaatini oluşturmaktadır.

Tablo 5: Afyonkarahisar'da Ermenilerin yaşadığı mahalleler⁸⁶.

mahalleler ⁸⁷	sayı ⁸⁸	tahmini % oranı
Hacı (Heci) Murat Mahallesi	14	% 14
Mecidiye Mahallesi	13	% 13
Sobtoros Mahallesi	10	% 10
Canbaba Mahallesi	8	% 8
Gül Mahallesi	8	% 8
Kadınana Mahallesi	8	% 8
Kırklar Makamı/Kırklar Mahallesi	7	% 7
Devedede Mahallesi	6	% 6
İğneci Mahallesi	6	% 6
Hacı Nureddin/Nureddin Mahallesi	6	% 6
Heci David (Davud) Mahallesi	4	% 4
Günbatı Mahallesi	3	% 3
Hacı Arap Mahallesi	2	% 2
Hacı Mahmut Mahallesi	2	% 2
Tâc Ahmet Mahallesi	2	% 2
Zaviye Sultan/Zaviye Mahallesi	2	% 2
Ardıç Mahallesi	1	% 1
Cami-i Kebir Mahallesi	1	% 1
Kubbeli Mahallesi	1	% 1

Ermeni nüfusun hangi mahallelerde ve hangi yoğunlukta yaşadığına dair 5 ayrı defterden 63 adet sicil kaydı üzerinde yapılan incelemede şu sonuçlara ulaşılmıştır:

⁸⁵ Karazeybek, *a.g.m.*, s.93.

⁸⁶ Mahalleler için yapılan 5 deftere ait 63 sicil kaydını içeren istatistik çalışmasında kullanılan defter ve hüküm numaraları *AŞS*, nr. 604, s.5/3, 5/6, 19/32, 22/35, 22/36, 27/44, 60/85, 62/89, 71/103, 76/112, 117/161, 120/165, 137/181, 161/218, 181/250, 192/261, 208/286, 229/308, 239/315, 256/208; nr. 605, s. 57/96, 72/114, 74/117, 81/127, 84/132, 90/142, 108/164, 109/165, 119/176-1, 123/182, 124/183, 132/196, 138/205, 172/228, 181/238, 205/243, 208/248, 217/259, 236/283, 241/290, 255/303, 262/314, 264/316, 264/317, 265/318; nr. 615, s. 1/1, 6/6, 9/11, 110/191, 116/198, 121/213, 124/221; nr. 616, vr.20a/40, 31a/81, 35b/96, 38a/107, 53b/160, 57a/168, 59a/173, 60b/180, 107b/343; nr. 617, vr.7a/28, 7b/29.

⁸⁷ Mahalle isimleri Ermeni nüfus yoğunluğuna göre sıralanmıştır.

⁸⁸ Sayı hanesine yazılan rakamlar 63 sicil kaydında ilgili mahalle isminin geçiş sayısını göstermektedir. Aynı kayıtlarda geçen mahalle tekrarları dikkate alınmamıştır.

Yapılan incelemede 19 tane mahalle ismi tespit edilmiştir. Fakat bu 19 mahalle arasında 3 mahallenin isimlerinde farklı kullanımlar görülmektedir. Zaviye Sultan Mahallesi bazı kayıtlarda Zaviye Mahallesi, Hacı Nureddin Mahallesi bazı kayıtlarda Nureddin Mahallesi, Kırklar Makamı Mahallesi bazı kayıtlarda Kırklar Mahallesi olarak zikredilmiştir. Bu farklı kullanımlar aynı mahalle olarak kabul edilmiştir.

İncelenen sicil kayıtlarında aynı ailelere dair mahalle isimlerinin tekrar kullanımları dikkate alınmamıştır. Bu şekilde 19 mahallenin toplam 104 kez zikredildiği görülmüştür. 104 rakamı 100 kabul edilerek fikir vermesi açısından söz konusu 19 mahalledeki Ermenilerin nüfus yoğunluğunun tespiti için basit bir yüzde oranı hesaplaması yapılmıştır. Bu oranlamadaki maksat Afyonkarahisar'daki Ermeni nüfusun hangi mahallelerde hangi yoğunlukta yaşadığına dair veriler elde etmektir.

Buna göre Ermeni nüfusun en yoğun bulunduğu mahalleler Hacı (Heci) Murat Mahallesi(%14), Mecidiye Mahallesi(%13) Sobtoros Mahallesi(%10) olarak tespit edilmiştir. Ermenilerin tahminen %37'sinin bu üç mahallede yaşadığı görülmektedir. Canbaba, Gül, Kadınana, Kırklar Makamı, Devedede, İğneci, Hacı Nureddin, Heci David (Davud) Mahallelerinde şehirdeki Ermeni nüfusun %4 ile %8 arasında değişen oranlarda yaşadığı bir tahmin olarak söylenebilir. Dolayısıyla şehirdeki genel Ermeni nüfusunun yarısına yakınının bu sekiz mahallede yaşadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bahsi geçen mahallelerin nüfus potansiyelleri hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla hane sayısı az olup, nüfusunun çoğunluğu Ermenilerden oluşan mahalleler olabileceği gibi, nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan oluşsa bile diğer mahallelere göre daha fazla Ermeni nüfusa sahip olan ve hane sayısına göre daha büyük mahalleler de olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Ermeni nüfus yoğunluğuna göre tasnif edilen yukarıdaki mahalle isimlerinde genel Ermeni nüfusunun mahallelere göre dağılımı esas alındığından, bu farklılıklara dikkat edilmesi gerekmektedir.

Yukarıda bahsedilen mahalleler dışında diğerlerine göre daha az oranda olmak üzere Günbatı, Hacı Arap, Hacı Mahmut, Tâc Ahmet, Zaviye Sultan,

Ardıç, Cami-i Kebir, Kubbeli Mahallelerinde de Ermenilerin yaşadığı tespit edilmiştir.

Tabloda verilen oranlamalar tahmini değerlerden oluşmaktadır. Tespit edebildiğimiz veriler şer’i mahkemeye aksedip kayıt altına giren bilgilerden oluştuğu için Ermeni nüfusunun mahallelerdeki yerleşimi hakkında kesin yargılara ulaşılabilmesi mümkün olmamıştır. Buna rağmen Ermeni nüfusun hangi mahallelerde hangi yoğunlukta yaşadığına dair elde ettiğimiz sonuçlar fikir vermesi açısından önemlidir. Ayrıca mahkeme kayıtlarında geçen mahalle isimlerinin farklı şekillerde kullanılmış olması, kimi mahallelerin isimlerinin zamanla değişime uğraması bu konuda daha kesin bilgilere ulaşılabilmesini zorlaştıran bir diğer faktör olmuştur.

Ermenilerin yaşadığı mahallelerin tespitine yardımcı olması düşüncesiyle Ermenilere ait ev ve arsa gibi gayrimenkulleri belirlemek usulüyle Mahkeme sicil defterlerinde çoğunluğu tereke olmak üzere 18 kayıt⁸⁹ taranmıştır. Ermenilerin ev ve arsa gibi gayrimenkullerini içeren incelemede tespit ettiğimiz 22 gayrimenkulün mahallelere göre dağılımı şu şekildedir:

Tablo 6: Ermenilere ait 22 ev ve arsa gibi gayrimenkulün mahallelere göre dağılımı

Gayrimenkulün bulunduğu mahalle	adedi
Heci Murat Mahallesi	5
Kadınana Mahallesi	2
Kırklar Makamı Mahallesi	2
Mecidiye Mahallesi	2
İğneci Mahallesi	2
Deve Dede Mahallesi	2
Can Baba Mahallesi	2
Hacı Arap Mahallesi	2
Heci David	1
Tac Ahmet Mahallesi	1
Zaviye Mahallesi	1

Çoğunluğu tereke kayıtlarından oluşan Ermenilere ait gayrimenkullere dair bu tabloda çıkan mahalle isimleri de Ermenilerin oturduğu mahalleler hakkında fikir verici sonuçlara sahiptir. Buna göre Ermeni nüfusun en yoğun bulunduğu mahalleler *Heci Murat* başta olmak üzere *Kadınana*, *Kırklar*

⁸⁹ AŞS, nr. 604, s.27/44, s. 72/104, s.22/35, s.22/36, s.165/228, s.192/261; nr. 605, s.146/215, s.132/196, s.141/208, s.217/259, s.138/205, s.264/316, s.57/96; nr.612, s.172/224, s.214/286, s.230/310; nr. 615, 110/191; nr. 616, vr. 20a/40.

Makamı, Mecidiye, İğneci, Deve Dede, Can Baba, Hacı Arap, Heci David, Tac Ahmet ve Zaviye Mahalleleri olarak görülmektedir. Gayrimenkuller üzerinde yapılan bu inceleme sonucunda da elde ettiğimiz mahalle isimleri ve buralardaki Ermeni nüfus yoğunluğu bazı küçük farklar dışında önceki sonuçlarla örtüşmektedir.

Diğer taraftan Afyonkarahisar Mahkeme sicil kayıtlarında yapılan incelemeler sonucu bazı mahallelerin muhtarlarının Ermeni olduğu anlaşılmıştır. 26 Haziran 1878 tarihli bir mahkeme kaydında Mecidiye Mahallesi muhtarı olarak Arakil-oğlu sülalesinden Arakil oğlu Karabet ve Ohan-oğlu sülalesinden Agop oğlu Mardiros isimleri zikredilmektedir⁹⁰. 26 Şubat 1889 tarihli mahkeme kaydında da Mecidiye mahallesi muhtarlarının, Avakoğlu sülalesinden Hayrebet oğlu Heci Artin, Haçekyan sülalesinden Kirkor oğlu Agop, Markaraoğlu sülalesinden Kigork oğlu Ohannes adlarında Ermeniler olduğu belirtilmektedir⁹¹. Bu durum söz konusu dönemlerde Mecidiye Mahallesi'nde oldukça yoğun Ermeni nüfus yaşadığına işaret etmektedir.

Yine 26 Şubat 1889 tarihli sicil kaydından Hacı Murat Mahallesi Muhtarlarının da Ermeni olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Hacı Murat Mahallesi muhtarları Kaplanoğlu sülalesinden Manas oğlu Artin ile Avakoğlu sülalesinden Bedros oğlu İsayi'dir⁹² Muhtarları Ermeni olan Hacı Murat ve Mecidiye Mahalleleri yukarıda tabloda yer alan Ermeni nüfusun mahallelerdeki yoğunluğuna dair istatistik çalışmasında da Ermeni nüfusun en yoğun yaşadığı mahalleler olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu iki tespit birbirini destekler niteliktedir.

Diğer taraftan 10 Kasım 1881 tarihli bir mahkeme kaydından Kürkçüoğlu Heci Kigork'un Kırklar Makamı Mahallesi muhtarı, Mısırlıoğlu Artin oğlu Agop ile Tenekecioğlu Bogos oğlu Simon'un da aynı mahallenin ihtiyar meclisi azaları olduğu, anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Kadınana Mahallesi muhtarı ise Estaban oğlu Kirkor'dur⁹³.

⁹⁰ AŞS, nr. 605, s.264/316.

⁹¹ AŞS, nr.617, vr.7b/29.

⁹² AŞS, nr.617, vr.7b/29.

⁹³ AŞS, nr.609, s.39/61.

Yukarıda bahsedilen ve muhtarları ile ihtiyar meclisi heyetleri Ermeni olan mahallelerde yaşayan Müslüman nüfusla ilgili olarak tespit edilebilmiş ciddi veriler mevcut değildir. Bu sebeple Söz konusu mahallelerde yaşayan Müslüman nüfusla Ermeni nüfusu kıyaslama imkanına sahip değiliz. Fakat bu dönemlerde hem muhtarlarının hem de ihtiyar meclisi üyelerinin Ermeni olması adı geçen mahallelerde önemli bir oranda Ermeni nüfusun yaşadığını göstermektedir.

Mahalle isimlerinin birbirine yakın dönemlerde bile farklı kullanımlarla kayıtlara geçirilmesi bazı çelişkileri de beraberinde getirmektedir. Nitekim XIX. Yüzyıl sonlarına ait bir vakıf kaydında *Hıristiyan Mahallesi* ifadesi kullanılmaktadır⁹⁴. Söz konusu kayıta Mevlevi Dergahı çevresi için kullanılan *Hıristiyan Mahallesi* ifadesinin bu dönemdeki gayrimüslim mahallelerinden hangisini nitelediği tam olarak tespit edilememiştir.

Tablo 7: XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Afyonkarahisar Şehri'nin Mahalle İsimleri (1876-1896/H.1293-1314)⁹⁵

Ak-mescid	Arab Mescidi (Arab Mescid)	Ardıç	Azîziye
Baldede	Başçeşme	Bedrik	Bekir Ağa
Burmalu	Câmi' -i Kebîr	Canbaba	Cansız
Cenkçi	Çavuşbaşı	Çavuşlar	Çavuşoğlu
Çerçel(?)	Dâ'î Receb	Damardı	Demir Yalayan
Devedede	Doğancı	Efecik	Egeste
Fakih Paşa	Gökçe	Gül	Günbatı
Gündoğmuş	Hacı (Heci) Murad	Hacı Abdurrahman	Hacı Ali oğlu
Hacı Arab	Hacı Cafer	Hacı Evtal	Hacı Eyyûb
Hacı İsmail	Hacı Mahmud	Hacı Mustafa	Hacı Nasuh
Hacı Nûh	(Hacı) Nûreddin	Hacı Suhte	Hacı Yahyâ
Heci David	Hisarardı	Hristiyan	İbik
İğneci	Kadınana	Kâhil	Kal'a
Kara-kâtib	Karaman	Karamanoğlu (Abdürrahîm Mısrî)	Kavaklı
Kayadibi	Kestemend	Kırklar Makâmı	Kubbelü
Kumluk	Marulcu	Mecidiye	Medli
Molla Bahşî	Nakilci	Nurcu	Sahablar
Sinan Halîfe	Sinan Paşa	Siyahlar	Sobtoros (Sorobtoros)
Sofular	Tâc Ahmed	Taşkapulu	Taşpınar
Voyvoda	Yukarı-pazar	Zâviye (Zaviye-i sultan)	

⁹⁴ AŞS, nr. 609, s. 48/76.

⁹⁵ Karazeybek, *a.g.m.*, s.93.

Mustafa Karazeybek tarafından tespit edilen XIX. Yüzyılın son çeyreğine dair 79 mahalle ismi bulunmaktadır. Söz konusu dönemde hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin oturdukları mahalle sayısında artış gözlenmektedir.

XIX. Yüzyılın son çeyreğini içeren bu araştırmada Gayrimüslimlerin oturdukları mahalleler olarak, *Canbaba, Devedede, Gül, Günbatı, Hacı (Heci) Murad, (Hacı) Nûreddin, Hristiyan, Heci David, İğneci, Kadınana, Sobtoros (Sorobtoros), Câmi'-i Kebîr, Hacı Arab, Hacı Mahmud, Hacı Nûh, Kal'a, Kırklar Makâmı, Kubbelü, Mecidiye, Taşpınar, Yukarı-Pazar ve Zâviye (Zaviye-i sultan)* mahalleleri tespit edilmiştir⁹⁶. Bu tespite göre şehirdeki 22 mahallede farklı oranlarda gayrimüslim yaşamaktadır ki, bu durum söz konusu dönemde gayrimüslim nüfusun artış eğilimi gösterdiğine işaret etmektedir. Nitekim XIX. Yüzyıl sonları ve XX. Yüzyıl başlarında gelişen ulaşım imkanları (özellikle demiryolu ulaşımı) ile Afyonkarahisar'ın ticari potansiyelinin gelişmesinin gayrimüslim nüfusun artışında etken olduğu söylenebilir.

B) YAHUDİ VE RUMLARIN YAŞADIĞI MAHALLELER

İncelenen kayıtlarda Afyonkarahisar'da Rumlara mahsus bir cemaat mahallesi tespit edilememiştir. Kaza merkezindeki Rum nüfusun sayısı dikkate alındığında kendilerine ait bir mahallelerinin olmayışı olağan bir durumdur. Şehirde ikamet eden az sayıdaki Rum diğer mahallelerde Müslüman ve Ermenilerle birlikte yaşamaktaydı. Bu kişiler ise Mahkeme sicil kayıtlarından edinilen bilgilere göre daha çok Mecidiye Mahallesi⁹⁷, Kadınana Mahallesi⁹⁸ gibi Ermeni nüfus yoğunluğunun da fazla olduğu mahallelerde ikâmet etmekteydiler. Bunun dışında Kayseri⁹⁹, Akşehir, İzmir¹⁰⁰ ve Isparta¹⁰¹ gibi şehirlerden ticari ve mesleki gerekçelerle şehre gelip belirli bir süre burada kalan Rumlarda görülmektedir.

⁹⁶ Karazeybek, *a.g.m.*, s.94.

⁹⁷ AŞS, nr.611, vr.112a/532.

⁹⁸ AŞS, nr.611, vr.86a/425.

⁹⁹ AŞS, nr.611, vr.83b/418, vr.112a/532; nr.612, s.219/294.

¹⁰⁰ AŞS, nr.611, vr.112a/532.

¹⁰¹ AŞS, nr.612, s.154/205, s.155/206.

Karaman Mahallesi'nin bir kısmında Yahudilerin oturduğu ve buraya Yahudi Mahallesi denildiği¹⁰², XVI. Yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda ise Yahudilerin yaşadığı mahalleye cemaat ismine atfen Yahudiyan Mahallesi denildiği belirtilmektedir¹⁰³. Nitekim XVI. Yüzyılın ikinci yarısına ait bir mahkeme sicil kaydında da Yahudi Mahallesinden bahsedilmektedir¹⁰⁴. Söz konusu mahallenin Müslümanların oturduğu Karaman Mahallesi bünyesinde teşekkül ettiği ve muhtemelen aynı mahallede bir de mekteplerinin olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Fakat bu okulla ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

XVI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren şehirde yaşayan az sayıdaki Yahudi cemaatinin mahallelerinde bir ibadethanelerin¹⁰⁶ bulunduğu anlaşılmaktadır. Halk arasında Cifitler Mezarı olarak da bilinen Yahudi mezarlığının ise günümüzdeki devlet hastanesinin yakınında olduğu sanılmaktadır¹⁰⁷.

XVIII.Yüzyılda Yahudilerin önemli bir kısmının Bursa ve İzmir gibi başka şehirlere göç ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu döneme ait Mahkeme sicil kayıtlarında bu düşüncüyü destekleyen emlak satışlarına dair bilgiler bulunmaktadır¹⁰⁸. Yahudilerin tamamının şehri terk ettiğine dair bir kayıt bulunmamakla beraber, geriye kalanların bir mahalle oluşturacak sayıda olmadığı aşıkardır. Söz konusu dönemden sonra mahkeme defterlerinde Yahudilere ait herhangi bir mahalle isminin zikredilmemesi bu düşüncüyü kuvvetlendiren bir başka unsurdur.

¹⁰² Atabek, *a.g.e.*, s.119.

¹⁰³ Karazeybek, *a.g.m.*, s.87.

¹⁰⁴ AŞS, nr. 550, vr.16a/75.

¹⁰⁵ Bakı, *a.g.e.*, s.77.

¹⁰⁶ Yahudilerin ibadethaneleri sicil kaydında kilise olarak yazılmıştır. (AŞS, 550, vr.16a/75).

¹⁰⁷ Atabek, *a.g.e.*, s.119.

¹⁰⁸ Atabek, *a.g.e.*, s.120; Bakı, *a.g.e.*, s.76-77.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFYONKARAHİSAR'DAKİ GAYRİMÜSLİMLERİN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Osmanlı Devletinin kuruluşu, gelişmesi ve özellikle İstanbul'un fethi sonucu Bizans'ın yıkılmasıyla gayrimüslim azınlıklar için yeni bir çağ açılmış, üzerlerindeki dinsel, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel her türlü baskı kalkmış, böylece barış, güven ve refah dönemi başlamıştır.

Osmanlı Devleti Türk kökenli, İslâmi yapıya sahip ve çok uluslu bir devlettir. Bu çok uluslu yapı içinde Türkler kadar, diğer uluslara da yer vardır. Nitekim, ilk Osmanlı Padişahı Osman Bey Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dinî merkezi Kütahya'da kurulmuştur. Bursa'nın alınarak başkent yapılması üzerine bu dinî merkez Kütahya'dan Bursa'ya taşınmış¹⁰⁹. Rumlar ve Yahudiler için de benzer düzenlemeler yapılmıştı.

Zamanla farklı coğrafyalardan Anadolu'ya yapılan özellikle Ermeni ve Yahudi göçleriyle gayrimüslim nüfus artmış ve böylece Osmanlı imparatorluğu gayrimüslimler için cazip bir merkez haline gelmiştir. Bu süreç ile birlikte Osmanlı idaresindeki gayrimüslimlerin sosyal ve kültürel hayatları da gelişmiştir.

Gayrimüslim azınlıklar Müslümanlara verilen her türlü haktan yararlandıkları gibi, bazı ayrıcalıklara da sahip olmuşlar, örneğin askere alınmamışlardır. Askere alınmamaları ise Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslim ailelerinin sürekliliğini ve dolayısıyla refaha kavuşmalarını sağlamıştır. Osmanlı idaresi gayrimüslimlerin dini ve kültürel hayatlarına müdahale etmediği gibi, bu konularda oldukça kolaylaştırıcı uygulamalara

¹⁰⁹ Mazıcı, *a.g.e.*, s.3.

gitmiştir. Araştırmanın konusu olan Afyonkarahisar örneğinde de bu durumu net olarak ortaya koyan veriler mevcuttur.

Kültür aileden, eğitim ve inançlara kadar çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Toplumlarda kullanılan aile ve şahıs isimleri, eğitim ve dini hayat gibi kültürel konularda elde edilecek veriler, bu unsurların ait olduğu toplumların tanınmasında önemli yararlar sağlayacaktır. Afyonkarahisar gayrimüslimlerinin aile yapılarından eğitim hayatlarına kadar kültürel konularda Türklerle kaynaştıkları ve aralarında karşılıklı etkileşimler yaşandığı görülmektedir.

Birbirinden farklı etnik, dini ve kültürel özellikler taşıyan guruplardan oluşan toplumlardaki sosyal hayat uzun tarihi süreç içinde karşılıklı bazı etkileşimleri de beraberinde getirir. Bu etkileşim günlük hayattan, eğlence kültürüne kadar çok geniş bir sahada kendini gösterir.

Osmanlı dönemi sosyal, kültürel ve ekonomik hayatla ilgili en önemli kaynaklardan birisi “terekeler” dir. Terekeler, kişi öldükten sonra verasetle ilgili olarak düzenlenen ve kişinin günlük kullandığı eşyalardan alacak ve borçlarına kadar bütün mal varlığını kapsayan döküm listeleridir. Terekeler tutuldukları dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına olduğu kadar ait olduğu kişilerin de özel hayatından, mesleki ve ekonomik durumuna kadar önemli bilgiler içerirler. Bu açıdan terekelerden istifade ederek Afyonkarahisar’daki gayrimüslimlerin aile hayatları, çocuk sayıları, kullandıkları eşyalar ve ekonomik durumları hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür.

I. UNVANLAR, SÜLALE VE ŞAHIS İSİMLERİ

Sülale isimleri toplumsal hayat ve sosyal ilişkiler açısından önemlidir. Bireylere ait mesleki, ailevi bazı özellikleri üzerinde taşıması, kimi zaman ailelerin asıl memleketleri hakkında bilgi vermesi sülale isimlerinin önemini arttıran hususlardır.

Diğer taraftan şahıs isimleri ve unvanlar, kültürel yapı açısından önemli ve üzerinde değerlendirme yapılabilecek özellikler içermektedir. Bu isimlerden

hareketle toplumdaki dini hayattan diğer kültürlerle olan etkileşime kadar bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür.

A) SÜLALE İSİMLERİ

Afyonkarahisar’da yaşayan en kalabalık gayrimüslim cemaat olan Ermenilerin sülale isimlerinin yukarıda bahsedilen konularda aydınlatıcı bazı özellikler taşıdığı görülmektedir. Ermeni ailelere ait sülale isimlerinden önemli bir kısmı tespit etmek mümkün olmuştur. Tespit edilebilen isimler, mahkeme defterlerine aksedenlerle sınırlı olduğu için bu isimlerin şehirdeki bütün Ermeni aileleri kapsadığı iddia edilemez. Araştırılan dönemde kaza merkezindeki Yahudi ve Rum nüfusunun çok az oluşundan dolayı, bu azınlık gruplarla ilgili bir isim istatistiği çıkarmak mümkün olmamıştır.

Tablo 8: Afyonkarahisar’daki Ermeni sülale isimleri¹¹⁰

A’mmioğlu	Diyaroğlu	Manisalıoğlu
Abrioğlu	Elizoğlu	Marangozoğlu
Altınoğlu	Gemcioğlu	Markaraoğlu
Andonoğlu	Haçekyan	Matemanoğlu
Aragriseoğlu	Hayrebetoğlu	Mertekozoğlu
Aravoğlu	Heşeoğlu	Mettioğlu
Avadanoğlu	Hotinoğlu	Minçoğlu
Avakilisioğlu	İğnecioğlu	Nanazoğlu(?)
Avakoğlu	İsayioğlu	Nersizoğlu
Balgamoğlu	İstanbuluoğlu	Onanoğlu
Basmacıoğlu	İzmirli	Papasoğlu
Bıçakçioğlu	Kalosoğlu	Pilakçioğlu
Bıdıkoğlu	Kamburoğlu	Sadmaoğlu
Bodıkoğlu	Kaplanoğlu	Sarrafoğlu
Bogosoğlu	Karabogosoğlu	Sırmaoğlu
Boyacıoğlu	Kavdioğlu	Sivrihisarlıoğlu
Bötekoğlu	Kayseroğlu	Soroboğlu
Cebecikoğlu	Kazeroğlu	Şahinoğlu
Corcalıoğlu	Kelbogosoğlu	Terzi Bedikoğlu
Coşkunoğlu	Kemçioğlu	Tokatlıoğlu
Çaçakoğlu	Koçoğlu	Topaloğlu
Çalçerioğlu	Kosta(i)oğlu	Torosoğlu
Çarıkçioğlu	Kundakçioğlu	Vartanoğlu

¹¹⁰ Tespit edilebilen ve tabloya alınan isimlerin tarandığı mahkeme sicil defterleri ve kayıt numaraları; AŞS nr.604, s.5/3, 5/6, 19/32, 22/35, 22/36, 27/44, .60/85, 62/89, 71/103, 72/104, 76/112, 117/161, 120/165, 137/181, 156/208, 161/218, 165/228, 181/250, 192/261, 194/268, 208/286, 229/308, 239/315; nr.615, s.6/6; 9/11; 110/191, 116/198; 124/221; nr.616, vr.20a/40; 31a/81, 35b/96, 38a/107, 53b/160; 59a/173; 60b/180, 107b/343; nr.617, vr.7b/29.

Çiçekoğlu	Kürekçioğlu	Varyetoğlu
Çökiloğlu	Kürkçüoğlu	Yakopoğlu
Dermişoğlu	Madanoğlu	Yatakoğlu
Dıragapoğlu	Manikoğlu	

Afyonkarahisar Şeriyeye Sicil Defterlerinden dört defterden 36 farklı kayıt üzerinde yapılan inceleme sonucu şehir merkezinde toplam 80 sülale ismi tespit edilmiştir. Şüphesiz ki, sülale sayısı tespit edilenden daha fazladır. Tespit edilebilen isimler Mahkeme sicil kayıtlarına aksedenlerle ve taranan dönemle sınırlı olduğu için yukarıdaki tabloda yer almayan veyahut diğer dönemlere ait kayıtlarda bulunabilecek farklı sülale isimleri olabileceğini belirtmek gerekir. Tabloda bulunan isimlerin Afyonkarahisar'da yaşayan sülalelerin önemli bir kısmını kapsadığını söylemek mümkündür.

Ermenilere ait sülale isimlerinin dikkat çeken en önemli özelliği Türklere ait sülale isimleriyle olan benzerliğidir. Bu benzerliğin bazen Türk isimleriyle karışacak düzeye ulaştığını görmekteyiz.

Sülale isimleri aileler hakkında bazı bilgiler edinmemizi de kolaylaştırmaktadır. Bu isimlerin bazılarının içinde yer adları taşıması Ermeni ailelerin Afyonkarahisar'a nerelerden gelmiş olabilecekleri konusunda fikir vericidir. Mesela sülale adları arasında geçen *İstanbulluoğlu*, *İzmirli*, *Manisalıoğlu*, *Sivrihisarlıoğlu*, *Tokatlıoğlu* gibi isimler kesin olmamakla beraber bu ailelerin atalarının söz konusu şehirlerden gelmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Yine sülale isimlerinde yer alan bazı ifadelerden ailelerin mesleki durumları hakkında da bazı tespitler yapılabilmektedir. Kayıtlar arasında geçen *Bıçakçioğlu*, *Boyacıoğlu*, *Çarıkçioğlu*, *Gemcioğlu*, *Kundakçioğlu*, *Kürekçioğlu*, *Kürkçüoğlu*, *Marangozoğlu*, *Papasoğlu*, *Sarrafoğlu*, *Terzi Bedikoğlu* gibi isimler sülale adlarıyla söz konusu meslekler arasında bir bağlantı bulunduğuna işaret etmektedir.

Bunların dışında belki de en çok rastlanılan sülale isimleri ise daha çok o sülalenin önceki nesillerinden bir şahsın ismiyle adlandırılma şeklinde oluşmaktadır. Bazen de sülale isimleri sülale bireylerinden birinin bazı özellikleri veya herhangi bir özrüyle ilgili olabilmekteydi. Mesela *Kelbogosoğlu*, *Topaloğlu* gibi isimler bunlardandır.

B) ERMENİ ERKEK İSİMLERİ

Afyonkarahisar'da yaşayan Ermeniler arasında kullanılan erkek isimlerinin tespiti ve hangi oranda kullanıldıklarını değerlendirebilmek için farklı kayıtlar taranarak tablolştırılmıştır. Osmanlı metinlerinin okunmasında karşılaşılan en büyük sıkıntılardan birisi olan özel isimlerin okunma zorluğu bu rada da kendini göstermiştir. Özellikle Ermenice isimler konusunda bu problem daha da yoğun yaşanmıştır.

Afyonkarahisar'da yaşayan Ermeniler tarafından kullanılan erkek isimlerinin tespiti ve bu isimlerin kullanım oranlarının belirlenmesi için dört adet sicil defterinden otuz altı farklı kayıt incelenmiştir.

Tablo 9: Afyonkarahisar'da Ermeni Erkek isimleri ve isimlerin kullanım oranları¹¹¹

isimler	sayı ¹¹²	%oranı (yuvarlanmış) ¹¹⁴		isimler	sayı	%oranı (yuvarlanmış)
Heci ¹¹³	94			Abraham	2	% 8
Agop	43	% 9		Avadik	2	
Artin	42	% 9		Emşah	2	
Kigork	32	% 7		Heçator	2	
Serkiz	30	% 7		Oseb	2	
Ohannes	25	% 5		Armanak	1	
Karabet	23	% 5		Atabek	1	
Esteban	17	% 4		Avak	1	
Avdis	10	% 2		Bedik	1	
Kirkor	10	% 2		Benyad	1	
Ohan	9	% 2		Dede Esteban	1	
Bogos	8	% 2		Emşa	1	
Mardiros	8	% 2		Gabri	1	
Murat(d)	8	% 2		Gokazik	1	
Avdik	7	% 1-2		Haçek	1	
Mıgırdıç	6	% 1-2		Hutit	1	
Nazrat	6	% 1-2		Kasper	1	
Toma	6	% 1-2		Kayser	1	
Arakil	4	% 1		Kosta	1	

¹¹¹ Tespit edilebilen isimlerin tarandığı mahkeme sicil defterleri ve kayıt numaraları; AŞS nr.604, s.5/3, 5/6, 19/32, 22/35, 22/36, 27/44, .60/85, 62/89, 71/103, 72/104, 76/112, 117/161, 120/165, 137/181, 156/208, 161/218, 165/228, 181/250, 192/261, 194/268, 208/286, 229/308, 239/315; nr.615, s.6/6; 9/11; 110/191, 116/198; 124/221; nr.616, vr. 20a/40; 31a/81, 35b/96, 38a/107, 53b/160; 59a/173; 60b/180, 107b/343; nr.617, vr.7b/29.

¹¹² tespit edilen 457 kişi üzerinden ismin toplam 59 isim arasındaki kullanım sayısını göstermektedir.

¹¹³ Müstakil bir isim olmayıp, isimlerin önünde kullanılan dini bir unvandır. İnançlarına göre hac görevini yerine getirmiş Ermeniler için kullanılırdı.

¹¹⁴ Kadın ve erkekler için tasnif edilmeden 544 kişiden 94 kişinin isminin önünde Heci kullanılmıştır. Bu sebeple % oranlaması bu rakamlar üzerinden hesaplanarak %17 olarak tespit edilmiştir.

Bedros	4	% 1		Markara	1	
Hayrabet	4	% 1		Maydiros	1	
İsayi	4	% 1		Mosis	1	
İstefan	4	% 1		Nişan	1	
Kalos	4	% 1		Nüzret	1	
Kazer	4	% 1		Sahak	1	
Manas	4	% 1		Sahik?	1	
Toros	4	% 1		Simon	1	
				Vartan	1	
				Vartek	1	
				Yakop	1	
				Yebram	1	
				Varbet	1	
				Toplam kişi sayısı	457	

Dört farklı mahkeme sicil defterindeki otuz altı kaydın incelenmesi sonucu dört yüz elli yedi kişinin kullandığı elli sekiz erkek ismi tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar yuvarlanmış basit yüzde hesabına tabi tutularak en çok kullanılan isimler belirlenmeye çalışılmıştır. İsimlerin kullanım yoğunluğu bakımından Varılan sonuçlar kesinlik arz etmemekle beraber, yaygın isimlerin belirlenmesi bakımından önemlidir. Diğer taraftan incelenen kayıtlarda rastlanılmayan fakat Ermeniler tarafından kullanılan başka isimler olduğunu da belirtmek gerekir.

Buna göre Ermeni toplumu bünyesinde kullanım yoğunluğu en fazla olan isimler, yüzdelik oranları %7 ile %9 arasında değişen *Agop*, *Artin*, *Kigork* ve *Serkiz*'dir. Bu isimleri %4 ile %5 oranları arasında kullanılan *Ohannes*, *Karabet*, *Esteban* gibi isimler takip etmektedir. Geriye kalan isimlerin ise %2'den başlayıp azalan bir oranda kullanıldığı görülmektedir.

Burada dikkat çeken bir husus Ermenilerin çok yaygın olmamakla beraber Türk isimleri de kullanmalarıdır. İnceleme sonucunda Ermenilerin Murat, Atabek gibi Türk isimlerini ve yine Müslümanların kullandığı Hacı unvanını *Heci* (Hacı) şeklinde kullandıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca semavi dinlerin hakim olduğu toplumlarda farklı şekillerde kullanılan din kaynaklı *Yakop*, *Abraham*, *İsayi* gibi isimleri Ermenilerin de kullandığı anlaşılmaktadır.

C) ERMENİ KADIN İSİMLERİ

İnsan isimleri aynı zamanda toplumlar arası kültürel etkileşime dair bilgiler de içerdiğinden, Ermenilerce kullanılan erkek isimlerine yönelik

çalışmanın bir benzeri kadın isimleri için yapılmıştır. Afyonkarahisar'da yaşayan Ermeniler tarafından kullanılan kadın ve erkek isimlerinin tespiti ve bu isimlerin kullanım oranlarının belirlenmesi için dört adet sicil defterinden otuz altı farklı kayıt incelenmiştir.

Tespit edilen kadın isimleri, erkek isimleri kadar fazla olmasa da, bu konuda fikir verebilecek bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Özellikle kadın isimleri arasında yaygın olanların ve Türk isimleriyle benzeşenlerin tespiti bu sonuçlardan dikkat çekenleridir.

Tablo 10: Afyonkarahisar'da Ermeni kadın isimlerini ve isimlerin kullanım oranları¹¹⁵

isimler	sayı ¹¹⁶	%oranı (yuvarlanmış)	isimler	sayı	%oranı (yuvarlanmış)
Maryem	17	% 19	Aknes	1	% 16
Aksebet	10	% 11	Antara	1	
Pelozik	10	% 11	Arman	1	
Horopsima	7	% 8	Dobrahi	1	
Sultana- (Sultan)	6	% 7	Harose	1	
Beti (Peti)	4	% 5	İva	1	
Serpohi	4	% 5	Makrohi	1	
Anna	3	% 4	Maronon	1	
Şehnar	3	% 4	Marta	1	
Ağoni	2	% 2	Nanali	1	
Güllü	2	% 2	Sâra	1	
Markarat	2	% 2	Sülbehi	1	
Nazlı	2	% 2	Sümbül	1	
Takohi	2	% 2	Toplam kişi sayısı	87	

Tespit edilebilen kadın isimleri yirmi yedi tane olup erkek isimleri kadar fazla değildir. Bu durumun sebebi mahkeme sicil kayıtlarına akseden hukuki konularda karşılıklı muhatapların kadınlardan daha çok erkekler olmasıdır. Buna rağmen seksen yedi kişi üzerinden tespit edilen yirmi yedi isim ve bunların toplum içerisinde kullanım oranları genel bir fikir verebilecek düzeydedir.

¹¹⁵ Tespit edilebilen isimlerin tarandığı mahkeme sicil defterleri ve kayıt numaraları; AŞS nr.604, s.5/3, 5/6, 19/32, 22/35, 22/36, 27/44, .60/85, 62/89, 71/103, 72/104, 76/112, 117/161, 120/165, 137/181, 156/208, 161/218, 165/228, 181/250, 192/261, 194/268, 208/286, 229/308, 239/315; nr.615, s.6/6; 9/11; 110/191, 116/198; 124/221; nr.616, vr. 20a/40; 31a/81, 35b/96, 38a/107, 53b/160; 59a/173; 60b/180, 107b/343; nr.617, vr.7b/29.

¹¹⁶ tespit edilen 87 kişi üzerinden toplam 27 isim arasındaki kullanım sayısını göstermektedir.

İsimler üzerinde yapılan bu çalışmaya göre Ermeni kadınlarının en fazla kullandıkları isim yaklaşık %19 gibi bir oranla *Maryem*'dir. Maryem'den sonra kullanım oranı en yüksek olan isimler %11'lik oranlarla *Aksabet* ve *Pelozik*'tir. Bunları ise %8 ile %4 arası kullanım oranlarında değişen *Horopsima*, *Sultana* (bazen Sultan), *Beti* (Peti), *Serpohi*, *Anna*, *Şehnar* gibi kadın isimleri takip etmektedir. Tabloda yer alan diğer isimlerin oranları ise %2'den başlayarak azalan bir seyir takip etmektedir.

Erkek isimlerinde olduğu gibi kadın isimleri arasında da Türk ve Müslüman isimleri bulunması dikkat çekicidir. Ermeni kadın isimleri arasında Sultan, Güllü, Nazlı, Sümbül, Şehnar gibi Türk ve Müslümanlar tarafından da kullanılan isimler görmekteyiz. Diğer taraftan dini kaynaklı olup Türklerde Meryem olarak kullanılan ismin Ermenilerce Maryem şeklinde kullanılmaktadır.

D) YAHUDİ VE RUM İSİMLERİ

İncelenen döneme ait kayıtlarda şehir merkezinde tek tük Yahudi'ye rastlanması ve Rumların nüfusunun da çok az olmasından dolayı bu cemaatlere ait kadın ve erkek isimleri, bir istatistiki bilgi oluşturabilecek düzeyde tespit edilememiştir. Söz konusu azınlıklarla ilgili tespit edilen bazı isimler ise şu şekildedir.

Afyonkarahisar'da yaşayan veyahut çevre vilayet ve kazalarda yaşayıp Afyonkarahisar'la ticari vs. ilişkileri bulunan Rumların Harlanbo, Yorgi, Mihail, Beriş, Bâlı , Eşil, Abrahâm, Mihâl, Lazari, Yevân, Atam, Karanika, Mırad, Marko, Kokoli, Harlito, Artin, istavri, Yordan, Arslân, Lazarus, Ohânes, Asiye, Anesti, Ansube, Meslime, Kader gibi erkek ve kadın isimleri taşıdıkları görülmektedir¹¹⁷. Rum isimlerinin bir kısmının Ermeni isimleriyle benzeşmesi, diğer taraftan Arslân, Asiye, Mırad (muhtemelen Murat isminden adapte), Kader, Atam, Bâlı gibi Türkler arasında da kullanılan isimlerin Rumlarda da görülmesi toplumlar arası kültürel kaynaşmayla izah edilebilir.

¹¹⁷ AŞS, nr. 612, s.95/121, s.155/206, s.219/294.

Döneme ait sicil defterlerinde Yahudilere dair fazla kayıt bulunmamasından dolayı, bu cemaat mensuplarına ait Nesim, Avram¹¹⁸, Yanko¹¹⁹, David ve Musa¹²⁰ gibi isimler tespit edilebilmiştir.

E) UNVANLAR

Toplumsal hayat içinde kişi isimleriyle birlikte kullanılan unvanlar şahısların statüleri, kültürel ve ekonomik durumları hakkında bilgi edinmemizi kolaylaştıran özellikler taşır. Osmanlı toplum yapısında üst düzey dini veya idari görevleri olan kişiler için kullanılan unvanlar dışında toplum içinde saygın kimliği, ticari itibari olan kişiler için efendi, ağa gibi unvanlar kullanıldığını görmekteyiz. Bu ifadelerin sadece Müslümanlar için değil aynı özellikleri taşıyan gayrimüslimler için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Salnamelerde geçen idari görevleri olan gayrimüslimlerin çoğunun isimlerinin sonunda *efendi*, *aga* gibi ifadelere rastlamaktayız.

Afyonkarahisar Mahkeme Sicil Defterlerinde de benzer kullanımlar tespit edilmiştir. Mesela Mayıs 1888 tarihli bir mahkeme kaydındaki dava vekillerinden birisinin ismi Avadis oğlu Nüzret Efendi olarak belirtilmektedir¹²¹. Örnek olması açısından kayıtlarda geçen Hubcanoğlu sülalesinden Artin oğlu Heci Esâdir Efendi¹²², Arslanoğlu Heci Serkiz Efendi¹²³, Avdîs oğlu da'vâ vekîli Nezrat Efendi¹²⁴, Kalosoğlu sülalesinden Hacı Agob oğlu Hacı Artin Efendi ile Heci Agob oğlu Hayrabet Efendi¹²⁵, Marsmanyen Hayrabet Efendi, Avakyan Artin Ağa, ve Seferihisâr'lı oğlu Estebân Ağa, Topalyan Heci Kigork Ağa¹²⁶, Hubcan ğlu Heci Asdor Efendi ve Kalasyan Heci Artin Efendi¹²⁷, Kürkçüoğlu Abraham Ağa, Sarrafyan Ohannes Efendi¹²⁸ gibi isimler sıralanabilir.

¹¹⁸ AŞS, nr. 615, s.97/171.

¹¹⁹ AŞS, nr. 573, vr.43a/180.

¹²⁰ Bakı, *a.g.e.*, s.77.

¹²¹ AŞS, nr. 616, 60b/180.

¹²² AŞS, nr.618, vr.19b/65.

¹²³ AŞS, nr.618, vr.36b/128.

¹²⁴ AŞS, nr.618, vr.37a/131.

¹²⁵ AŞS, nr.618, vr.57b/192.

¹²⁶ AŞS, nr.618, vr.65b/218.

¹²⁷ AŞS, nr.618, vr.70b/225.

¹²⁸ AŞS, nr.618, vr.81a/261.

II. EĞİTİM HAYATI

Afyonkarahisar'da gayrimüslimlerin eğitim hayatlarıyla ilgi olarak detaylı bilgilere ulaşılamamıştır. Özellikle araştırmanın temel kaynağı olan Afyonkarahisar Şerhiye Sicil Defterlerinde bu konuyla ilgili olarak kayıt bulunamaması eğitim konusunda tatmin edici sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır.

Farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerden Afyonkarahisar'da gayrimüslimlere ait iptidai, idadi ve rüştiye derecesinde eğitim kurumları bulunduğu anlaşılmaktadır. Salnamelerde geçen bilgilere göre 1891/R.1307 yılında sancak genelinde bulunan 407 iptidai mektebinin 9 tanesi Gayrimüslimlere aittir. Söz konusu tarihte bu okullarda 16.656'sı Müslüman, 344'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 16.990 öğrenci bulunmaktadır¹²⁹. Diğer taraftan 7 Ekim 1895 tarihli bir belgede söz konusu tarihte biri kız, diğeri erkek iki sıbyan okulunda 543 öğrenci bulunduğu belirtilmektedir¹³⁰.

A) ERMENİ OKULLARI

1334 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası'na göre bu dönemde şehirde ikisi erkek birisi karma üç Ermeni mektebi bulunmaktadır. Bu mekteplerde 329'u erkek, 109'u kız olmak üzere toplam 438 öğrenci öğrenim görmektedir. Yine bu üç okulda 8'i erkek 3'ü kadın toplam 11 muallim görev yapmaktadır¹³¹. Söz konusu mecmuada Ermenilere ait diğer okullar hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Afyonkarahisar'da Ermenilere ait Rüştiyelerin de bulunduğu görülmektedir. Bu rüştiyelerden birisi XVII. Yüzyılda Erkek Ermeni okulu olarak diğeri ise XIX. Yüzyıl sonlarında kız ve erkek rüştiyesi olmak üzere ayrı ayrı açılmıştır¹³².

¹²⁹ HVS, R.1307 senesi, def'a 18, s.242.

¹³⁰ BA., ŞD., belge no: 1564/20.

¹³¹ *Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası (MUNM)*, İstanbul 1334, s.8.

¹³² Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, C.II, Afyon 1991, s.85.

Ermeni Erkek Okullarından en eski olanının H.1009 yılında açıldığı anlaşılmaktadır. Rüştüye derecesindeki bu okulun 1898-1899 yılında 180, 1900 ve 1901 yıllarında 182 öğrencisi bulunmaktadır¹³³.

Diğer Ermeni Erkek Rüştüye Mektebi ise 1882 yılında açılmıştır. Okulun 1898'de 13, 1899'da 130¹³⁴, 1900'de 135, 1901 yılında ise 140 öğrencisi bulunmaktadır¹³⁵.

Ermeni Kız Rüştüyesi'nin açılış tarihi 1892-93/H.1310'dur. Okulun 1901-2/H.1318 tarihinde 64 öğrencisi bulunmaktadır¹³⁶.

Ermenilere ait rüştüye derecesindeki bu okulların ruhsatsız açıldıkları görülmektedir. Diğer taraftan bu okulların öğrenci sayılarının tamamen erkek veya tamamen kız oluşu karma eğitim uygulanmadığını göstermektedir.

Eğitim sahasında Türklerle Ermeniler arasında bir kaynaşmadan söz edilemeye de 1870 yılında açılan Afyon Rüştüyesi'nde XIX. Yüzyıl sonlarında Aziz Efendi adında bir Ermeni'nin resim öğretmeni olarak, Ermeni Mekteb-i İptidaisi'nde ise 1895 yılında Recep Efendi adında bir Müslüman'ın muallim olarak görev yaptığını¹³⁷ belirtmek gerekir.

Ermeni okullarında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülmesinde bazı aksaklıklar da yaşandığı anlaşılmaktadır. Okul bütçelerinin masrafları karşılayamadığı zamanlarda cemaat mensuplarına müracaat edilerek yardım alındığı görülmektedir. Nitekim 1895 tarihi itibariyle iki sıbyan mektebinin masraflarını karşılamak için eksik kalan 20.000 kuruş civarında bir miktarın Ermeni kilise cemaatinden toplanması için izin istenmiştir¹³⁸.

1915-16/H.1334 tarihli kayıtlara göre şehir merkezinde bir tane Protestan mektebi mevcuttur. Şehirdeki Protestanların ekserisi Ermenilerden oluştuğu için bu okul da Ermeni okulu olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde Protestan

¹³³ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (SNMU)*, 1316 senesi, s.1042-1043; 1317 senesi, s. 335, 1184-1185; 1318 senesi, s.1322-1323; 1322 senesi, s.336-337; Diğer taraftan 1318 tarihli salnamede okulun açılış yılı 1019 olarak gösterilmektedir. (HVS, 1318 senesi, def'a 27, s.1332).

¹³⁴ 1317 tarihli salnamede 13 öğrencisi olduğu nakledilmektedir. (HVS, 1317 senesi, def'a 26, s.335).

¹³⁵ *SNMU*, 1316 senesi, s.1042-1043; 1317 senesi, s.1184-1185; 1318 senesi, s.1322-1323; *HVS*, 1322, def'a 31, s.336-337.

¹³⁶ *SNMU*, 1318 senesi, s.1322-1323.

¹³⁷ Gönçer, *a.g.e.*, s.82, 85.

¹³⁸ *BA.*, ŞD., belge no: 1564/20.

mektebi 51'i erkek, 26'sı kız olmak üzere toplam 77 öğrenciye ve 3'ü erkek 1'i kadın toplam 4 muallime sahiptir¹³⁹.

Eğitim ve kültür hayatının önemli bir parçası da kitaplardır. Ermenilere ait kayıtlarda çok nadir olarak kitap kaydı bulunabilmiştir. Mesela Kadınana Mahallesi'nden Kasti-oğlu Heci Agop'un terekesinde 2 tane Ermenice kitap bulunmaktadır¹⁴⁰. Kitaplar hakkında başka bir bilgi bulunmamasına rağmen bunların dini kitap olma ihtimali yüksektir.

Afyonkarahisar şehir merkezinde daha çok azınlıklara yönelik misyoner faaliyetleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerin temel unsuru ise misyoner okullarıdır. Nitekim XX. Yüzyıl başlarında Jim Mac Newton adında İzmir'de oturan bir İngiliz misyonerin, Afyonkarahisar'da bu tür faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Muhtemelen Protestan mezhebi bünyesinde misyonerlik yapan bu kişinin, şehirde Kubbeli Mahallesi'nde sahibi olduğu arsaya kız ve erkek mektebi, mabet ve din adamları için ev yaptırmak istediği görülmektedir. Çevrede oturan Müslüman ahalinin itirazları üzerine Mac Newton'un binanın dışarıya bakan pencerelerinin renkli camdan yapılacağını taahhüt etmesiyle gerekli inşa izni verilmiştir. 1909 tarihinde padişah iradesine arz edilen izin belgesinde yapılacak binada mektep müdürlerinin ve misyonerlerin kalacağı belirtilmiştir¹⁴¹.

B) YAHUDİ VE RUM OKULLARI

Yahudilerin XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Karaman Mahallesi bünyesinde oluşturdukları ve kendi cemaat isimleriyle anılan bir mahallede yaşadıklarından daha önce bahsedilmişti En kalabalık oldukları dönemde 100 haneyi geçen nüfuslarıyla Yahudi cemaatinin muhakkak ki eğitime yönelik bazı faaliyetleri olmuştur. Söz konusu mahallede Yahudi cemaatine ait bir mahalle mektebi bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁴². Fakat bu okulla ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

¹³⁹ *MUNM*, s.8.

¹⁴⁰ *AŞS*, nr. 604, s.165/228.

¹⁴¹ Yusuf İlgar, "XX: Yüzyıl İlk Çeyreğinde Afyonkarahisar Şehrinde Eğitim-Öğretim", *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Haz. Mehmet Sarlık), 10-11 Ekim 2002, Afyonkarahisar, s.541-542.

¹⁴² Bakı, *a.g.e.*, s.77.

Yahudilerde olduğu gibi Rumların da eğitim hayatına dair doyurucu bilgiler mevcut değildir. Bu durumun temel sebepleri söz konusu cemaatlerin nüfuslarının az oluşu ve Osmanlı idari yapısında kurumsal tasniflerin daha çok mezheplere göre yapılması gösterilebilir.

1334 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası'nda sancak genelinde iki Rum okulundan bahsedilmekteyse de bu okulların şehir merkezinde mi, yoksa bu dönemde Rum nüfusun daha yoğun olduğu Sandıklı, Aziziye (Emirdağ) gibi merkezlerde mi olduğu belli değildir. Söz konusu Rum okullarında 49'u erkek, 26'sı kız olmak üzere toplam 75 öğrenci, 1'i erkek 2'si kadın 3 muallim bulunmaktadır¹⁴³.

III. DİNİ HAYAT

Osmanlı Devleti'nin hoşgörü çerçevesinde geliştirdiği ve basitçe "her toplumu inançlarına göre örgütleme" mantığıyla uygulanan millet sisteminde azınlıklar etnik kimlikleri doğrultusunda değil mezheplerine göre sınıflandırılmıştır. Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Bursa Ermeni Metropolitini İstanbul'a çağırarak Ermeni milletinin patriği ve millet başı olarak ataması¹⁴⁴, Ermeniler için yeni bir yapılanmanın ilk işaretiydi. O vakte dek Ermeni halkının ruhani lideri Eçmiyazin (Erivan) deki katoğikos olup, diğerleri Sis ve Ahdamar (Van) katoğikoslarıdır. Ermenilerin, Kudüs'te de bir patriği bulunmaktaydı¹⁴⁵. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'a tayin edilen bir ruhani lideri herşeyden önce Ermeni milletinin ruhanî, ama daha çok idarî, malî lideri ve eğitim ve sansür otoritesi olduğunu belirtiyor; bu anlamda milletin ruhanî liderleri katoğikoslar dahi İstanbul patriğinin idarî otoritesine tabî olmuş oluyorlardı¹⁴⁶. Fakat söz konusu düzenlemeler yapılrkem Ermenilerin ekserisi gregoryen mezhebine tabi olduklarından herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır.

1673 kapitülasyonları ile sağlanan imtiyazlar Osmanlı tebaasındaki Katolikleri de kapsayacak şekilde genişletilince bu durum Katolik mezhebine geçişleri artırmıştır. Diğer taraftan bu mezhebe geçişleri arttıracak yeni

¹⁴³ *Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası*, İstanbul 1334, s.8.

¹⁴⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı Barışı", *Türkiye Günlüğü*, S.58, (Kasım-Aralık 1999), s.14; Gürün, *a.g.e.*, s.77.

¹⁴⁵ Kudüs'teki Ermeni patrikhanesi için bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.

¹⁴⁶ Ortaylı, "Osmanlı Barışı", s.14.

propaganda unsuru olarak matbaalar gündeme gelmiştir. Fransa'nın yardımı ile 1698'de İstanbul'da açılan Ermeni matbaasında pek çok Ermenice Katolik propaganda risalesi basılmış, risaleler mezhepleri farklı olan diğer Ermeniler ve Rumlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 1701'de bir kısmı Ermeni ve Rum patriklerinin müracaatı ile matbaalar kapatılırken, yakalanan misyonerler yurtdışına sürülmüş ve gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesini yasaklayan bir kanun çıkarılmıştır. Buna rağmen, Katolikliğe geçişler gizli yollardan devam etmiş, 1740 tarihinde verilen kapitülasyon imtiyazlarından sonra bu durumun getirdiği ticari cazibe Ermeniler arasında Katolikliğe geçişi hem hızlandırmış hem de alenileştirmiştir¹⁴⁷. Dolayısıyla mezhepler üzerindeki bu değişim ve dış etki Ermenilerin hem cemaat ilişkilerine hem de Müslümanlarla olan ilişkilerine doğrudan aksetmiştir.

Osmanlı hukuk sisteminde her cemaat medeni ve dini konularda kendi cemaat hukuklarını uygulama hakkına sahip oldukları için, Afyonkarahisar'daki gayrimüslimlerin dini hayatlarıyla ilgili olarak, mahkeme sicil defterlerine aksetmiş yeterli kayda rastlanılmamıştır.

Söz konusu kayıtlara dolaylı yoldan aksetmiş bazı bilgilerden yola çıkarak gayrimüslimlerin dini hayatı hakkında genel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Afyonkarahisar'daki gayrimüslimler dini tasnife göre Hıristiyanlar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Hıristiyanlar ise tamamı Ermeni olan Gregoryenlerden, yine büyük bir kısmı Ermeni, muhtemelen az bir kısmı da Rum olan Protestanlardan, çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği tahmin edilen Katoliklerden ve tamamına yakını Otodoks olan Rumlardan oluşmaktaydı.

Söz konusu mezheplerin nüfusa göre dağılımına bakıldığında ise, nüfusun çok büyük bir kısmının gregoryen olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1915 yılında Afyonkarahisar'da "Tehcir Kanunu"nun uygulanmasına dair bir belgede şehirden göç ettirilen Ermeni sayısı 5.769 olarak belirtilmektedir¹⁴⁸. Söz konusu kanunun uygulandığı nüfusun tamamına yakınının Gregoryen olduğu gerçeğinden hareketle, Afyonkarahisar'daki Ermenilerin üçte ikisinden fazlasının bu mezhebe mensup oldukları söylenebilir.

¹⁴⁷ Küçük; *a.g.m.*, s. 1013.

¹⁴⁸ BA, *DH.EUM*, 2.Şb.68/73.

Gregoryenlerden sonra en kalabalık mezhep grubunu Protestanlar oluşturmaktaydı. Şehirde Protestanlara ait Kilise ve okul bulunması bu kanaati güçlendirmektedir. Sayıları çok olmamakla beraber şehirde Katolik ve Ortodoksların da yaşadığı anlaşılmaktadır.

A) İBADETHANELER

Afyonkarahisar'daki Müslümanlarla gayrimüslimlerin dini yaşantıları açısından birbirlerine müdahaleleri söz konusu değildir. Bilakis birbirlerinin inançlarına saygılı oldukları anlaşılmaktadır. Din ve mezheplere göre her cemaatin ibadet yerlerinin faaliyette bulunması bunun en önemli göstergesidir.

Afyonkarahisar'daki Hıristiyan cemaatin mezhepsel dağılımı konusunda detaylı bilgiler mevcut olmasa da şehir merkezinde iki tane kilise bulunduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu kiliselerden birisi Gregoryenlere diğeri ise Protestanlara aitti. 1885/H.1302 tarihli Hüdavendigâr Salnamesine göre de, merkez kazada 2 kilise bulunmaktadır¹⁴⁹. Şehirdeki kilise sayısının üç olduğuna dair bazı rivayetler vardır. Kilise sayısı üç olsa bile, muhtemelen söz konusu kiliseler farklı dönemlerde hizmet vermişlerdir. Salname kayıtlarında ve 1915 yılına ait şehir imar haritasında iki adet kiliseden bahsedilmesi, üçüncü kilisenin ya kullanılmaz halde olduğunu veyahut tamamen yıkılmış olduğunu düşündürmektedir.

Bu kiliselerden en büyüğünün Kale eteklerindeki Meryem Ana Kilisesi olduğu sanılmaktadır. Bu dini yapının kalıntıları hala mevcuttur. Bu kalıntılar Kale Mahallesi'nde, Afyonkarahisar Kalesinin güney eteğinde bulunan günümüzde harabe halindeki bir evin temel kısmında bulunmaktadır. Avlu içerisindeki bir evden müteşekkil bu mekanda, Kilise kalıntılarının yanı sıra Ermenilere ait yazılı taşlar ve Bizans dönemine ait işlemeli taşlar bulunmaktadır¹⁵⁰. Günümüze kalıntıları dahi ulaşamayan diğer kiliselerden birinin Protestan kilisesi olduğu ve Ulu Camii yakınlarında bulunduğu, üçüncü kilisenin ise günümüzdeki Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nun bulunduğu mekide olduğu belirtilmektedir. 1914 tarihli Afyonkarahisar şehir merkezindeki mahalleleri, ibadethaneleri ve mezarlıkları içeren haritada da

¹⁴⁹ SH, 1302 senesi, 12. defa, s. 478.

¹⁵⁰ Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi Envanter Kaydı, Envanter No. 03.00.0/1.0

şehirde iki tane kilise gösterilmiştir. Haritaya göre kiliselerden birisi yani Meryem Ana Kilisesi kale eteklerindedir. Diğer kilise yani Protestan Kilisesi ise Ulu Cami yakınındadır¹⁵¹.

Diğer taraftan XVI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren şehirde yaşayan ve şehri önceki dönemlerde terk eden az sayıdaki Yahudi cemaatinin, mahallelerinde bir ibadethanelerinin¹⁵² bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁵³.

B) KİLİSE VAKFI

Gayrimüslimlerin, din, kültür, eğitim ve hayır işlerini yürütebilmeleri için gerekli mali güçlerinin yetişmemesi halinde Osmanlı yönetimi yardımda bulunmuş, Patrikhanenin açıklarını kapatmış, gayrimüslim kurumlarına malî destek sağlamıştır. Bu amaçlarla önemli sayıda vakıflar kurulmuştur. Bu vakıf sistemi bugün de kısmen muhafaza edilmektedir¹⁵⁴.

Söz konusu gayrimüslim vakıflarına Afyonkarahisar'da da rastlanılmaktadır. Afyonkarahisar'da yaşayan Ermeniler de Müslümanların vakıf sistemi gibi dini kurumlar oluşturmuşlardır. Kilise Vakfı olarak adlandırılan bu kurumla ilgili tespit edilebilen en eski bilgiler 1740 tarihli bir mahkeme kaydında geçenlerden ibarettir. Söz konusu kayıta, yer tarifleri yapılırken dolaylı olarak Eski Kuyumcular Çarşısı'nda Kilise Vakfı'na ait bir dükkandan da bahsedilmesi¹⁵⁵, vakfın bu tarihte mevcut olduğunu göstermektedir.

1784 tarihli bir mahkeme kaydından Kilise Evkâfına ait Yemeniciler ve Yemişçiler içinde dükkanlar¹⁵⁶, 1806 tarihli bir başka kayıttan ise Yukarı Bedestende Kiliseye şart koşulmuş dolap¹⁵⁷ olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakfın XX. Yüzyılın başlarında faaliyette olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Nitekim

¹⁵¹ 1914 (R.1330) Tarihli Afyonkarahisar İmar haritası (haritanın bir örneği Afyonkarahisar Müze Müdürlüğünde bulunmaktadır).

¹⁵² Yahudilerin ibadethaneleri sicil kaydında kilise olarak yazılmıştır. (AŞS, 550, vr.16a/75).

¹⁵³ Atabek, *a.g.e.*, s.119.

¹⁵⁴ Günümüzde hala varlığını sürdüren gayrimüslim vakıfları için bkz. Mehmet Çelik, "Azınlıklar ve 1915 Öncesi Gayr-i Menkulleri Üzerinde Bazı Düşünce ve Öneriler", *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri*, 24-25 Nisan 2003 Balıkesir, s.91-96.

¹⁵⁵ VGMA., *Defter*, nr. 733, s. 31/16.

¹⁵⁶ AŞS, nr. 555, vr. 26b/68; VGMA, *Defter*, nr. 610, s. 63/87.

¹⁵⁷ AŞS, nr. 558; vr. 7b/8.

1912 tarihli bir vakıf kaydında Köprübaşı mevkiinde Kilise Vakfı'na ait bir dükkan olduğu belirtilmektedir¹⁵⁸.

Gayrimüslimlerin de Müslüman ahalide sıkça rastlanılan şekilde, dini hizmetler için mülk vakfettikleri görülmektedir. Mesela 1894 tarihli bir mahkeme kaydında Heci Murat Mahallesi'ndeki bir evin satılıp, parasının Kilise Vakfı'nın parasına katılması şartıyla vakfedildiği ve vakfiyesinin düzenlendiği belirtilmektedir¹⁵⁹.

C) MİSYONER FAALİYETLERİ

Afyonkarahisar'da yaşayan gayrimüslimlerin özellikle XIX. Yüzyıldan sonra tamamına yakını dinsel açıdan Hıristiyan, milliyet bakımından da Ermeniydi. Bilindiği gibi Ermeniler genel olarak Gregoryen Mezhebine mensup oldukları halde Avrupalı devletlerin Osmanlı ülkesinde elde ettikleri ticari ve kültürel imtiyazlar çerçevesinde yürüttükleri misyoner faaliyetleriyle bir kısmı Protestanlaştırılmış, bir kısmı da Katolikleştirilmiştir. Nitekim şehir merkezinde Protestanlara ait kilise ve okul bulunması, belgelerde geçen ve protestan olduğu anlaşılan bazı misyonerlerin çabaları¹⁶⁰, misyonerlik faaliyetleriyle oluşan bu mezhepsel değişimin Afyonkarahisar'da da gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan şehirdeki Protestan nüfusun Katoliklerden daha fazla olması, bu bölgede İngiliz ve Amerikan etkisinin daha yoğun olduğu düşüncesini oluşturmaktadır.

Ermeniler üzerindeki A.B.D ve Avrupa kaynaklı misyonerliğe dayalı dinsel etkinin Ermeniler arasındaki mezhepsel birliğin bozulmasına sebep olması bu cemaatin söz konusu devletlerinin kontrolüne girmesini kolaylaştırmıştır. Nitekim Amerikan dış misyoner örgütünün sekreteri Judson Smith “*Bütün bu asil hizmetlerimiz, Ermeni milletini bize karşı sonsuz sevgi ve şükran duygularına gark etti. Ve Ermenilerin yüreklerini çelik bir çengelle misyonerlere bağladı. Artık Ermeni milleti, bu koruyucularının ve velinimetlerinin ellerinde bir balmumu parçası gibidir*”¹⁶¹ diyerek Ermeniler

¹⁵⁸ VGMA, Defter, nr. 608/2, s. 143, sıra: 121.

¹⁵⁹ AŞS, nr. 626, vr. 31a/87.

¹⁶⁰ İlgar, “..Afyonkarahisar Şehrinde Eğitim-Öğretim”, s.541-542.

¹⁶¹ Kantarcı, a.g.m., s.15.

başta olmak üzere gayrimüslimler üzerindeki dış etkiyi net bir şekilde açığa vurmuştur.

D) GAYRİMÜSLİMLERDE DİN DEĞİŞTİRME

Misyoner faaliyetleri sonucu Hıristiyanlık dahilinde mezhep değiştirmeler olduğu gibi, çok yoğun olmamakla beraber bazen gayrimüslimlerden İslam dinine geçerek din değiştirenler olduğu da görülmektedir. 1767 tarihli bir mahkeme kaydında Aslen Kütahyalı olan Ağye oğlu Kazaz Alekse adındaki bir Ermeninin mahkemeye müracaat ederek Müslüman olduğundan bahsedilmektedir¹⁶². 1747 tarihli bir mahkeme kaydında ise Nasara Mahallesinden Egsebet (Aksabet) adlı bir Ermeni kadının Müslüman olduğu ve bunun neticesinde kocasından ayrıldığı belirtilmektedir¹⁶³.

Ömer Fevzi Atabek de çocukluk döneminde 1894 yılında şahit olduğu bir din değiştirme örneğinden bahsetmektedir. Atabek'in aktardığı hatıraya göre, söz konusu tarihte birinin adı Güllü olan üç Ermeni kız, din değiştirerek Müslüman olmak isterler. Diğer iki kız aileleri bu düşüncelerinden çevirmeyi başarsalar da Güllü vazgeçmez ve amacına ulaşmak için Müslüman bir haneye sığınır. Durum resmiyet kazanır ve şehrin kadısı duruma müdahil olarak usul gereği Ermeni Papazının kızı dini telkinde bulunmasını sağlar. Papazın telkinleri ve hatta altın vaatleri, ailesinin baskı ve tehditleri kızı kararından vazgeçiremez. Böylece Güllü Müslüman olur ve ismini Zehra olarak değiştirir. Daha sonra bu genç kız önceden beri sevdiği Ali isimdeki öksüz büyümüş bir Türk'le evlenir. Bu iki gence şatafatlı bir düğün tertip edildiği gibi, kendilerine Mecidiye Mahallesinden bir ev ve buna ek olarak bir de dükkan hediye edilir¹⁶⁴.

IV. MEZARLIKLAR

Şehir merkezinde yüzyıllar boyu Türklerle beraber yaşayan ve hatta önemli ölçüde kaynaşan Ermenilerin bir cemaat mezarlığı bulunmaktaydı. Ömer Fevzi Atabek'in aktardığı bilgilere göre, bu mezarlık Kadınana Türbesine 1-1,5

¹⁶² Edip Ali Bakı, *Meçhul Halk Tarihi*, Afyon 1951, s.48-49.

¹⁶³ Bakı, *a.g.e.*, s.49.

¹⁶⁴ Atabek, *a.g.e.*, s.238-240.

km. uzaklıkta sebze bahçelerinin arasında bir mevkideydi¹⁶⁵. Atabek'in tarif ettiği mevki günümüzde Ambaryolu Caddesi ile Yeşilyol Caddesinin keştiği mahal ve çevresidir.

Şehirden erken dönemde göç eden Yahudilerin de burada yaşadıkları dönemde halk arasında Cifitler Mezarı olarak da bilinen bir mezarlıklarının bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu mezarlığın "cirit kayası" eteklerinde, günümüzdeki devlet hastanesinin yakınında olduğu sanılmaktadır¹⁶⁶.

V. AİLE YAPILARI VE AİLELERİN ÇOCUK SAYILARI

Gayrimüslimlerin aile yapısının ve aile hayatlarının Müslümanlarınkilerle önemli benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir. Genel olarak çekirdek aile denilen, ana-baba ve çocuklardan oluşan gayrimüslim ailelerinin, kimi zaman Müslümanlarda olduğu gibi ailelerle birlikte yaşayan yaşlılarla daha da kalabalıklaştığı görülmektedir.

Ermeni ailelerin çocuk sayıları konusunda fikir oluşturması açısından rast gele 21 terekedeki birbirinden farklı 21 aileye ait bu ailelerin çocuk sayılarına dair bilgiler incelenerek aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 11: Ermeni ailelerinin çocuk sayıları

Sıra no	Adı ve lâkâbı	Ailenin yaşadığı mahalle	Tereke tarihi	Çocuk sayısı		
				Kız	Erk.	Topl.
1	Toros-oğlu Heci Agop veled- i Toros ¹⁶⁷	Can Baba Mahallesi	20 Mart 1877	1	2	3
2	Liy(p)e-oğlu Heci Kigork veled- i Kirkor ¹⁶⁸	Sobtoros Mahallesi	27 Mayıs 1877	3	2	5
3	Mesku-oğlu Heci Karabet veled- i Abraham ¹⁶⁹	Sobtoros Mahallesi	23 Nisan 1877	2	2	4
4	Altıparmak-oğlu Heci Mosis veled- i Heci Kigor ¹⁷⁰	Heci Murat mahallesi	13 Eylül 1877	-	4	4
5	Bali-oğlu Heci Bagus veled- i Kigork ¹⁷¹	Hacı Arap mahallesi	1 Mayıs 1877	1	2	3

¹⁶⁵ Ömer Fevzi Atabek, *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, (Haz.Turan Akkoyun), Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon 1997, s.119.

¹⁶⁶ Atabek, *a.g.e.*, s.119; Bakı, *a.g.e.*, s.77.

¹⁶⁷ AŞS, nr.605, s.57/96.

¹⁶⁸ AŞS, nr.605, s.90/142.

¹⁶⁹ AŞS, nr.605, s.119/176-1.

¹⁷⁰ AŞS, nr.605, s.132/196.

6	Kuyumcu Iran oğlu Karabet veled- i Sahak ¹⁷²	Kırklar Makamı Mahallesi	16 Mart 1877	2	3	5
7	Sarrafoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat ¹⁷³	Mecidiye Mahallesi	7 Mart 1877	3	2	5
8	Heci Maryem bint – i Heci Avadik ¹⁷⁴	Sobtoros Mahallesi	4 Aralık 1874	1	-	1
9	Bilad-oğlu Artin veled –i Mardiros ¹⁷⁵	Mecidiye Mahallesi	2 Şubat 1875	2	2	4
10	Kosta(i)-oğlu Heci Agop veled- i Kirkor ¹⁷⁶	Kadınana Mahallesi	15 Nisan 1875	-	-	-
11	Çalçeri-oğlu Karabet veled - i Ohannes ¹⁷⁷	Tac Ahmet Mahallesi	11 Mayıs 1875	-	2	2
12	Serpohi bint –i Kigork ¹⁷⁸	İğneci Mahallesi	12 Ocak 1876	3	3	6
13	Çökiloğlu İstefan oğlu Ohannes ¹⁷⁹	İğneci Mahallesi	1 Aralık 1887	3	3	6
14	Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork ¹⁸⁰	Hacı Arap Mahallesi	6 Temmuz 1887	4	2	6
15	Heci Agop Kızı Aksabet ¹⁸¹	Heci Murat Mahallesi	26 Nisan 1888	4	1	5
16	Coşkunoğlu Heci Kigork ibn-i Serkiz ¹⁸²	Mecidiye Mahallesi	23 Kasım 1886	3	5	8
17	Kalemkâr-oğlu Heçator veled-i Ohannes ¹⁸³	Sobtoros Mahallesi	23 Temmuz 1890	2	-	2
18	Marunek bint-i Heçator ¹⁸⁴	Gül Mahallesi	15 Mayıs 1889	-	1	1
19	Topal-oğlu Kigork bin Heci Ohannes ¹⁸⁵	Zâviye mahallesi	2 Aralık 1882	2	1	3
20	İvah-oğlu Heci Simon ibn-i Kigork ¹⁸⁶	Kırklar Makâmı Mahallesi	10 Mayıs 1883	5	2	7

¹⁷¹ AŞS, nr.605, s.141/208.

¹⁷² AŞS, nr. 605, s.217/259.

¹⁷³ AŞS, nr. 605, s.146/215.

¹⁷⁴ AŞS, nr. 604, s.5/6.

¹⁷⁵ AŞS, nr. 604, s.51/71.

¹⁷⁶ AŞS, nr. 604, s.165/228.

¹⁷⁷ AŞS, nr. 604, s.192/261.

¹⁷⁸ AŞS, nr. 604, s.229/308.

¹⁷⁹ AŞS, nr. 616, vr.20a/40.

¹⁸⁰ AŞS, nr. 615, s.110/191.

¹⁸¹ AŞS, nr. 616, vr.57a/168.

¹⁸² AŞS, nr. 615, s.1/1.

¹⁸³ AŞS, nr.618, vr.134b/430.

¹⁸⁴ AŞS, nr.618, vr.38b/134.

¹⁸⁵ AŞS, nr.612, s.172/224.

¹⁸⁶ AŞS, nr.612, s.214/286.

21	Markara-oğlu Agob bin Markara ¹⁸⁷	Kadın Ana Mahallesi	9 Eylül 1883	3	1	4
Aile başına düşen ortalama çocuk				2,1	1,9	4

İncelenen 21 aileden bir ailenin çocuğu bulunmazken, çocuk sayısı en fazla olan ailenin 8 çocuğa sahip olduğu tespit edilmiştir. Çocuk sahibi olmayan bir aileyi çıktıktan sonra geriye kalan 20 aileden üçünün kız çocuğu, ikisinin de erkek çocuğu bulunmayıp 15 ailenin ise hem kız hem de erkek çocuğa sahip olduğu görülmektedir. Aile başına ortalama 4 olarak tespit edilen çocuk sayısının cinsiyetlere göre dağılımı da bir birine yakındır. Ortalama 2,1 olan kız çocuk sayısı, ortalaması 1,9 olan erkek çocuk sayısından biraz daha fazla görünmektedir. Çocuk sayısına dair elde edilen bu sonuçlar gayrimüslim nüfusun nüfus artış oranları açısından da fikir verebilecek özellikler taşımaktadır.

Aile yapıları ve çocuk sayılarına dair yukarıdaki inceleme Ermeni aileler üzerinde yapılabildiği. Yahudi ve Rum nüfusla ilgili olarak bu tür istatistiki bilgiler çıkarabilecek sayıda kayıt mevcut değildir.

VI. GAYRİMÜSLİM EVLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

İnsanların oturdukları evlerin bazı özellikleri, onların ekonomik, kültürel durumları ve sosyal statüleri açısından önemli bir göstergedir. Mahkeme sicil defterlerinde geçen veraset ve alım satım sözleşmelerine dair kayıtlardan öğrenildiğine göre, Ermeniler genellikle ikişer veya üçer katlı evlerde oturmaktadırlar. İkişer katlı evlerin genel olarak üst katlarında sayıları bir ile üç arasında değişen odalar, alt katlarında ise ahır, çardak gibi kısımlar bulunmaktadır¹⁸⁸.

Üçer katlı evlerin daha geniş bir kullanım alanına sahip olması ve fiyatlarının diğerlerine göre daha yüksek olması buralarda ekonomik durumu daha iyi olan kişilerin oturduklarını göstermektedir. Bu evlerin genellikle üst ve orta katlarında bir sofa ile sayıları iki ile üç arasında değişen odalar, alt katlarında ise ahır, kiler bulunmaktaydı. Evin genişliğine göre bazen alt

¹⁸⁷ AŞS, nr.612, s.230/310.

¹⁸⁸ AŞS, nr.605, s.181/250, s.62/89, s.22/35.

katlarda da bir oda bulunabilmekteydi. İmkani olan ailelerin evlerinin alt katlarına çeşme yaptırarak su getirttikleri de görülmektedir¹⁸⁹.

Genel olarak Ermenilerin oturduğu evlerin ortak bir özelliği de hemen hemen hepsinin sokak kapısından girilen bir avlusunun bulunmasıdır. Bazen avluların çift sokak kapılı olduğu da görülmektedir. Bazı evlerde bu avludan ayrı bir miktar bahçe de bulunabiliyordu. Evlerin çoğunluğunun alt katlarında bulunan ahırlar, muhtemelen ulaşım aracı olarak kullanılan at ve merkep gibi hayvanlar için olabileceği gibi, bunların büyük olanları da hayvancılık için kullanılmaktadır.

Şehirdeki az sayıdaki Rum ve Yahudilerin evleri hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. İncelenen dönemde şehirde bulunan Rum ve Yahudiler daha çok şehre ticaret için gelip, çeşitli hanlarda misafir olarak kalan kişilerden oluşmaktadır.

VII. KULLANDIKLARI EV EŞYALARI VE ÖZEL EŞYALAR

Terekelerde rastlanılan evlerde kullanılan eşyalar, ailelerin hayat seviyeleri, beslenme kültürleri, eğlence hayatları, giyim şekilleri ve hatta kültür düzeylerine dair bilgiler içermesi açısından önemlidir.

Ermeni evlerinde kullanılan eşyalara bakıldığında, Müslümanlarınkilerle oldukça benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Ermeni evlerinde zemin sergisi olarak genellikle kilim kullanılmaktadır. Bazı terekelerden çok yaygın olmamakla beraber kilimden ayrı olarak halı da kullanıldığını anlamaktayız¹⁹⁰. Günümüzde yerlerini kanepe ve koltuklara bırakan “*mak‘ad*”ların Ermeni evlerinde de kullanıldığını görmekteyiz. Bazı terekelerde mak‘adlar için yapılmış halılara, yün içerikli örtülere ve muhtemelen yine mak‘adlarda daha sık kullanılan ot yastıklara rastlanılmıştır¹⁹¹.

Evlerde kullanılan döşek, minder ve yorganların çoğunluğunun yünden yapılmış oluşu, muhtemelen iklim şartları ve yün temin etmenin daha kolay

¹⁸⁹ AŞS, nr. 604, s.22/36, s.71/103, s.72/104.

¹⁹⁰ AŞS, nr.605, s.146/215; nr.612, vr.172/224.

¹⁹¹ AŞS, nr.615, s.110/191, s.1/1; nr. 605, s.146/215.

oluşundandır. Diğer taraftan bazı ermeni evlerinde karyola kullanılması¹⁹² ailelerin ekonomik durumları hakkında fikir vericidir.

Evlerde genellikle ahşap masa ve sandalyeler bulunurken, kayıtlarda geçen sofra yaygısı¹⁹³ ibarelerinden yemeklerini yer sofralarında yedikleri anlaşılmaktadır. Evlerde kullanılan mutfak eşyalarından beslenme kültürü hakkında bazı yorumlar yapabilmek mümkündür. Mesela bu eşyalar arasında *kuşhane*¹⁹⁴ mertebani, *kebab şişleri* gibi et pişirme malzemeleriyle diğer bazı eşyaların fazla sayıda bulunması beslenme kültürünün et ve hamur işi ağırlıklı olduğu kanaatini oluşturmaktadır. İçecek olarak ise kahvenin oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Eşyalar arasında bulunan gaz lambaları, gaz kandilleri, şamdanlar, mum tepsileri ve el lambaları kullanılan aydınlatma araçları olarak göze çarpmaktadır. Diğer taraftan normal ve duvar saatlerinden başka söz konusu dönemde eşyalar arasında kurma ve çalar saatlerin bulunması teknolojiyi kullanmaları açısından önemli bir göstergedir.

Eşyalar arasında çok yaygın olarak çeşitli mangallar geçmektedir. Mangalların bazı yiyecekleri pişirmeden ısınmaya kadar farklı ve çok amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Ermeni evlerinde tüfek ve tabanca gibi silahlar da bulunmaktadır¹⁹⁵.

1835'te Türkiye'ye gelen Alman Yüzbaşı Helmuth von Moltke'nin (1800-1891) gördüğü Ermeni kadınlar hakkında izlenimlerini ifade ederken "...*Hâkim milletin âdetlerinden, hatta lisanından çok şey almışlardır... Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları gibi gözden irak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleri ile burunlarının üst tarafı görülüyor*"¹⁹⁶. Demektedir.

Afyonkarahisar'da Ermeni kadınlarının terekelerinde tespit edilen özel eşyalar Moltke'yi teyit eden özellikler göstermektedir. Bu eşyalar incelendiğinde Ermeni kadınlarının giyim ve kuşamlarının Müslümanlarınkine

¹⁹² AŞS, nr.615, s.1/1; nr. 612, vr.230/310; nr.605, s.90/142.

¹⁹³ AŞS, nr.615, s.1/1.

¹⁹⁴ AŞS, nr.615, s.110/191, s.1/1.

¹⁹⁵ AŞS, nr. 605, s.57/96, s.141/208.

¹⁹⁶ Göyünç, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt.:Türkkaya Ataöv), Ankara 2002, s.22-23.

çok benzediğini söylenebilir. Nitekim kadın eşyaları arasında önemli sayılarda yazma, şalvar, entari gibi Türklerde de yaygın olan giysiler bulunmaktadır. Mesela Hacı Murat Mahallesinden Heci Agop Kızı Aksabet'in 26 Nisan 1888 tarihli terekesinde bulunan entari, şalvar, yazma gibi eşyalar bu benzerliği destekler niteliktedir¹⁹⁷. Genel olarak Ermeni kadınlarının kullandıkları giyim eşyaları arasında şalvar, mantin entari, şitari entari, fanüla entari, bürümcek gömlek, şitari yelek, iplikli şal, iplikli poşi, Acem şalı, sürmeli yelek, kadife salta ile yemeni ve bazen de ayakkabı olarak kundura¹⁹⁸ dikkat çekmektedir.

Diğer taraftan kadın terekelerinde bulunan hamam bohçası, hamam havlusu ve hamam taşı gibi ibarelerden¹⁹⁹ Ermeni kadınlarının şehirde günümüzde de özellikle kadınlar arasında devam eden hamam geleneğine uyduklarını göstermektedir.

Ziyet eşyası olarak ekonomik durumlarına göre Altın veya gümüş (sim) küpe, bilezik, yüzük, gümüş iğne, incili küpe, yalancı inci gibi takılar kullandıkları anlaşılmaktadır²⁰⁰.

Erkek kıyafetleri olarak detaylı bilgiye sahip olmamakla beraber, onların da bazen şalvar giydikleri, yelek, gömlek, pantolon, cepken ve iplik kuşaklar kullandıkları anlaşılmaktadır²⁰¹. Diğer taraftan ekonomik durumu iyi olanların *meşlah*²⁰² adı verilen kuzu derisinden bir giysi ile fiyatları türüne göre değişen ve kaliteli olan 100-200 kuruş olan kürkler kullandıkları görülmektedir²⁰³.

Eğlence hayatına yönelik olarak ise yine terekelerdeki bilgilerden hareketle genellikle evlerde nargile içildiği anlaşılmaktadır. Nargileler ailelerin ekonomik durumuna göre gümüşten de olabilmekteydi. Nargileden başka, kayıtlarda geçen tütün ve tütün kağıdı ibarelerinden sarma sigara kullandıkları da söylenebilir²⁰⁴.

Bazı tereke kayıtlarında rastlanılan tavla tahtaları, tavla kültürünün Ermenilerde de oluştuğunu göstermektedir. Burada kahve kullanımının da çok

¹⁹⁷ AŞS, nr. 616, vr.57a/168.

¹⁹⁸ AŞS, nr.618, vr.38b/134; nr. 616, vr.57a/168; nr. 604, s.5/6; nr.604, s.229/308.

¹⁹⁹ AŞS, nr. 604, s.5/6; nr.618, vr.38b/134.

²⁰⁰ AŞS, nr. 604, s.5/6, s.229/308; nr.605, s.90/142.

²⁰¹ AŞS, nr. 605, s.57/96, s.141/208.

²⁰² AŞS, nr. 615, s.110/191.

²⁰³ AŞS, nr. 612, s.230/310, s.172/224; nr. 615, s.1/1; nr. 605, s.57/96, s.141/208.

²⁰⁴ AŞS, nr. 605, s.90/142, s.119/176-1; nr. 615, s.110/191.

yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Bunun dışında çok yaygın olmamakla beraber bazı ailelerde dama ve satranç oyunlarının oynandığı anlaşılmaktadır²⁰⁵.

VIII. MESLEKLER

Afyonkarahisar'da yaşayan gayrimüslimlerin hangi mesleklerle uğraştıklarına dair bilgiler mahkeme sicil defterlerinden ve salnamelerden tespit edilebilmektedir. Gayrimüslimlerin mesleki dağılımına bakıldığında oldukça önemli bir ekonomik potansiyele sahip oldukları söylenebilir.

Ermenilerin ata mesleği denilebilecek taş ustalığı ve mimarlık Afyonkarahisar Ermenilerinde de görülmektedir. İki Müslüman arasında, duvar üzerinde yapılmış bir tuvaletin suyunun ve kokusunun ev içindeki dolaba sızmasıyla ilgili olarak kurulan mahkemede, mahkeme heyetinde bilir kişi olarak Karabet oğlu Arakil, Bedros oğlu Heci Ohannes adlarında iki Ermeni'nin de bulunması ve dava konusunun mahiyeti Ermenilerin inşaat işleriyle meşgul olduklarını göstermektedir²⁰⁶. Diğer taraftan kayıtlarda geçen Mi'mâryan Hacı Mıgırdıç Ağa²⁰⁷ gibi isimler, 1916 yılında yapılan Afyonkarahisar İdadi binası (Afyon Lisesi) nin mimarının Avdik (Avdis) adında Afyonkarahisarlı bir Ermeni oluşu²⁰⁸ ve yine XX: Yüzyılın başlarında yeniden inşa edilen Mevlevîhâne'nin taş ustalığının Ermeni Andon Usta tarafından yapılması Ermenilerin bu meslek dalıyla olan ilişkilerine örnek olarak verilebilir.

İngiliz yazar Julia Pardoe 1835-36 yıllarında gelip belirli bir süre kaldığı İstanbul'daki gözlemlerini anlatırken burada yaşayan Ermeniler için "...*Kuyumcuların hemen hepsi, sarraflar gibi, Ermenilerdir. Başkentteki bütün sürekli işlerin çoğunun, Ermenilerin elinde olduğu bir gerçektir. Bunlarda, sabırlı ve çalışmaktan bıkmayan bir ticaret ruhu vardır...*"²⁰⁹. İfadelerini kullanmaktadır. Bu tespit de görüldüğü gibi Ermenilerin mesleki tercihleri genellikle ekonomik potansiyeli yüksek işler olmuştur. Ağırlıklı olarak ya ticari

²⁰⁵ AŞS, nr. 605, s.57/96, s.141/208.

²⁰⁶ AŞS, nr. 616, vr.39b/112.

²⁰⁷ AŞS, nr.618, vr.134b/430.

²⁰⁸ Atabek, *a.g.e.*, s.195.

²⁰⁹ Miss Julia Pardoe, *Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul* (Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri, Çev. Bedriye Şanda), İstanbul 1967, s.37.

faaliyetlerde bulunmuşlar ya da kuyumculuk, sarraflık gibi işlerle uğraşmışlardır.

Julia Pardoe'nin İstanbul'daki Ermeniler üzerinde yaptığı bu tespitleri, Afyonkarahisar Ermenilerinin uğraş alanlarına bakarak teyit etmek mümkündür. Bu şehirde de Ermenilerin en önemli iş alanlarından birisi kuyumculuk ve sarraflıktır. Nitekim bu uğraş alanı *Sarrafoğlu*²¹⁰, *Sarrafyân*²¹¹, *Altinoğlu*²¹² gibi ifadelerle sülalelere isim olmuştur. Bazı kayıtlarda ise *Kuyumcu Iran-oğlu Karabet veled- i Sahak*²¹³ gibi direk olarak bu mesleği niteleyen hitaplar görülmektedir. Diğer taraftan daha önceki dönemlere ait kayıtlarda geçen bazı bilgiler Ermenilerin bu meslek dalıyla ilgilerini daha da netleştirmektedir. Nitekim 1845 tarihinde Hacı Osman Ağa, Uzun Çarşı civarındaki kendisine ait beş kuyumcu dükkanını beş gayrimüslime satınca, bu işkolunun önemli oranda gayrimüslimlerin kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır²¹⁴.

Afyonkarahisar Mahkeme kayıtlarındaki bazı bilgilerden Ermenilerin uğraştığı diğer meslekler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Buna göre kayıtlarda ifade edilen *Marangozoğlu*²¹⁵, *Çarıkçioğlu*²¹⁶, *Terzi Bedikoğlu*²¹⁷, *Boyacıoğlu*²¹⁸, *Papasoğlu*²¹⁹, *Gemcioğlu*²²⁰, gibi sülale isimlerinden bir kısım Ermenilerin terzilikten din adamlığına kadar çeşitli mesleklerle uğraştıkları söylenebilir. Yine sülale isimleri arasında geçen *Hancı Toros-oğlu*²²¹ ifadesinden bazı Ermenilerin han işletmeciliğiyle uğraştığı anlaşılmaktadır.

Mal varlıklarının dökümünü içeren terekelerde geçen boyacı dükkanı²²² terzi dükkanı²²³, mağaza²²⁴, eskici dükkanı²²⁵, çilingir dükkanı, kuyumcu

²¹⁰ AŞS, nr.612, s.150/200.(612 nolu defterde ciltlemede karışıklık bulunmaktadır.)

²¹¹ AŞS, nr.618, vr.81a/261.

²¹² AŞS, nr. 604, s.62/89.

²¹³ AŞS, nr.605, s.217/259.

²¹⁴ Özer Küpeli, "Şeriyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarına Doğru, Afyonkarahisar'da Gayrimüslimler (1844-1848)", *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Haz. Mehmet Sarlık), 10-11 Ekim 2002, Afyonkarahisar, s.579.

²¹⁵ AŞS, nr. 616, vr.38a/107.

²¹⁶ AŞS, nr. 615, s.9/11; nr. 616, vr. 20a/40.

²¹⁷ AŞS, nr.604, s.117/161.

²¹⁸ AŞS, nr. 615, s.81/135.

²¹⁹ AŞS, nr. 616, vr.31a/81.

²²⁰ AŞS, nr. 604, s.71/103.

²²¹ AŞS, nr. 613, s. 36/422.

²²² AŞS, nr, 615, s.110/191; nr.612, s.214/286.

²²³ AŞS, nr.612, s.172/224.

²²⁴ AŞS, nr.612, s.230/310.

dükkanı²²⁶ gibi tarifler Ermenilerin bu mesleklerle olan ilgilerini gösteren bir başka örnektir.

Şehirdeki bir kısım Ermenilerin boya işi yaptığı ve hatta boya bitkileri üretmek için özel bağlar aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kayıtlarda direk olarak boyacı esnafı olan Ermenilerden bahsedilmektedir²²⁷. Diğer taraftan boya üretimiyle bağlantılı olarak özellikle Ermeni kadın ve kızlarının halı dokudukları anlaşılmaktadır. Atabek, Ulu Cami'nin batı tarafında *Hayrât* adı verilen büyükçe bir mekânda halı tezgahları bulunduğunu ve Ermeni kızlarının burada halı dokuduklarını ifade etmektedir²²⁸.

Ermenilerin tüccarlık yaptıklarına dair de önemli kayıtlar bulunmaktadır. Mesela 6 Haziran 1878 tarihli bir mahkeme kaydında Heci Murat mahallesi ahalisinden Torosoğlu sülalesinden Toros oğlu Heci Kigork için tüccar-ı mu'tebaradan ifadesi kullanılmakta olup²²⁹, 16 Ocak 1877 tarihli bir başka tereke kaydında ise Martaman-oğlu Heci Agop veled-i İstefan adında ticari potansiyeli yüksek bir tüccardan bahsedilmektedir. Söz konusu kişinin terekesinden anlaşıldığına göre sadece İzmir bazında 119.661 kuruşluk afyon satmıştır²³⁰. Başka kayıtlar da karşılaştığımız afyon ticaretinin, hem Ermeniler hem de Türkler arasında önemli bir ticari potansiyel taşıdığı söylenebilir.

Ermeniler arasında avukatlık mesleğinin de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Mahkeme Sicil Defterlerinde geçen *Avukat Dedeyan Estaban oğlu Artin Efendi*²³¹, *Dâvâ Vekîli Karabet oğlu Ohannes Efendi*²³² gibi ifadeler bu görüşü desteklemektedir. Avukatlıktan ayrı olarak Ermenilerin hukuk sistemi içinde aktif görevlerde buldukları anlaşılmaktadır. Temyiz hukuk a'zasından Artin oğlu Uzun Heci Agop Ağa²³³, Kirkor oğlu Heci Arakil ve Heci Karabet oğlu Heci Artin²³⁴ ile temyiz a'zasından Artin Ağa²³⁵ hukuk sistemi içerisinde görevli Ermenilere örnek verilebilir. Diğer taraftan bir meslek

²²⁵ AŞS, nr. 604, s.192/261.

²²⁶ AŞS, nr. 605, s.217/259.

²²⁷ AŞS, nr.612, s.150/200.

²²⁸ Atabek, *a.g.e.*, s.238.

²²⁹ AŞS, nr. 605, s.265/318

²³⁰ AŞS, nr. 605, s.181/238.

²³¹ AŞS, nr. 637, s.24/32.

²³² AŞS, nr. 616, vr.14b/36.

²³³ AŞS, nr.604, s.194/268.

²³⁴ AŞS,nr. 605, s.264/317.

²³⁵ AŞS, nr.605, s.72/114.

olmamakla beraber Ermenilerin bazı mahallelerin muhtarlıklarının da yürüttükleri anlaşılmaktadır. Mecidiye Mahallesi muhtarlarının Arakil-oğlu sülalesinden Arakil oğlu Karabet ve Ohan-oğlu sülalesinden Agop oğlu Marduros olduğu anlaşılmaktadır²³⁶.

Ermenilerin önemli devlet görevlerinde buldukları görülmektedir. 9 Kasım 1888 tarihli mahkeme kaydına göre Karahisar-ı Sahib Sandık Emini Kalos oğlu Agop oğlu Heci Artin Efendidir. Artin Efendi bu göreve 1886 tarihinde tayin edilmiştir²³⁷. 1900 tarihli kayıtlarda da Duyûn-ı Umûmiye Dairesi Sandık Eminliği görevinde yine bir Ermeni olan Hayrabet Efendi bulunmaktadır²³⁸. Sandık Eminliğinden başka şehirdeki Ziraat Bankası Şubesi'nin on üyesinden beşinin Mıgırdıç Efendi, Girekos Efendi, Karnik Efendi, Nazret Efendi, Agop Efendi gibi Ermenilerden oluşması²³⁹, Muhasebecilik gibi görevlerde yine bu cemaat mensuplarının bulunması²⁴⁰, Ermenilerin bankacılık sektörü gibi para ve ticaretle doğrudan bağlantılı işlerle daha çok meşgul olduklarını göstermektedir.

Salname kayıtlarında geçen Belediye Eczahanesi Eczacısı Pavlaki Efendi²⁴¹ Eczacı Simon Efendi²⁴², Eczacı Simov Efendi²⁴³, Baytar Artin Efendi²⁴⁴, Mühendis Barborini Efendi²⁴⁵ gibi ifadelerden çoğunluğu Ermeni olmak üzere gayrimüslimlerin Eczacılık ve baytarlık gibi mesleklerle de uğraştıkları anlaşılmaktadır. Resmi dairelerdeki tercümanlık ve katiplik gibi görevlerde de ağırlıklı olarak Ermenilerin bulunduğu görülmektedir.

Diğer taraftan Afyon Rüştüyesi'nde XIX.Yüzyıl sonlarında Aziz Efendi adında bir Ermeni'nin resim öğretmeni olarak görev yapması²⁴⁶, Ermenilerin eğitimle ilgili görevlerde de bulduklarını göstermektedir.

Çoğunluğu Ermenilerden oluşan gayrimüslimlerle ilgili olarak XIX. Yüzyıl ortalarını kapsayan incelemede gayrimüslimlerin uğraştığı meslekler

²³⁶ AŞS, nr. 605, s.264/316.

²³⁷ AŞS, nr.617, vr.7a/28.

²³⁸ HVS, 1317 senesi, def'a 26, s.223-229.

²³⁹ HVS, R.1306 senesi, def'a 17, s.157-160.

²⁴⁰ HVS, 1317 senesi, def'a 26, s.223-229.

²⁴¹ SH, 1301 senesi, def'a 12, s.178-180.

²⁴² HVS, R.1306 senesi, def'a 17, s.157-160.

²⁴³ HVS, 1317 senesi, def'a 26, s.223-229.

²⁴⁴ Aynı yer

²⁴⁵ SVH, 1304 senesi, def'a 14, s.166-170.

²⁴⁶ Gönçer, a.g.e., s.85.

olarak kumaş ticareti, elbise ticareti, boyacılık, iplikçilik, kasaplık, yemenicilik, terzilik, dülgerlik, keçecilik, kundakçılık, tüfenkçilik gibi iş kolları tespit edilmiştir²⁴⁷.

İncelenen dönemde şehir merkezinde sürekli oturan Rum sayısının fazla olmamasına rağmen dışarıdan gelip burada ticaretten sağlık sektörüne kadar değişik alanlarda iş yapan Rumlar görülmektedir. Daha çok dışarıdan ticari amaçlarla Afyonkarahisar'a gelmiş olan ve burada Tenekecilik²⁴⁸, bakırcılık²⁴⁹, cerrahlık²⁵⁰ gibi mesleklerde faaliyet gösteren Rumlar genellikle şehirdeki Turunç Hanı ile Acem Hanı adıyla bilinen handa ikamet etmekteydiler²⁵¹.

Isparta Rumlarından olan Mihail oğlu Lazorus'un bu dönemde Afyonkarahisar'da mesaneden taş çıkarmaya yönelik ameliyatlar yapması²⁵² dikkat çekicidir. Bu tür sağlıkla ilgili işlemlerin mahkeme kayıtlarına aksetme sebebi ise, tedavi edilecek hastanın tedavi sırasında hayatını kaybetmesi durumunda hukuki bir sorun yaşamamak için mahkeme huzurunda yapılan ön sözleşmeden kaynaklanmaktadır. Rum cerrah Lazorus'un Seferihisar, Kütahya gibi şehirlerden gelen aynı dertten muzdarip hastaları da ameliyat etmesi²⁵³, bu kişinin uzun süre Afyonkarahisar'da kaldığını düşündürmektedir.

XIX. Yüzyıl mahkeme sicil kayıtlarında seyrek de olsa Yahudilere ait bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan bir kısmı halen merkez kazada yaşayan az sayıdaki Yahudiye ait olup, bir kısmı da Bursa gibi şehirlerde oturup ticaret maksadıyla misafir olarak Afyonkarahisar'da bulunan Yahudilerle ilgilidir²⁵⁴. Söz konusu dönemde şehirde bulunan Yahudilerin ticaret yapmak için buraya geldikleri anlaşılmaktadır.

Mesela Tâc Ahmet Mahallesi'nden iken vefat eden Buharalı Abdulkerim oğlu Hacı Abdülhalim'in 5 Nisan 1887 tarihli terekesinde Bursalı Yahudi Nesim oğlu Avram'dan aldığı bazı ev eşyaları karşılığı 671 kuruş borcu

²⁴⁷ Küpeli, *a.g.m.*, s.579.

²⁴⁸ AŞS, nr. 574, vr.43b/145.

²⁴⁹ AŞS, nr. 574, vr.19b/60.

²⁵⁰ AŞS, nr. 599, vr.3a/16.

²⁵¹ AŞS, nr. 612, s.109/294; nr. 574, vr.19b/60, vr.43b/145.

²⁵² AŞS, nr. 599, vr.3a/16.

²⁵³ AŞS, nr. 612, s.155/206; nr. 599, vr.3a/16.

²⁵⁴ AŞS, nr. 616, vr.10a/20.

bulunmaktadır²⁵⁵. Müteveffa Hacı Abdulhalim öldüğünde ise terekesinin dörtte bir tek varisi olan eşi Mehmet kızı Emine'ye verilmiş dörtte üçü ise beytülmalâ aktarılmıştır²⁵⁶. Bu alışverişten haberdar olan bazı Müslümanların Yahudi tüccar lehine yaptığı şahitlik neticesinde iddia sahibi Yahudi Avram haklı bulunmuş ve alacağıının tahsili karar bağlanmıştır²⁵⁷.

Daha çok erken dönemde şehir hayatında daha yoğun bulunan Yahudilerle ilgili olarak incelenen döneme ait başka kayıt bulunamamıştır.

²⁵⁵ AŞS, nr. 616, vr.10a/20.

²⁵⁶ Eşinden başka mirasçısı olmayanlar için uygulanan usul.

²⁵⁷ AŞS, nr. 615, s.97/171.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ YAPISI

Osmanlı Devleti, gayrimüslimleri her türlü dinî ve dahilî işlerini düzenlemede serbest bırakmış, ancak cemaat liderlerinin seçimi hususunda, bunların dinî vazifelerinin yanı sıra idarî vazifeleri de olduğu için, müdâhil olmuştur. Gayrimüslimler, evlenme boşanma ve vasiyet gibi medenî haklarını kendi dinî ve hukukî sistemlerine göre tanzim ve idare yetkisine sahip olmuşlardır.

Tespit edilebilen bir kısım mahkeme kayıtlarından gayrimüslimlerin uyguladığı miras hukukunun Müslümanların miras hukukuna önemli ölçüde benzediği görülmektedir. Ailevi ve medeni konularda kendi cemaat hukuklarını uygulama hakkına sahip oldukları halde gayrimüslimlerin önemli bir kısmının Müslümanların hukuk sistemini tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Ermenilerin cemaat hukuku hakkında tespit edilebilen bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla burada sadece Şer'î mahkemeye müracaat ederek Müslümanların hukuk sistemine göre hukuki işlemlerini yapan Ermenilerin durumu incelenebilmiştir. Şer'î mahkemeye akseden gayrimüslimlere ait konular ise daha çok, veraset, miras paylaşımı, vasi tayini ve satış sözleşmeleri gibi alanları kapsadığından diğer konular hakkında hukuksal açıdan bir değerlendirme yapma imkânı oluşmamıştır.

I MİRAS HUKUKU

Ermeniler'de miras öncelikle ölen kişinin eşi ve çocuklarına taksim edilmekle birlikte bazı uygulamalarda Şer'î Hukukta olduğu gibi, aynı anne ve babadan olma erkek ve kız kardeşlere de pay ayrılmaktadır²⁵⁸. Diğer taraftan Şer'î Mahkemeye akseden davalar kapsamında, Ermeni cemaatinde uygulanan

²⁵⁸ 15 Ra 1305 tarihli mahkeme kaydında bu hususa örnek bir dava kaydı bulunmaktadır. (AŞS, nr. 616, vr.20a/40).

miras taksiminde Şer'î usullerin uygulanması²⁵⁹, toplumsal kaynaşmanın hukuk sistemlerine de yansımalarının bir göstergesidir.

Miras taksimi ile ilgili hukuki prosedürün nasıl işlediğine dair mahkeme sicil kayıtlarından elde edilen bilgilere göre; öncelikle varisler, küçük yaşta olan çocuklar da vasileriyle beraber mahkemeye müracaat ederler ve bu müracaat neticesinde mahkeme mal varlığını ayrıntılı bir şekilde tahrir eder, tespit edilen mal varlığının bazen bir kısmına, bazen de tamamına mahkeme tarafından değer biçilirdi. Kimi zaman da mal varlığının bir kısmına mahkeme değer biçerken, bir kısmı müzayede ile satılabilmekte²⁶⁰, bazen de mal varlığının tamamı müzayede ile satılabilmektedir²⁶¹. Daha sonra elde edilen para, varisler arasında taksim edilir. Ölenin küçük çocuğu varsa, ona vasi tayin edilir, eğer ölen kişinin tahsil edilememiş mal varlığı varsa, bununla ilgili işlemleri yürütmek için de zaman zaman naib tabir edilen bir dava vekili (avukat) tayin edilebildiği gibi, bazen varislerden birisi bu görevi üzerine alabilirdi. Vekil tayin edilmesinde bir usul olarak; bu iş için mahkeme tarafından kâtip görevlendirilir, bu kişi ölen kişinin evine gider ve aynı milletten bazı kişilerin şahitliğinde, varislerin huzurunda mahkeme kurularak (duruşma yapılarak) vekalet verilirdi. Katip bu hususu yerinde kaydeder. Daha sonra mahkemece belirlenen şahitlerle birlikte katibin durumu mahkemeye arz etmesiyle, kayda alınır ve işlem tamamlanırdı²⁶².

Yaygın bir usul olarak da miras taksimlerinde eğer mirasçılar arasında reşit olmayan çocuklar bulunuyorsa, genellikle şehirdeki Eytam Müdürlerinin miras taksimatının katılımcıları arasında bulunurdu. Nitekim 1886 tarihli bir mahkeme kaydında miras taksimi yapılırken varislerinden büyük olanlarının kendilerinin, reşit olmayanın adına da vasisi olarak annesinin talepleriyle, Eytâm Müdürü İsmail Efendi ve mahkeme aracılığıyla tahrir yapılmıştır. Daha sonra miktarı belirlenen miras müzâyede ile satılarak, şer'î usuller çerçevesinde vârisler arasında taksim olunmuştur²⁶³.

259 25 Safer 1304 tarihli mahkeme kaydında bu hususa örnek bir dava kaydı bulunmaktadır. (AŞS, nr. 615, s.1/1).

²⁶⁰ AŞS, nr. 616, vr.20a/40.

²⁶¹ AŞS, nr. 615, s.1/1.

²⁶² AŞS, nr. 615, s.6/6, s.9/11.

²⁶³ AŞS, nr. 615, s.1/1.

Küçük yaşlarda vefat eden çocukların babası sağsa, mal varlığının babasına intikal ettiği görülmektedir. 1888 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Hacı Murat mahallesinden Heci Agop kızı Aksabet vefat edince miras taksimi sırasında vefat eden küçük oğlu Karabet'in hissesi, babası Karabet oğlu Heci Esteban'a verilmiştir²⁶⁴.

A) VASİ TAYİNİ

Bir gayrimüslim öldüğü zaman eğer küçük çocuğu varsa bu çocuklar reşit oluncaya kadar onların işlerini takip edip yürütmek üzere mahkeme tarafından bir vasi tayin edilmesi gerekmektedir. Bu kişi, o millet mensupları arasında doğruluk ve dürüstlüğüne itimat edilen birisi olurdu. Öncelikle bunların vesayeti diğer eşe (söz konusu kişinin de onayıyla) verilmektedir. Miras taksimleri sırasında da yapılacak bütün işlemlerde çocuklar adına bu işleri söz konusu vasi takip etmektedir²⁶⁵. Eytam müdürlerinin de zaman zaman gayrimüslim çocuklarına vasilik yaptığı görülmektedir²⁶⁶. Eytam müdürleri doğrudan vesayet almak dışında vasisi bulunan yetim çocukların mal varlıklarının kontrolünde ve denetiminde yetkili kılınmışlardır²⁶⁷. Bazen vasi tayin edilen anne veya baba çocukların mirastan mal varlıklarının kontrolünü bir başka yakın akrabasına, kefillerin de onayıyla bırakabilirdi. Mesela 6 Temmuz 1887 tarihli mahkeme kaydından anlaşıldığına göre reşit olmayan çocukların vasisi anneleri olmasına rağmen mirastan doğan alacaklarının dayılarına teslim edildiği görülmektedir²⁶⁸.

B) REŞİT OLMAYAN YETİM ÇOCUKLARIN HUKUKİ DURMU

Eytam müdürlerinin yetim çocukların vesayeti ve miras hakları konusunda önemli görev ve yetkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu

²⁶⁴ AŞS, 616, vr.57a/168.

²⁶⁵ AŞS, nr. 616, vr.20a/40, 35b/96, 57a/168; nr. 615, s.6/6.

²⁶⁶ AŞS, nr.615, s.116/198.

²⁶⁷ AŞS, nr.615, s.124/221. Müslüman yetim çocuklarının mal varlıklarıyla ilgili olarak yapılan işlemlerde de yine Eytam Müdürünün nezareti söz konusudur. (AŞS, nr. 616, vr.59a/173).

²⁶⁸ AŞS, nr. 615, s.110/191.

çocukların mal varlıklarının kontrolü, denetimi ve nakit paraların işletilmesi eytam müdürlerinin nezaretinde gerçekleştirilmekteydi²⁶⁹.

Yetim gayrimüslim çocuklarının paraları genellikle başka kişilere borç olarak verilerek işletilmekteydi. Bu usulde borç alacak kişi çocukların vasisiyle anlaşır. Daha sonra mahkeme huzurunda borç alan kişi 2-4 kefile beraber ne kadar süre ile hangi şartlarda kaç para aldığını beyan eder ve bu husus kayda geçirilirdi. Genellikle borç olarak verilen miktarla birlikte kitap veya saat gibi çeşitli eşyalar sembolik olarak satın alınıp paranın işletim bedeli bu şekilde karşılanırdı. Mesela 5 Ağustos 1887 tarihli mahkeme kaydında Sobtoros mahallesinden Ermeni milletinden Andonoğullarından Mardiros oğlu Heci Artin, İğneci Mahallesinde oturur iken vefat eden Çökiloğullarından Ohannes oğlu Mıgırdıç'ın reşit olmayan çocuklarının parasından olmak üzere Eytam Müdürü Ahmet Efendi elinden 1688,5 kuruş borç almıştır. Söz konusu kişi ana paraya ilaveten paranın üç yıllık kullanım karşılığı olarak bir adet hilali koyun saatini satın almış gibi göstererek 759 kuruş işletim bedeli ödemiştir²⁷⁰. Bu tür işlemlerde işletim bedeli genellikle yıllık %15 üzerinden hesaplanmaktadır.

Çocukların vesayeti anne-baba veya yakın akrabalarına verilip, bunların mal varlıkları bunlardan herhangi birine teslim edilmiş olsa bile söz konusu mal varlığının denetimi ve kullanımı hususunda bu kişiler serbest bırakılmamaktadır. Yani paranın kullanımı hususu yine resmi izin çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Mesela 19 Eylül 1887 tarihli bir mahkeme kaydına göre Hacı Arap mahallesinde sakin iken vefat eden Ermeni milletinden Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kirkor'un küçük çocuklarının vasiliğine anaları Agop kızı Markarat tayin edilmiştir²⁷¹. Çocukların annesi ve vasisi olan Agop kızı Markarat mahkemeye müracaat ederek, çocukların nafaka vb. zaruri ihtiyaçları için sarf edilmek üzere onların miras payından aylık 160 kr. takdir edilmesinin istemiştir. Çocukların miras hakkından bu paranın kullanımı için istenen izin mahkemece verilmiştir²⁷². Heci Kirkor'un reşit olmayan çocuklarının mal varlıklarının emaneten bırakılmış olduğu dayıları Agop oğlu

²⁶⁹ AŞS, nr.615, s. 121/213; nr. 616, vr.59a/173.

²⁷⁰ AŞS, nr.615, s.116/198. Benzer kayıtlar için ayrıca bkz. AŞS, nr.615, s.124/221.

²⁷¹ AŞS, nr.615, s.121/213.

²⁷² AŞS, nr.615, s.121/214.

Yebram da bu parayı tasarruf hakkına sahip değildi. Nitekim Yebram bu parayı tasarruf edebilmek için mahkeme huzurunda çocukların vasileri Eytam Müdürü Hasan Efendi oğlu Ahmet Efendiden yıllık %15 işletim bedeli karşılığında borç olarak alabilmiştir²⁷³.

Gayrimüslim çocuklarının nafaka temininde sıkıntı yaşanırca mahkeme kararıyla borç verilen paradan işletim süresi dolmadan bir kısmı geri alınabilmekteydi. Kalan para için ise yeni bir sözleşme düzenlenmekteydi. Mesela 16 Ekim 1888 tarihli mahkeme kaydında belirtildiğine göre, Agop oğlu Yebram, Serpohi, Şehnar, Agoni ve Serkiz'in miras haklarından borç almıştır. Fakat çocukların nafakasını temin için bir gelir kalmamasından dolayı bu paranın bir kısmı mahkemede vasiler ve eytam müdürü huzurunda Yebram tarafından iade edilerek geriye kalan para için yeniden bir borçlanma sözleşmesi düzenlenmiştir²⁷⁴.

Miras konusunda reşit olmayan çocukların mal varlıklarının suiistimal edilmemesi için çok titiz davranıldığı ve buna göre hukuksal düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim miras kalan gayrimenkul varislere taksim edilmiş olsa dahi eğer varisler arasında reşit olmayan çocuk varsa, söz konusu gayrimenkul keyfiyetle satılamayıp mahkeme izni gerekmekteydi. Bu hususa örnek olarak 14 Şubat 1888 tarihli bir mahkeme kaydını verebiliriz. Bahsi geçen kayıta Kırklar Makamı Mahallesinde sakin iken ölen Heci Murat oğlu Heci İsayi'den miras kalan Zincirlihan namı diğer Acem Hanı'ndaki bir dükkanın varisleri arasında Heci İsayi'nin reşit olmayan kızı Takohi de bulunduğu için söz konusu dükkanın satılabilmesi için mahkeme iznine müracaat edilmiştir²⁷⁵.

Hukuksal güvenceye alınmış olan ve bu güvence kapsamında vasi kontrolüne verilen çocuklar akılbaliğ olup kendi malını kontrol edebilecek duruma gelince yine mahkeme onayıyla vasi kontrolünden çıkarılmaktaydı²⁷⁶.

²⁷³ AŞS, nr.615, s.124/221.

²⁷⁴ AŞS, nr. 616, vr.97a/305.

²⁷⁵ AŞS, nr. 616, vr.38a/107.

²⁷⁶ Bu uygulamayla ilgili örnek bir kayıt için bkz. AŞS, nr. 616, vr.38a/107-2.

C) MİRAS TAKSİMİNE ÖRNEKLER

Heci Murad mahallesi sakinlerinden Martanoğlu sülalesinden Esatban oğlu Heci Agob 8 Ocak 1874 da vefat etmiştir. Heci Agop'un mirası şu şekilde taksim edilmiştir.

Varisler;

Heci Agop'un eşi Agob kızı Heci Beti

Oğulları; Heci Esteban, Avadik, Ohannes, Artin, Karabet, Hayrebet

Kızı; Anna

Oğullarından Esteban dava kaydının tarihi olan 11 Mayıs 1887'den 14 ay önce vefat etmiştir. Dolayısıyla onun miras hakkı da kendi varislerine intikal edecektir. Esteban'ın varisleri ise; Eşi Kazer kızı Anna (diğer Anna), Kızları Horobsima, Maryem, Oğulları Agob ve Esteban'ın anası Beti (Beti hem ölen kocasının hem de ölen oğlu Esteban'ın mirasçısı durumundadır.)

Heci Agob'un Toplam mirası 4992 hisse üzerinden şu şekilde paylaştırılmıştır:

Heci Agop'un eşi Beti'ye :736 hisse

Heci Agop'un kızı Anna'ya :336 hisse

Ölen Esteban hariç geriye kalan beş erkek çocuğa :672'şer hisse

Ölen Esteban'a kalacak miras ise varisler arasında şöyle paylaştırılmıştır:

Esteban'ın eşi Anna'ya :84 hisse

Esteban'ın kızları Meryem ve Horobsima'ya :119'ar hisse

Esteban'ın oğlu Agob'a :238 hisse

Esteban'ın karısı Anna aynı zamanda çocuklarının da vasisi tayin edilmiştir. Anna miras konusundaki diğer haklarının da gerçekleşmesi için kendi kardeşi Kazer oğlu Bogos'u vekil tayin etmiştir. Dava konuları şöyledir; Sandıklı'da ailenin bir hanı vardır.(Hanın yanında dükkan arsası, ayrıca hana bitişik çarşıda üç dükkan bulunmaktadır. Sandıklı'da merkezi bir konumda olduğu anlaşılan han şu kısımlardan oluşmaktadır; Fevkani (üst katta) 15 oda, tahtani (alt katta) 15 oda, bir ahır, bir samanlane, bir kısım avlu, iki ana kapı.

Esteban'ın varislerinin vekili Bogos'un mahkemeye getirdiği iddiaya göre Sandıklı'daki bu han ve dükkanlar senelik 7.000 kuruşa kiradadır.

Dolayısıyla Heci Agob'un ölümünden itibaren 14 yıllık gelir olan $7 \times 14 = 98.000$ kuruştan ırsi hisseleri olan onbin dokuzyüz doksanüç kuruş yirmi üç para bir akçenin de mirasçılara ödenmesi talep edilmiştir.

Mahkeme bu konuda bilgi almak için Esteban'ın diğer kardeşlerini mahkemeye çağırır ve onlardan bu konu hakkında bilgi ister. Diğer kardeşler bu hanın belirttiği şekilde kirada olduğunu fakat gelirini Avadik ve Artin'in aldığını beyan ederler. Avadik ve Artin üç defa ayrı ayrı mahkemeye çağırıldığı halde kendileri gelmediği gibi vekil de göndermemişlerdir. İddia tarafı da iddiasını ispat edememiştir. Vekil Bogos ile onun vekil tayin ettiği Heci Kigork gıyabi mahkeme talebinde bulunurlar. Gıyaben yargılama yapılacağı için ise Eytam müdürü Hasan oğlu Ahmet Efendi mahkemece davalılara vekil tayin edilir. (Bu işlem Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1834'üncü maddesine göre yapılır)

İddia tarafı iddialarını ispatlayamadıkları için kendilerinden yemin alınır ve iddia tarafının talebi olan onyedibin beşyüzseksendokuz guruş yirmidokuz para bir akçenin davalı tarafın itiraz hakkı saklı olmak kaydıyla davacı tarafa ödenmesine 17 Şaban 1304 tarihinde karar alınır²⁷⁷.

Gül mahallesinde sakin iken vefat eden Boyacıoğlu sülalesinden Bogos oğlu Agob'un mirasının taksimi:

Mirascılar; Bogos oğlu Agop'un eşi Toros kızı Maryem, kızı Aksabet, oğulları Corek, Avadik, Ohannes, Bogos, Nazret

Çocuklardan Corek, Avadik ve Ohannes reşid olmadıkları için anneleri Maryem onlara vasi tayin edilmiştir.

Terekede mevcut Abdullah Efendi vakfına ait arazi üzerinde senelik oniki guruş kira bedeli karşılığında yapılmış eskici dükkanı 88 hisse olarak varislere bölünmüştür. Anneye 11, kıza 7, erkek çocuklara ise 14 er hisse düşmüştür.

Aynı şekilde bir dönüm bağ da 88 hisse hesabından anneye 11, kıza 7, erkek çocuklara 14 er hisse olarak paylaştırılmıştır²⁷⁸.

²⁷⁷ AŞS, nr. 615, s.71/120.

²⁷⁸ AŞS, nr. 615, s.81/135.

Her iki örnekte de görüldüğü gibi miras taksiminde kız çocuklarla erkek çocuklar arasındaki oran $\frac{1}{2}$ olarak uygulanmaktadır. Bu usul Müslümanlar tarafından da uygulanan sistemdir.

II. NAFKASINI TEMİN EDEMEYEN AİLELERİN DURUMU

Her hangi bir sebeple aile reisi evinin nafakasını temin edemeyecek durumda olduğunda aile fertlerinin mağdur olmaması için alternatif hukuki çözümler bulunduğu görülmektedir. Yeri geldiğinde mahkeme çocukların nafakasının temininde aileden bir başkasını yükümlü kılabilmekteydi.

Devedede mahallesinden Murat kızı Maryem mahkemeye müracaat ederek kocası Heci Ohannes'in altı yıl önce cinnet geçirerek evinin nafakasını temin edemediğini bu nedenle çocukları Harose, Maryem, Aksabet ve Avadik'in nafakaya ihtiyacı olduklarını belirtmiştir. Çocukların ihtiyacına yetecek kadar nafakanın kayınpederi Kubbeli Mahallesinden Avakilisoglu sülalesinden Ohannes oğlu Heci Esteban tarafından karşılanmasını talep etmiştir. Ancak kayınpederi mahkemenin çağrısına üç kez uymayınca ona mahkeme tarafından bir vekil tayin edilmiştir. (ki bu şahıs İsmail oğlu Yusuf adlı Müslümandır) Tayin edilen vekilin huzurunda mahkeme görülmüş, vekilin bu talebe itirazı üzerine söz konusu mahalleden Bodukoğlu sülalesinden Esteban ve Agop isimli kişilerin kadın lehine şahitlik yapmaları sonucunda mahkeme, dedeleri heci Esteban'ı dava tarihinden itibaren çocukların herbirine nafaka ve sair zaruri ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere 15'şer kuruştan aylık 60 kuruş ödemeyi yükümlü kılmıştır²⁷⁹.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi Osmanlı hukuk sistemi din ve millet ayrımı yapmadan mümkün olduğu kadar toplumsal hakları koruyucu bir karakter göstermektedir.

²⁷⁹ AŞS, nr. 616, vr.107b/343.

III. GAYRİMÜSLİMLERDEN ALINAN VERGİLER

Osmanlı hukuk sistemi içinde gayrimüslimlerden alınan temel vergi cizyeydi. Afyonkarahisar'daki gayrimüslimler de doğal olarak bu verginin mükellefiydiler. Nitekim erken dönem kayıtlarından anlaşıldığına göre, merkez kazada bulunan gayrimüslimlerin başları haracı, Bâyezid Hüdâvendigar tarafından XV. Yüzyıl sonları ile XVI. Yüzyıl başları arasında Fakih Paşa Medresesi'ne vakfedilmiştir. Buradan elde edilen cizye gelirlerini medresenin müderrislerinin tasarruf ettikleri görülmektedir. Söz konusu gayrimüslimlerin avâriz-ı dîvânî ve tekâlîf-i örfîden muaf olmaları için, Sultan Bâyezid Han ve Sultan Selim Han tarafından kendilerine ahkâm-ı hümâyûn verilmiştir²⁸⁰.

Cizyeler reşit ve çalışabilir durumdaki gayrimüslimlerden *Milletbaşı* unvanıyla görevlendirilmiş kişiler tarafından toplanmaktaydı. Cizye vergisi *ala*, *evsat* ve *edna* olmak üzere üç farklı grupta tahsil edilirdi. Mesela 1845 yılında en yüksek dilim olan *ala* 521 kr., orta dilim olan *evsat* 282 kr. ve en düşük dilim olan *edna* 55 kr. olarak tahsil edilmiştir. 1848 yılında şehirdeki 913 gayrimüslim neferden 20.100 kr. cizye vergisi toplanmıştır²⁸¹

XVI. Yüzyıl kayıtlarında gayrimüslimlerden *avâriz-ı dîvânî* ve *tekâlîf-i örfî*²⁸², Tanzimat dönemi kayıtlarında *vergi-yi senevî* adıyla başka vergiler de toplandığı anlaşılmaktadır²⁸³. Araştırmanın asıl zaman dilimi olan XIX. Yüzyılın son çeyreğinde, Tanzimat sonrası yapılan düzenlemeler gereği, Müslümanlarla gayrimüslimler vergi konusunda aynı statüye sahiptiler. Dolayısıyla bu dönemde gayrimüslimlerden alınan özel bir vergi mevcut değildir.

²⁸⁰Mustafa Karazeybek, Yusuf İlgar, Zelkif Polat, tarafından hazırlanan ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu Başkanlığı tarafından desteklenen yayım aşamasındaki *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri* adlı proje (Proje no: 02.Rek.03).

²⁸¹Küpeli, *a.g.m.*, s.580.

²⁸²

²⁸³Küpeli, *a.g.m.*, s.579.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİMLERİN EKONOMİK YAPISI

Tarihlerinde hiçbir devletten ve hükümdardan görmedikleri ilgiyi Osmanlı devletinden gören Ermeni, Yahudi ve Rumlardan oluşan gayrimüslimler, Türk milletine samimi olarak bağlanmışlardır. Önceleri gümrük vergilerinde zımmîlerden alınan miktar Müslümanlarınkinden fazladır. Fakat kapitülasyonların getirdiği düzenlemelerle bu oran oldukça düşürülmüştür²⁸⁴. Bu durum bu imtiyazlardan faydalanan gayrimüslimlerin ekonomik ve sosyal hayatlarına oldukça önemli etkiler yapmış ve zamanla ticari potansiyellerini arttırmıştır.

Osmanlı idaresinde gayrimüslimler, özellikle ticarete, kuyumculukta ve sanatta uzmanlaşmış bir topluluk olarak yüksek bir hayat standardı yakalamışlardır. Gayrimüslimler arasında Rumların ise XVIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Yunan isyanlarına kadar idari mekanizmada önemli görevler üstlendiği görülmüştür. Rumların bu konumunu sonradan Ermeniler üstlenmişlerdir. Taşradan gelen Ermeniler ise camii, saray, sur, kapalıçarşı, medrese ve hamam gibi genel inşaatlarda işçi ve reçber olarak çalışmaktaydılar. Sonraki dönemlerde Ermeni mimarlar ve Ermeni mimarisi bir çok Osmanlı eserinde etkisini göstermeye başlamıştır²⁸⁵.

Osmanlı yönetimindeki gayrimüslim azınlıklar her zaman birinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşler; askere gitmedikleri gibi, özellikle ticari hayatta kilit noktaları ellerine geçirmek suretiyle, toplum içinde ön plana çıkmış ve olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme süreçlerinde Ermeniler, artık yerel hizmetlerde çalışmaktan ulusal ve hatta uluslar arası hizmetlerde çalışmaya, bu tarihe değin uluslar arası ticaretin simsarlığını yapmakta olan Yahudilerin de yerini almaya başlamışlardır. Batılı devletler yapmakta oldukları

²⁸⁴ Akgündüz-Öztürk, *a.g.e.*, s.433.

²⁸⁵ Mazıcı, *a.g.e.*, s.3-4.

ticareti, Hıristiyan olduklarından dolayı, gümrük vergilerinden de muaf tutulan Ermenilerle yapmayı düşünmüşler ve böylece ticarete Ermeni egemenliği baş göstermiştir²⁸⁶.

Bu süreç içinde oluşan *beratlı tüccar* kavramı Müslüman tüccarların rekabet gücünü kırdığı gibi, Osmanlı ekonomisinin de zayıflamasında rol oynamıştır. II. Mahmut Müslüman tüccarların beratlı tüccarlarla rekabetini sağlayabilmek için “hayriye tüccarı”na, aynen Avrupa tüccarının sahip olduğu hakları tanımıştır²⁸⁷.

Gayrimüslimlerin Osmanlı ekonomisi ve ticaretindeki rollerini bir şehir modeli üzerinde gösteren somut örnekler Afyonkarahisar’da mevcuttur. Özellikle toplumsal yapı içerisinde giderek zenginleşen gayrimüslimlerin ticari ve ekonomik potansiyelleri Afyonkarahisar’da da dikkat çeken bir husustur. Mahkeme kayıtlarından tespit edilebilen veriler gayrimüslimlerin şehirdeki ekonomik ve ticari üstünlüğünü net bir şekilde ortaya koymaktadır.

I. GEÇİM KAYNAKLARI

Afyonkarahisar’daki Türklerle ve gayrimüslimlerin ekonomik potansiyelleri hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Bu konuda fikir vermesi açısından tereke kayıtlarından faydalanılarak bazı sonuçlara ulaşılmak istenilmiştir. Özellikle erkeklere ait terekelerde bulunan menkul ve gayrimenkul kıymetler, ayrıca tereke sahiplerine ait borç ve alacak bilgileri ekonomik açıdan yorumlanmaya muhtaç önemli verilerdir. Şehirdeki gayrimüslimlerin tamamına yakını Ermenilerden oluştuğu için söz konusu kıyaslama Müslümanlarla Ermeniler arasında yapılmıştır.

Tablo 12: Müslümanlara ait 12 adet tereke ve yekunları

Sıra no	Adı ve lâkâbı	Mahallesi	Tereke tarihi	Tereke yekûnu
1	Nalban Ahmet ibn-i Hacı Hüseyin ²⁸⁸	Fakih Paşa	5 Eylül 1876	9.439 kr.
2	Ders-i ‘Âm Hac İbrahim Efendi ibn-i Osman ²⁸⁹	Kahil	2 Aralık 1876	15.780,5 kr.

²⁸⁶ Mazıcı, *a.g.e.*, s.6.

²⁸⁷ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, (Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları 1750-1839), Ankara 1983, s.102-105.

²⁸⁸ AŞS, nr. 605, s.6/5.

²⁸⁹ AŞS, nr. 605, s.12/17.

3	Sandıkçı Hafız Abdullah ibn-i Musa ²⁹⁰	Hacı Mustafa	7 Eylül 1876	9.115 kr.
4	Küçük Hasan oğlu Süleyman ²⁹¹	Câmi-i Kebîr	26 Ekim 1876	7.650 kr.
5	Yemenici Arif ibn-i Hüseyin ²⁹²	Hacı Yahya	27 Şubat 1877	9.305 kr.
6	Etmekçi Abdil ibn-i Yusuf ²⁹³	Egeste	21 Aralık 1877	82.793 kr.
7	Kandilcioğlu Hacı Yusuf bin Mustafa ²⁹⁴	Çavuşbaşı	23 Nisan 1877	9.570 kr.
8	Sabuncu oğlu Ahmet bin Halil ²⁹⁵	Akmescit	1 Aralık 1877	3.265,5 kr.
9	Halil Efe oğlu Mustafa ibn- i Halil ²⁹⁶	Kahil	7 Şubat 1877	7.755 kr.
10	Emir Himmet oğlu Mustafa ²⁹⁷	Kahil	27 Aralık 1877	41.864 kr.
11	Debbağ Hacı Abdülkadir Ağa ibn-i Yusuf ²⁹⁸	Hacı Ali oğlu	15 Ocak 1878	54.770 kr.
12	Genellizâde Hacı Ömer Ağa ibn-i Hacı Ahmet Arif ²⁹⁹	Sinan Paşa	21 Ocak 1878	943.914 kr., 30 pr.
	12 terkenin genel ortalaması			99.601 kr.
	En yüksek ve en düşük iki tereke çıkarıldıktan sonra kalan 10 terkenin genel ortalaması			24.804 kr.

Afyonkarahisar'daki Ermenilerin ekonomik durumları hakkında bir kanaat oluşturabilmek için şehir merkezinde yaşayan Türklere ait aynı dönemi kapsayan 12 tereke tespit edilerek değerlendirilmiştir. 12 tereke kaydı arasında en yüksek değerde olanı 943.914 kuruştur ki, bu rakam şehirdeki Müslüman terekeleri arasında belki de bütün dönemler için en yüksek değerdir.

12 terekenin genel ortalaması 99.601 kr. olarak hesaplanmıştır. Fakat bu 12 tereke arasındaki bir terekenin değeri diğer 11 terekenin toplamından neredeyse dört kat fazla olduğu için en düşük ve en yüksek iki tereke genel toplamdan çıkarılarak yeni bir ortalama hesaplanmıştır. Geriye kalan on terekenin genel ortalaması 24.804 kr. olarak tespit edilmiştir.

²⁹⁰ AŞS, nr. 605, s.9/27.

²⁹¹ AŞS, nr. 605, s.20/45.

²⁹² AŞS, nr. 605, s.40/75.

²⁹³ AŞS, nr. 605, s.42/76.

²⁹⁴ AŞS, nr. 605, s.63/100.

²⁹⁵ AŞS, nr. 605, s.75/118.

²⁹⁶ AŞS, nr. 605, s.78/123.

²⁹⁷ AŞS, nr. 605, s.140/207-1.

²⁹⁸ AŞS, nr. 605, s.166/220.

²⁹⁹ AŞS, nr. 605, s.194/257.

Tablo 13: Ermenilere ait 18 adet tereke ve yekunları

Sıra no	Adı ve lâkâbı	Mahallesi	Tereke tarihi	Tereke yekûnu ³⁰⁰
1	Toros-oğlu Heci Agop veled- i Toros ³⁰¹	Can Baba mahallesi	20 Mart 1877	644.281 kr.
2	Liy(p)e-oğlu Heci Kigork veled- i Kirkor ³⁰²	Sobtoros mahallesi	27 Mayıs 1877	20.522 kr.
3	Mesku-oğlu Heci Karabet veled- i Abraham ³⁰³	Sobtoros mahallesi	23 Nisan 1877	9.190 kr.
4	Altıparmak-oğlu Heci Mosis veled- i Heci Kigor ³⁰⁴	Heci Murat mahallesi	13 Eylül 1877	16.700 kr.
5	Bali-oğlu Heci Bagus veled- i Kigork ³⁰⁵	Hacı Arap mahallesi	1 Mayıs 1877	10.860 kr.
6	Martamann-oğlu Heci Agop veled- i İstefan ³⁰⁶	Heci Murat mahallesi	16 Ocak 1877	250.776 kr.
7	Kuyumcu Iran oğlu Karabet veled- i Sahak ³⁰⁷	Kırklar Makamı Mahallesi	16 Mart 1877	23.572 kr.
8	Sarrafoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat ³⁰⁸	Mecidiye Mahallesi	7 Mart 1877	758.889 kr
9	Bilad-oğlu Artin veled –i Mardiros ³⁰⁹	Mecidiye Mahallesi	2 Şubat 1875	17.522 kr.
10	Kosta(i)-oğlu Heci Agop veled- i Kirkor ³¹⁰	Kadınana mahallesi	15 Nisan 1875	18.708 kr.
11	Çalçeri oğlu Karabet veled - i Ohannes ³¹¹	Tac Ahmet mahallesi	11 Mayıs 1875	5.530 kr.
12	Çökiloğlu İstefan oğlu Ohannes ³¹²	İğneci mahallesi	1 Aralık 1887	6. 316 kr.
13	Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork ³¹³	Hacı Arap Mahallesi	6 Temmuz 1887	43.714 kr.
14	Coşkunoğlu Heci Kigork ibn-i Serkiz ³¹⁴	Mecidiye Mahallesi	23 Kasım 1886	13.780 kr.
15	Kalemkâr-oğlu Heçator veled-i Ohannes ³¹⁵	Sobtoros Mahallesi	23 Temmuz 1890	82.150 kr.
16	Topal-oğlu Kigork bin Heci	Zâviye mahallesi	2 Aralık 1882	16.640 kr.

³⁰⁰ Terekede yer alan alacak ve gayrimenkul dahildir.

³⁰¹ AŞS, nr.605, s.57/96.

³⁰² AŞS, nr.605, s.90/142.

³⁰³ AŞS, nr.605, s.119/176-1.

³⁰⁴ AŞS, nr.605, s.132/196.

³⁰⁵ AŞS, nr.605, s.141/208.

³⁰⁶ AŞS, nr. 605, s.181/238.

³⁰⁷ AŞS, nr. 605, s.217/259.

³⁰⁸ AŞS, nr. 605, s.146/215.

³⁰⁹ AŞS, nr. 604, s.51/71.

³¹⁰ AŞS, nr. 604, s.165/228.

³¹¹ AŞS, nr. 604, s.192/261.

³¹² AŞS, nr. 616, vr.20a/40.

³¹³ AŞS, nr, 615, s.110/191.

³¹⁴ AŞS, nr. 615, s.1/1.

³¹⁵ AŞS, nr.618, vr.134b/430.

	Ohânes ³¹⁶			
17	İvah-oğlu Hâcı Simon ibn-i Kigork ³¹⁷	Kırklar Makâmı mahallesi	10 Mayıs 1883	7.093 kr.
18	Markara-oğlu Agob bin Markara ³¹⁸	Kadın Ana Mahallesi	9 Eylül 1883	255.698 kr.
	18 terekenin genel ortalaması			122.330
	En yüksek ve en düşük iki tereke çıkarılarak kalan 16 terekenin genel ortalaması			89.845

Müslümanlara ait 12 terekenin alındığı 605 Numaralı Mahkeme Sicil Defteri'ndeki gayrimüslimlere ait tereke sayısı genel bir değerlendirme için yeterli görülmediği için diğer defterlerden de bazı kayıtlar tabloya dahil edilerek 18 adet tereke incelenmiştir. 18 terekenin genel ortalaması 122.330 kr. olarak tespit edilmekle beraber, Müslüman terekelerinde uygulandığı gibi en yüksek ve en düşük değerdeki iki tereke çıkarılarak 16 tereke üzerinden yeni bir hesaplama yapılmıştır. Geriye kalan 16 terekenin genel ortalaması 89.845 kr. olarak tespit edilmiştir.

Müslümanlarla Ermenilerin ekonomik durumlarını tereke verileri üzerinden karşılaştırıldığında aralarında önemli ölçüde farklar bulunduğu görülmektedir. Genel ortalama Türklere ait ortalama 99.601 kr. çıkarken, Ermenilere ait ortalama 122.330 kr. hesaplanmıştır. En düşük ve en yüksek değerdeki terekeler çıkarıldıktan sonra yapılan ikinci hesaplamada ise Türklere ait terekelerin ortalaması 24.804 kr. iken Ermenilere ait terekelerin ortalaması 89.845 kr. olarak tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi her iki hesaplama şeklinde de Ermenilerin ekonomik durumlarının Türklere göre çok daha iyi olduğu ortaya çıkmaktadır. En düşük ve en yüksek değerdeki terekeler çıkarıldıktan sonra yapılan hesaplamanın sonucuna bakılarak iki toplum arasında büyük bir ekonomik uçurum olduğunu bile söylemek mümkündür.

Terekeleri baz alarak yapılan bu karşılaştırmanın rakamsal verilerinin, tam olarak gerçeği yansıttığı iddia edilemez. Fakat genel bir kanaat olarak Afyonkarahisar'da yaşayan Ermenilerin ekonomik durumlarının, Müslümanların ekonomik durumlarından çok daha iyi olduğu açıkça görülmektedir.

1857 tarihinde Nevyork'ta C.Oscanyan tarafından yazılan *The Sultan and His People* adlı eserde geçen şu cümleler dikkat çekicidir.

³¹⁶ AŞS, nr.612, s.172/224.

³¹⁷ AŞS, nr.612, s.214/286.

³¹⁸ AŞS, nr.612, s.230/310.

"Bu toplum (Ermeniler) Türkiye'de günlük hayatın esasını teşkil ediyordu. Zira pek uzun süredir hizmet etmekten ziyade idare etmeye alışmış olan Türkler sanayiın bütün dallarını onlara bırakmışlardı. Dolayısıyla Türkiye'deki bankerler, tüccarlar, mekanikler hep Ermeni idi. Ayrıca onlarla Müslümanlar arasında, his benzerliği ve menfaat birliği mevcuttu. Çünkü, menşe itibarıyla aynı bölgeden oluşları dolayısıyla duyguları ve adetleri aynıydı. Bu sebeple de kendilerini Türklere rahatlıkla uydurmuş, emniyetlerini kazanarak, reyanın en nüfuzlusu haline gelmişti ve hala da öyledir. Ermenilere bir şekilde borçlu olmayan tek bir paşa veya yüksek rütbeli memur bulunmazdı. En fakir köylü bile ektiği tohumun bedeli için onlara borçlanırdı. Öyle ki Osmanlı, onlarsız tek bir gün yaşamazdı. Bu öylesine aşikar bir durumdu ki, Türkiye'yi çökertmek isteyen Ruslar, bu toplumu kazanmaya çalışmıştır. 1828'de Erzurumu aldıklarında bölgedeki Ermenileri şiddet hareketlerine teşvik etmiştir. Bunun neticesidir ki, Ruslar çekilirken Ermeniler onlarla birlikte gitmek mecburiyetinde kalmıştır"³¹⁹.

1857 yılında söylenen bu cümleleri, yıllar sonra Afyonkarahisar'da teyid eden çokca örnek görülmektedir.

Ermenilerin genel olarak tarımdan ticarete kadar pek çok sahada faaliyet göstermekteydiler. Ermenilerin oldukça önemli miktarda nakit paralarının bulunduğu ve bu paraları belirli bir kâr karşılığında işletilmek üzere borç verdikleri anlaşılmaktadır. Mesela Kadınana Mahallesi'nden Markara-oğlu Markara oğlu Agop'un 76 kişiden 137.447 kr. alacağı³²⁰, Mecidiye Mahallesi'nden Sarrafoğlu Heci Murad oğlu Heci Sahak'ın 128 kişiden 155.397 kr. tahsil edilmiş ve 666 kişiden 285.926 kr. tahsil edilmemiş alacağı³²¹, Can Baba Mahallesi'nden Toros-oğlu Toros oğlu Heci Agop'un 229 kişiden yaklaşık 250.000 kr alacağı³²² bulunması şehirdeki Ermenilerin para piyasasındaki hakimiyetlerini gösteren birkaç örnektir. Söz konusu kişilerin tereke yekunlarının da oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Nakit para işletilmesinden başka Ermenilerin önemli uğraş alanlarından birisi de hayvancılık ve yine bununla bağlantılı olarak deri, yün, tiftik, boynuz gibi hayvansal ürünlerin ticaretiydi. Bu açıdan bakıldığında Ermenilerin tek bir iş koluyla uğraşmayıp iş dallarını genişletme eğilimi gösterdikleri söylenebilir. Özellikle ekonomik potansiyeli yüksek olan Ermenilerin bu alanda önemli yatırımları bulunmaktaydı. Mesela Hacı Arap Mahallesi'nden Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork'un 6 Temmuz 1887 tarihli

³¹⁹ Gürün, a.g.e., s.87-88.

³²⁰ AŞS, nr.612, s.230/310.

³²¹ AŞS, nr.605, s.146/215.

³²² AŞS, nr.605, s.57/96.

terekesinde 538 adet küçükbaş ve 64 adet büyükbaş hayvan³²³, Mecidiye Mahallesi'nden Coşkunoğlu Sekiz oğlu Heci Kigork'un 23 Kasım 1886 tarihli terekesinde 24 adet büyükbaş hayvan³²⁴, Kadınana Mahallesi'nden Markara-oğlu Markara oğlu Agop'un terekesinde 613 adet küçükbaş ve 12 adet büyükbaş hayvan³²⁵ ve Can Baba Mahallesi'nden Toros-oğlu Toros oğlu Heci Agop'un terekesinde 1162 adet küçükbaş ve 15 adet büyükbaş hayvan³²⁶ kaydı bulunması Ermenilerin hayvancılık sektörüne olan ilgilerine örnek olarak verilebilir.

Hayvancılıkla bağlantılı bir diğer sektör olan deri ve yün ticaretiyle uğraşan Ermeniler de bulunmaktaydı. Nitekim Sobtoros Mahallesi'nden Kalemkâr-oğlu Ohannes oğlu Haçetor'un terekesinde bulunan 10 adet tavşan derisi, 15 adet ağnâm derisi, 33 adet manda (camus) derisi, 8 adet erkek manda derisi, 2 adet malak derisi. 11 adet düve derisi. 27 adet tiftik keçisi derisi ile önemli miktarda tiftik, yün ve manda boynuzu³²⁷ bu konuda fikir vericidir.

Ermenilere ait gıda ve bazı ev ihtiyaç maddelerinin satıldığı bakkal tarzında dükkanlar da bulunmaktaydı. Sobtoros Mahallesi'nden Liye-oğlu Agop oğlu Heci Kigork'un terekesinde geçen bilgilerden bu tür bir dükkanda genel olarak tuz, şeker, peynir, pirinç, zeytin, zeytinyağı, şehriye, limon tuzu, leblebi, badem, fıstık, baharat, siyah üzüm, sarımsak, ispirto, gazyağı, defter, sofraya kağıdı, tarak, sakız, mih, kapı zinciri ve kına gibi ihtiyaç maddelerinin satıldığı anlaşılmaktadır.

Ermenilerin ekonomik güçlerinin bu denli artmasında dış devletlerin etkileri önemli bir unsurdur. Özellikle 1838 tarihli ticaret anlaşması ve Tanzimat döneminden itibaren Avrupa devletlerinin baskılarıyla Osmanlı tebası azınlıklara tanınan ticari ve siyasi imtiyazlar ekonomi alanındaki serbest rekabet dengesini bozmuştur. Dolayısıyla bu dönemden sonra Osmanlı toplumunda sermayenin homojen bir dağılım gösterdiği söylenemez. Nitekim Afyonkarahisar'da da tespit edilen ekonomik veriler bu görüşü destekler özellikler taşımaktadır.

³²³ AŞS, nr.615, s.110/191.

³²⁴ AŞS, nr.615, s.1/1.

³²⁵ AŞS, nr.612, s.230/310.

³²⁶ AŞS, nr.605, s.57/96.

³²⁷ AŞS, nr. 618, vr.134b/430.

Yukarıdaki tablolarda yer alan terekelerin tamamı erkeklere aittir. Bunun sebebi toplumdaki ekonomik potansiyeli istisnaları olmakla birlikte erkeklerin yansıtma larıdır. Kadınlara ait terekelerde ise ekonomik verilerden daha çok tereke sahiplerinin sahip oldukları özel eşyaların ve ev eşyalarının değerleri yer almaktadır.

Ekonomik alanla ilgili herhangi bir amaç gütmeyen kadınların sosyal ve kişisel özelliklerinin yansımasına dair bilgi edinmek için erkeklerinkine benzer bir kıyaslama da kadınlar arasında yapılmıştır.

Tablo 14: Müslüman kadın terekeleri

Sıra no	Adı ve lâkâbı	Mahallesi	Tereke tarihi	Tereke yekûnu
1	Hanife Hatun ibnet-i Ali ³²⁸	Hacı Yahya	9 Kasım 1876	2.393 kr.
2	Fatıma Hatun ibnet-i Hasan ³²⁹	Hacı Mahmut	1 Kasım 1876	3.509 kr.
3	Ayşe Hatun ibnet-i Mehmet ³³⁰	Tâc-Ahmet	5 Zilhicce 1293	9.243 kr.
4	Havva Hatun ibnet-i Ali ³³¹	Hacı Mustafa	27 Nisan 1877	1.650,5 kr.
5	Fatıma Hatun ibnet-i Hacı Ahmet ³³²	Hacı Mustafa	19 Nisan 1877	11.234,5 kr.
6	Hatice Hatun ibnet-i Hacı Hüseyin ³³³	Burmalı	13 Nisan 1877	2.942 kr.
7	Rabia Hatun ibnet-i Ahmet ³³⁴	Hacı Yahya	16 Mart 1877	2.500 kr.
8	Hatice Hatun ibnet-i Mehmet ³³⁵	Hacı Cafer	20 Ocak 1877	14.537,5 kr.
9	Şerife hanım ibnet-i Hacı Ali ³³⁶	Taşkapılı	1 Haziran 1877	15.980 kr.

Tablo 15: Ermeni Kadın Terekeleri

Sıra no	Adı ve lâkâbı	Mahallesi	Tereke tarihi	Tereke yekûnu
1	Heci Maryem bint – i Heci Avadik ³³⁷	Sobtoros mahallesi	4 Aralık 1874	875 kr.
2	Serpohi bint –i Kigork ³³⁸	İğneci mahallesi	12 Ocak 1876	4.374 kr.

³²⁸ AŞS, nr. 605, s.9/12.

³²⁹ AŞS, nr. 605, s.7/23.

³³⁰ AŞS, nr. 605, s.46/82.

³³¹ AŞS, nr. 605, s.68/107.

³³² AŞS, nr. 605, s.70/111.

³³³ AŞS, nr. 605, s.71/113.

³³⁴ AŞS, nr. 605, s.73/116.

³³⁵ AŞS, nr. 605, s.88/139.

³³⁶ AŞS, nr. 605, s.114/172.

³³⁷ AŞS, nr. 604, s.5/6.

³³⁸ AŞS, nr. 604, s.229/308.

3	Heci Agop Kızı Aksabet ³³⁹	Hacı Murat Mahallesi	26 Nisan 1888	1.100 kr.
4	Marunek bint-i Heçator ³⁴⁰	Gül Mahallesi	15 Mayıs 1889	346 kr.

Ermeni ve Türk kadınlarının tereke yekunlarından yola çıkarak mal varlıklarının tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Fakat incelenen dönemle ilgili olarak yeterli sayıda Ermeni kadın tereke kaydı bulunamamıştır. Mevcut olan tereke kayıtları kıyaslandığında ise Türk kadınlarının kişisel mal varlıklarının Ermeni kadınlara göre oldukça yüksek olduğu görülmüştür.

II. GAYRİMÜSLİMLERE AİT GAYRİMENKULLER

Gayrimüslim nüfusun sahip oldukları gayrimenkullerin mevkileri ve değerleri, ekonomik durumlarının belirlenmesi açısından önemli bir ölçüttür. Diğer taraftan gayrimenkuller hakkındaki bazı detay bilgiler meslekleri ve geçim kaynakları konusunda da fikir yürütülmesini kolaylaştıracaktır. Diğer konularda olduğu gibi gayrimenkullerle ilgili olarak da şehirdeki gayrimüslim çoğunluk olan Ermeniler ön plana çıkmıştır.

Mahkeme sicil defterlerinde geçen kayıtlardan tespit edilebilen bir kısım gayrimenkuller, örnek olması açısından üç grupta incelenerek üç ayrı tablo oluşturulmuştur. Birinci grupta incelenenler ekonomik durumlarını çok daha yakından ilgilendiren şehir merkezindeki evleri dışındaki dükkan ve iş yeri gibi gayrimenkullerdir. İkinci grupta incelenenler, evleridir ki, bunlar buldukları mahallelere ve değerlerine göre incelenmiştir. Üçüncü grupta incelenenler ise şehir çevresinde ve köylerde bulunan gayrimenkullerdir ki, bunların ise çoğunluğu bağdır.

A) ŞEHİR MERKEZİNDEKİ GAYRİMENKULLER

Gayrimenkullerin değeri, niteliği, mevkisi hakkındaki bilgiler, şehirlerdeki ekonomik ve sosyal hayat hakkında fikir verebileceği gibi, gayrimenkul sahiplerinin yerleşim alanları, geçim kaynakları ve ekonomik potansiyelleri konusunda da ipuçları içermesi açısından önemlidir.

Dolayısıyla Afyonkarahisar'da yaşayan Ermenilerin sahip oldukları gayrimenkulların mevkileri, değerleri ve niteliklerinden hareketle bazı

³³⁹ AŞS, nr. 616, vr.57a/168.

³⁴⁰ AŞS, nr.618, vr.38b/134.

sonuçlara ulaşabilmek mümkündür. Bu amaçla şehir merkezinde Ermenilere ait ticari nitelikteki 13 gayrimenkul kaydı incelenerek aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Tablo 16: Şehir merkezinde Ermenilere ait dükkan ve iş yeri türünde gayrimenkuller

	Adı ve soyadı	Belge tarihi		
1	Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork ³⁴¹	6 Temmuz 1887	Hacı Arap Mahallesi çarşısında Sağircılar içinde boyacı dükkanı.	4.000 kr
2	Sarrafoğlu Heci Murat oğlu Heci Sahak ³⁴²	7 Mart 1877	Hacı Bâkîzâde Hanı'nda gedik oda	2.000 kr.
			Kapan Hanı civârında 11 dükkan	35.000 kr.
3	Çökiloğlu İstefan oğlu Ohannes ³⁴³	1 Aralık 1887	Yeni Camii civarında bir dükkan (Arsası Yeni Cami Vakfı'na ait olan dükkanın yer kirası olarak vakfa yıllık 24 kr. ödenmektedir)	750 kr
4	Topal-oğlu Heci Ohânes oğlu Kigork ³⁴⁴	2 Aralık 1882	Şehir çarşısında Balık Hanı'nda terzi dükkanı (Arsası Hark-ı kebîr vakfına ait olan dükkan için vakfa senelik 40 kuruş zemin kirası ödenmektedir)	750 kr.
5	İvah-oğlu Kigork oğlu Heci Simon ³⁴⁵	10 Mayıs 1883	Şehir çarşısında Kadı Hamamı yakınında bir boyacı dükkânı	1.000 kr.
6	Markara-oğlu Markara oğlu Agob ³⁴⁶	9 Eylül 1883	Taş Hân'da bir mağaza	3.000 kr.
7	Çalçeri-oğlu Ohannes oğlu Karabet ³⁴⁷	11 Mayıs 1875	Tuz Pazarı'nda bir eskici dükkanı.	1.500 kr
8	Toros-oğlu Toros oğlu Heci Agop ³⁴⁸	20 Mart 1877	Uzun Çarşı'da bir dükkan	14.000 kr.
			Uzun Çarşı'da bir dükkan	6.000 kr
			Arap Mescidi Mahallesi'nde bir ambar	12.000 kr
9	Kuyumcu Iran- oğlu Sahak oğlu Karabet ³⁴⁹	16 Mart 1877	Yeni Cami civarında bir çilingir dükkan gediği.	8.000 kr
			Küçük demircilerde bir kuyumcu dükkan gediği	3.000 kr.

Tablodaki bilgiler aynı zamanda gayrimenkullerin mahiyetini de içerdiği için meslekler hakkında da fikir vericidir. Diğer taraftan şehrin merkezi

³⁴¹ AŞS, nr. 615, s.110/191.

³⁴² AŞS, nr. 605, s.146/215.

³⁴³ AŞS, nr. 616, vr.20a/40.

³⁴⁴ AŞS, nr.612, s.172/224.

³⁴⁵ AŞS, nr.612, s.214/286.

³⁴⁶ AŞS, nr.612, s.230/310.

³⁴⁷ AŞS, nr. 604, s.192/261.

³⁴⁸ AŞS, nr.605, s.57/96.

³⁴⁹ AŞS, nr. 605, s.217/259.

mevkilerinde Ermenilerin ticari amaçlı gayrimenkullere sahip oldukları görülmektedir. Boyacı, çilingir, eskici, kuyumcu dükkanları ve mağaza örnekleri üzerinde de görüldüğü gibi Ermeniler ekonomik alanda özgür ve rahat bir hayat yaşamaktadırlar.

Diğer taraftan gayrimenkullerin sayısı ve değeri açısından bakıldığında da şehirdeki Ermeni nüfusunun belki de genel nüfusa oranlarından çok daha yüksek bir ekonomik potansiyele sahip oldukları söylenebilir. Mesela Murat oğlu Heci Sahak'ın Kapan Hanı civarında toplam değeri 35.000 kr. olan 11 adet dükkana, Toros-oğlu Toros oğlu Heci Agop'un Uzun Çarşı'da değerleri 14.000 ve 6.000 kr olan iki dükkana ve Arap Mescidi Mahallesi'nde değeri 12.000 kr. olan bir ambara sahip olmaları Ermenilerin gayrimenkuller bazında ekonomik gücüne birkaç örnektir.

Ermenilerin sahip oldukları dükkan, işyeri türünden gayrimenkullere dair araştırmanın bir benzeri de Ermenilere ait evler üzerinde yapılmıştır. Buradaki amaç öncelikle Ermeni evlerinin özelliklerini ve değerlerini öğrenmektir. Bunun yanı sıra bu evlerin bulunduğu mevkiler Ermenilerin oturdukları mahalleler konusunda da destekleyici bilgiler taşımaktadır.

Tablo 17: Ermeni evlerinin değerleri

Sr.	Adı ve lakabı	Belge tarihi	Evin bulunduğu mahalle	Evin değeri
1	Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork ³⁵⁰	6 Temmuz 1887	Hacı Arap	5.000 kr.
2	Sarrafoğlu Heci Murat oğlu Heci Sahak ³⁵¹	7 Mar 1877	Heci Murat	5.000 kr.
			Mecidiye	2.500 kr.
			İğneci	6.000 kr.
3	Çökiloğlu İstefan oğlu Ohannes ³⁵²	1 Aralık 1887	İğneci	5.000 kr.
4	Topal-oğlu Heci Ohânes oğlu Kigork ³⁵³	2 Aralık 1882	Zâviye	10.000 kr
5	İvah-oğlu Kigork oğlu Heci Simon ³⁵⁴	10 Mayıs 1883	Kırklar Makâmı	5.000 kr.
6	Markara-oğlu Markara oğlu Agob ³⁵⁵	9 Eylül 1883	Kadınana	10.000 kr.

³⁵⁰ AŞS, nr. 615, s.110/191.

³⁵¹ AŞS, nr. 605, s.146/215.

³⁵² AŞS, nr. 616, vr.20a/40.

³⁵³ AŞS, nr.612, s.172/224.

³⁵⁴ AŞS, nr.612, s.214/286.

7	Kosta(i)-oğlu Kirkor oğlu Heci Agop ³⁵⁶	15 Nisan 1875	Kadınana	14.000 kr.
8	Çalçeri-oğlu Ohannes oğlu Karabet ³⁵⁷	11 Mayıs 1875	Tac Ahmet	4.000 kr.
9	Altıparmak-oğlu Heci Kigor oğlu Heci Mosis ³⁵⁸	18 Eylül 1877	Heci Murat	10.000 kr.
10	Bali-oğlu Kigork oğlu Heci Bogos ³⁵⁹	1 Mayıs 1877	Hacı Arap	3.500 kr.
11	Kuyumcu Iran-oğlu Sahik oğlu Karabet ³⁶⁰	16 Mart 1877	Kırklar Makamı	10.000 kr.
12	<u>Minc-oğlu Oseb oğlu Heci Kigork</u> ³⁶¹	30 Aralık 1874	Can Baba	4.250 kr.
13	<u>Kavdioğlu Esteban oğlu Heci Hayrabet</u> ³⁶²	1 Kasım 1874	Heci Murat	37.500 kr.
14	<u>Kayser-oğlu Kayser oğlu Karabet</u> ³⁶³	13 Ocak 1875	Deve Dede	2.000 kr.
15	Gemcioğlu Serkez oğlu Heci Karabet ³⁶⁴	16 Mart 1875	Heci David	300 lira ³⁶⁵ (3.000 kr.)
16	Bali-oğlu Kigork oğlu Heci Bogos ³⁶⁶	7 Ocak 1878	Deve Dede	8.500 kr.
	18 ev üzerinden ortalama bir evin değeri			8.069 kr..

Ermenilere ait evlerden ayrı olarak dört tane de arsa tespit edilmiştir. Bu arasaların bulunduğu mahalleler ve değerleri ise şöyledir.

Tablo 18: Ermenilere ait arsaların değerleri

18	Simon oğlu Ohan ³⁶⁷	22 Haziran 1878	Mecidiye (ev arsası)	7.000 kr.
9	Toros-oğlu Toros oğlu Heci Agop ³⁶⁸	20 Mart 1877	Can Baba (ev arsası)	1.000 kr.
			Hacı Murat (ev arsası)	2.000 kr.
			Heci Murat (ev arsası)	2.000 kr.

³⁵⁵ AŞS, nr.612, s.230/310.

³⁵⁶ AŞS, nr. 604, s.165/228.

³⁵⁷ AŞS, nr. 604, s.192/261.

³⁵⁸ AŞS, nr.605, s.132/196.

³⁵⁹ AŞS, nr.605, s.141/208.

³⁶⁰ AŞS, nr. 605, s.217/259.

³⁶¹ AŞS, nr. 604, s.22/35.

³⁶² AŞS, nr. 604, s.22/36.

³⁶³ AŞS, nr. 604, s.27/44.

³⁶⁴ AŞS, nr. 604, s.72/104.

³⁶⁵ 20 Ağustos 1304 ve 23 Recep 1305 tarihli kayıtlara göre söz konusu tarihlere bir Osmanlı lirası 100 kr. olarak hesap edilmektedir. Bkz. AŞS, nr. 616, 59a/173; nr.617, vr.7a/28.

³⁶⁶ AŞS, nr. 605, s.138/205.

³⁶⁷ AŞS, nr. 605, s.264/316.

³⁶⁸ AŞS, nr.605, s.57/96.

18 adet ev üzerinden yapılan bu incelemede de Ermenilerin önemli bir kısmının ekonomik yönden değeri yüksek evlerde oturdukları anlaşılmaktadır. Bu evlerin fiyatları mevkisine, kullanım alanına, çok katlı oluşuna göre değişebilmekteydi. Nitekim üç katlı evlerin diğer özelliklerle birlikte fiyatlarının 37.500 kuruşa kadar çıktığı görülmektedir.

B) ŞEHİR ÇEVRESİNDE VE KÖYLERDEKİ GAYRİMENKULLER

Ermeniler şehir merkezinde yaşadıkları halde şehir dışında ve hatta çevre köylerde önemli miktarda gayrimenkule sahiptiler. Örnek teşkil etmesi açısından sekiz farklı kayıta geçen şehir dışında Ermenilere ait 14 ayrı gayrimenkul tablo haline getirilmiştir. Söz konusu tablo oluşturulurken Ermenilere ait terekelerdeki bilgiler esas alınmıştır.

Tablo 19: Ermenilere ait şehir dışındaki gayrimenkuller

	Adı ve soyadı	Belge tarihi	Gayrimenkulün türü ve miktarı	Değeri
1	Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork ³⁶⁹	6 Temmuz 1887	Şehir dışında İncik mevkiinde 2 dönüm bağ	2.000 kr
			Taşlıdere mevkiinde 1 dönüm bağ	500 kr.
2	Sarrafoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat ³⁷⁰	7 Mart 1877	Şehir dışında Muttalib toprağında 5 dönüm bağ ve bağ evi	10.000 kr.
			Muttalib toprağında 1 dönüm harâb bağ	300 kr.
			Merkez kazaya bağlı Corca-i Kebîr köyünde bir ambar evi	6.000
			Corca-i Kebîr köyünde bir samanhâne	500
3	Çökiloğlu İstefan oğlu Ohannes ³⁷¹	1 Aralık 1887	Şehir dışında Kınık viranı denilen yerde. 1 dönüm bağ	400 kr
4	Kosta(i)-oğlu Heci Agop veled- i Kirkor ³⁷²	15 Nisan 1875	Muttalib toprağında 1 dönüm bağ.	100 kr
5	Toros-oğlu Heci Agop veled- i Toros ³⁷³	20 Mart 1877	Muttalib toprağında 3 dönüm bağ.	3.000 kr
			Sülün köyünde 1 dönüm bağ.	1.500 kr
6	Mesku-oğlu Heci Karabet veled- i Abraham ³⁷⁴	23 Nisan 1877	Muttalib toprağında 2 dönüm bağ.	3.000 kr
7	Altıparmak-oğlu	13 Eylül 1877	Muttalib toprağında 1,5 dönüm bağ.	1.500 kr

³⁶⁹ AŞS, nr, 615, s.110/191.

³⁷⁰ AŞS, nr, 605, s.146/215.

³⁷¹ AŞS, nr, 616, vr.20a/40.

³⁷² AŞS, nr, 604, s.165/228.

³⁷³ AŞS, nr.605, s.57/96.

³⁷⁴ AŞS, nr.605, s.119/176-1.

	Heci Kigor oğlu Heci Mosis ³⁷⁵		Muttalib toprağında yarım dönüm bağ.	200 kr
8	Mesku-oğlu Heci Karabet veled- i Abraham ³⁷⁶	23 Nisan 1877	Muttalib toprağında 2 dönüm bağ.	3.000 kr

Tablodan Ermenilerin şehir çevresinde ve dışında bağ, samanlane ve ambar evi gibi gayrimenkullere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Sahip oldukları bağların büyük bir çoğunluğunun Muttalib Toprağı denilen mevkide bulunması dikkat çekmektedir. Ayrıca İncik Mevkii, Kınık Viranı ve Taşlıdere Mevkii gibi yerlerde de Ermenilere ait bağlar bulunmaktadır. Köylerde yaşamadıkları halde Sülün, Corca-i Kebir gibi köylerde Ermenilere ait gayrimenkuller bulunması ekonomik potansiyellerinin yüksekliğiyle açıklanabilir.

Bağ sahibi olmak ilk olarak akla tarımsal faaliyetleri getirirse de Ermeniler açısından bu işin ticari boyutu daha önceliklidir. Çünkü Ermenilerin önemli bir kısmı bu bağlarda yetiştirdikleri bitkilerden boya üretip satarak ticari yeteneklerini bu alana da yansıtmaktaydılar. Nitekim bazı tereke kayıtlarında boya, boya kazanları, ip boyaları gibi malzemelerden, boyacı dükkanlarından³⁷⁷ ve hatta bazı kayıtlarda Ermeni boyacı esnaflarından³⁷⁸ bahsedilmesi bu hususu daha da netleştirmektedir. Örnek olması açısından Akçin toprağı denilen mevkide iki dönüm kadar kök boyanın değerinin 1.250 kr. olduğunu³⁷⁹ belirtmek gerekir.

Ermeni kadın ve kızlarının kök boya kullanılarak halı ve kilim dokunan atölyelerde çalışmaları³⁸⁰ şehirdeki boya sektörünün ticari boyutunu daha da büyütmektedir. Diğer taraftan bazı Ermeni şahıs adlarının önüne *boyacı*³⁸¹ ifadesinin konulması, bazı sülale isimlerinin ise *Boyacı-oğlu*³⁸² olması Ermenilerin Afyonkarahisar'da boya üretiminden ticaretine kadar bu sahada önemli bir potansiyele sahip olduklarını göstermektedir

³⁷⁵ AŞS, nr.605, s.132/196.

³⁷⁶ AŞS, nr.605, s.119/176-1.

³⁷⁷ AŞS, nr. 615, s.110/191; nr. 612, s.214/286.

³⁷⁸ AŞS, nr. 612, s.150/200.

³⁷⁹ AŞS, nr. 605, s.57/96.

³⁸⁰ Atabek, *a.g.e.*, s.238.

³⁸¹ Mesela Boyacı Artin AŞS, nr. 605, s.81/127.

³⁸² AŞS, nr. 605, s.109/165.

C) ERMENİ TEREKELERİNDE GEÇEN MAL VARLIKLARINA
ÖRNEKLER

Sosyal ve ekonomik hayata dair en zengin bilgilere tereke kayıtlarında rastlanmaktadır. Bu açıdan terekelerden verilecek bazı örnekler bu konuda destekleyici bir katkı sağlayacaktır.

Tablo 20: Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork'a ait tereke

Tereke sahibi: Hacı Arap Mahallesinden Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork			Belge tarihi: 6 Temmuz 1887 ³⁸³
malın cinsi	miktarı	Değeri	değerlendirme
halı seccade (müstamel)	4 ad	155 kr.	
kilim yeni	1 ad	100 kr.	
kilim yeni	1 ad	90 kr.	
kilim	1 ad	91 kr.	
kilim	1 ad	27 kr.	
seccade	3 ad	26 kr.	
seccade	1 ad	16,5 kr.	
seccade yeni	1 ad	17,5 kr.	
seccade	1 ad	24 kr.	
seccade	1 ad	15 kr.	
halı seccade	1 ad	25,5 kr.	
kilim müstamel	1 ad	20 kr.	
seccade müstamel	1 ad	15 kr.	
seccade	1 ad	33 kr.	
kilim	1 ad	30 kr.	
tohum heybesi	1 ad	26,5 kr.	
keçe baca perdesi	1 ad	10 kr.	
basma minder yün dolu	1 ad	22 kr.	
minder yün dolu	2 ad	23 kr.	
minder yün dolu	2 ad	25 kr.	
döşek	1 ad	40 kr.	
yastık	2 ad	15 kr.	(halı kırpıntısı dolu)
aba	1 ad	30 kr.	
yorgan (müstame), minder	1'er adet	10,5 kr.	
basma döşek	1 ad	43 kr.	
döşek, yorgan, yastık	1'er ad	46 kr.	
basma minder	1 ad	5 kr.	
meşlah kuzu derisinden müstamel	1 ad	38 kr.	bir çeşit giyecek
halı heybe müstamel	1 ad	11 kr.	
meşlah	1 ad	30 kr.	

³⁸³ AŞS, nr, 615, s.110/191.

satranç döşek yün dolu, yorgan, yastık	1'er ad	70 kr.	
minder (1 ad), sandalye (4ad)		40 kr.	
gaz lanbası	2 ad	30 kr.	
basma yastık ot dolu (17 ad), makat ot dolu (5 ad)		100 kr.	
gaz lanbası	1 ad	10 kr.	
kurma sat	1 ad	60 kr.	
nargile	2 tk	20 kr.	
sahan (5 ad), kabak çorba tası (1ad), kabak		60 kr.	
sini bakır (1ad), mertebani (2ad)		112 kr.	
tencere büyük	1 ad	45 kr.	
tencere bakır	1 ad	61 kr. 10pr.	
çamaşır leğeni (1 ad), çorba sahanı (2ad)		52,5 kr.	
tepsi (1ad), tencere (2ad)		81 kr.	
tepsi (1ad), sahan (7ad), pilav tavası (1ad), mertebani (1ad)		45 kr.	
tepsi (3ad), kuşhane (3ad), kabak		84 kr.	
bakır leğen ve ıbrık	1 ad	40 kr.	
yol tavası (Bakır)	1 ad	20 kr.	
bakraç	1 ad	13 kr. 10pr.	
bakraç	1 ad	6 kr. 20pr.	
bakraç	1 ad	11 kr. 10pr.	
çorba tası	1 ad	9 kr. 20pr.	
ilistir (bakır)	1 ad	8 kr.	
kuşhane (1ad), kabak çorba leğeni (1 ad)		23,5 kr.	
kuşhane (3ad), mertebani (1ad)		55 kr.	
mertebani	5 ad	38 kr.	
sahan	9 ad	27 kr. 10pr.	
çeşitli bakır parça	11 ad	66 kr.	
şamdan çift (1ad),su tası (1ad)		13 kr.	
mangal	2 ad	62 kr.	
su güğümü çift	1 ad	50 kr.	
su güğümü çift	1 ad	31 kr.	
kazan	1 ad	52 kr.	
kazan	1 ad	180 kr.	
buğday (istanbul kilesiyle)	36 ad	828 kr.	
arpa (istanbul kilesiyle)	10 ad	180 kr.	
zenbur kovanı (eşek arısı)	3 ad	30 kr.	
merkep erkek (1ad), palan (1ad), semer (1ad)		350 kr.	
ev eşyası		150 kr.	

çuval müstamel	7 ad	65 kr.	
odun	20 araba	240 kr.	
boya	2 tnk	20 kr.	
şap	5 kıyye	10 kr.	
kule taşı	60 kıyye	30 kr.	
gerbeç (?) karahisar kilesi	1,5	40 kr.	
ip boyası		198 kr.	
boya		50 kr.	
yapağı	54 kıyye	324 kr.	
boya kazanı (3ad)	30kıyye	300 kr.	
afyon	50 dirhem	20 kr.	
boya malzemesi		100 kr.	
nakit		1 kr. 30pr.	
koç erkek	4 ad	120 kr.	
koç şişek	3 ad	90 kr.	
erkek balta koyun	12 ad	360 kr.	
koyun	4 ad	120 kr.	
şişek erkek	62 ad	1860 kr.	
şişek dişi	75 ad	1875 kr.	
ana koyun (88ad), kuzu (83ad)		1320 kr.	
teke	1 ad	20 kr.	
çepiş erkek	3 ad	45 kr.	
çepiş dişi	6 ad	90 kr.	
ana keçi (14ad), oğlak (14ad)		210 kr.	
ana koyun (30ad), keçi dişi (9ad), çepiş (5ad), kuzu (12ad), oğlak (8ad)		1300 kr.	
ana koyun (24ad), kuzu (9ad)		870 kr.	
erkek şişek	3 ad	96 kr.	
koç siyah (1ad), koç beyaz (1ad)		84 kr.	
inek (2ad), düğe birer yaşında (2ad)		200 kr.	
inek (1ad), dana (1ad)		140 kr.	
inek buzağılı	1 ad	120 kr.	
inek	1 ad	100 kr.	
inek (1ad), buzağı (2ad) dana (1ad)		175 kr.	
inek (1ad), buzağı (1ad), dana (1ad)		150 kr.	
kısırak (1ad), konan 2 yaşında (1ad)		350 kr.	
tosun 2 yaşında (1ad), düğe dişi (1ad), inek kısır (1ad)		250 kr.	
tiftik ana keçi (3ad), teke (1ad), koyun (10ad), kuzu (2ad)		320 kr.	

inek buzağılı (5ad), inek kısır (9ad), düğe dişi (2ad), tosun (2ad), boğa (1ad), tosun (1ad)		2000 kr.	
saman	25 araba	600 kr.	
inek buzağılı (2ad), tosun erkek (13ad), inek kısır (8ad)		2900 kr.	
inek derisi	8 ad	101 kr.	
şişek erkek (2ad), şişek dişi(1ad)		110 kr.	
koyun yetişkin	21 ad	1155 kr.	
şişek erkek	20 ad	860 kr.	
kır koyun	9 ad	360 kr.	
şişek dişi	11 ad	330 kr.	
ana koyun	25 ad	1000 kr.	
oğlaklı keçi	5 ad	115 kr.	
çepiş dişi	3 ad	60 kr.	
toklu (27 ad), kuzu (27 ad)		1620 kr	
Tahsil Olunmuş Alacakları			
Çıvıkoğlu Mehmet'ten		128 kr.	
Saraç Hamza'dan		113 kr.	
Keçeci Bakırbaşoğlu Hacı Ahmet'ten		671,5 kr.	
Kazıkdede oğlu İsmail Efendi'den		1270 kr.	
Keçeci Hacı Yusuf'tan		590 kr.	
Keçeci Halil Efendi'den		20 kr.	
Keçeci Kavasolu Mehmet Efendi'den		244 kr.	
Keçeci Gökoğlu Abdurrahman'dan		128 kr.	
Keçeci Hacı Ahmet'ten		259 kr.	
Gazzazolu Abdurrahman'dan		184,5 kr.	
Genellioğlu Sarraç Ahmet'ten		111 kr.	
Keçeci Hacı Ali Oğlu Ahmet'ten		200 kr.	
Sarraç Mustafa'dan		25 kr.	
Sarraç Turşanoğlu Halil'den		151 kr.	
Mirimoğlu ahmetten		77,5 kr.	
Sarraç Hacı Said Ağa'dan		74 kr.	
Sarraç Müezzinoğlu Ömer Ağa'dan		107 kr.	
Keçeci Hacı Ahmet'ten		259 kr.	
Keçeci Hacı Ali Ağa'dan		108 kr.	
Keçeci Hacı İbrahim Ağa'dan		350 kr.	
Sarraç Deli Mehmet'ten		10 kr.	

Sarraç Akosmanoğlu Hacı Ali'den		36 kr.	
gayrimenkuller			
ev	1	5.000 kr. (tahmini bedel)	Hacı arap mahallesinde Varislerde kaldı
Boyacı dükkanı	1	4.000 kr. (tahmini bedel)	Hacı arap mahallesi çarşısında sağrıcılar içinde Varislerde kaldı
bağ	2 dönüm	2.000 kr. (tahmini bedel)	Şehir dışında incik mevkiinde Varislerde kaldı
bağ	1 dönüm	500 kr. (tahmini bedel)	Taşlıdere mevkiinde Varislerde kaldı
yekun		43.714 kr.30pr.	
Terekeden yapılan masraflar			
Tereke sahibi: Hacı Arap Mahallesinden Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork		Belge tarihi: 6 Temmuz 1887 ³⁸⁴	
masrafın cinsi	miktarı	açıklama	
dellaliye	547 kr		
resm-i kısmet	790 kr		
kaydiyye	48 kr		
varaka-baha	25 kr		
toplam	1410 kr		
kalan miktar	42304 kr-30pr		
Terekenin taksimatı			
Tereke sahibi: Hacı Arap Mahallesinden Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork		Belge tarihi: 6 Temmuz 1887 ³⁸⁵	
Zevcesi	5288 kr 3 pr. 2 akçe		
annesi	7050 kr. 31 pr. 2 akçe		
Kızı	3745 kr. 29 pr. 1 akçe		
Kızı	3745 kr. 29 pr. 1 akçe		
Kızı	3745 kr. 29 pr. 1 akçe		
Kızı	3745 kr. 29 pr. 1 akçe		
Oğlu	7491 kr. 18 pr. 2 akçe		
Oğlu	7491 kr. 18 pr. 2 akçe		

³⁸⁴ AŞS, nr, 615, s.110/191.

³⁸⁵ AŞS, nr, 615, s.110/191.

ALTINCI BÖLÜM

TOPLUMSAL İLİŞKİLER YÖNÜYLE GAYRİMÜSLİMLER

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler incelenirken, Müslümanların tamamına yakınının Türk olması, gayrimüslimlerin ise nüfus dağılımının Ermeniler üzerinde yoğunlaşması, değerlendirmeyi Türk-Ermeni ilişkisi boyutuna taşımıştır.

Uzun bir geçmişe sahip olan Türk Ermeni ilişkilerinin tarihi seyir içinde değişik dönemlerde önemli farklılıklar arz ettiği bir gerçektir. Bu farklılıklarda siyasi ortamın, üçüncü devletlerin ve Anadolu coğrafyasında ve çevresinde cereyan eden egemenlik mücadelesinde Ermenilerin tercihlerinin etkisi büyüktür. İki toplum arasındaki ilişkilerde belli dönemlerde oldukça farklı tonlara sahip keskin çizgilerin olduğu görülür. Bu açıdan bakıldığında Türk-Ermeni ilişkilerindeki bu dalgalı seyir, konunun sıcak ve canlı bir gündem maddesi olarak günümüze kadar taşınmasına neden olmuştur.

Anadolu'nun Türklere kalıcı yurt olması ile beraber bölgede yaşayan Ermeniler kuvvetli bir Türk tesirine tabi kalmışlardır. Bu konuda inceleme yapan bir kısım araştırmacıların İran tesiri ile Türk tesirini ayırtıramayıp bunu İran'a isnat etseler de, Büyük Selçukluların kuruluşundan başlayarak yakın zamanlara kadar Ermeniler üzerinde dil, edebiyat, güzel sanatlar ve devlet teşkilatı gibi sahalarda bariz bir Türk tesirinden bahsedilebilir³⁸⁶.

1835'te Türkiye'ye gelen Alman Yüzbaşı Helmuth von Moltke'nin (1800-1891) anılarında bu gezisini değerlendirmiştir. Alman Yüzbaşı İstanbul'sa Serasker Mehmet Hüsrev Paşa'nın baştercümanı Mardiraki'nin evinde misafir edilmiştir. Bu tercüman zat ise, yani "Küçük Martin", Arnavutköy'de oturan zengin bir Ermenidir. Moltke: "...Ermenilere aslında Hristiyan Türkler demek mümkündür. Hâkim milletin âdetlerinden, hatta lisanından çok şey almışlardır. Hristiyan oldukları için dinleri onların bir kadın almalarına müsaade ediyor.

³⁸⁶ M.Fuad Köprülü, (Prof.Dr.W.Barthold) *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1973, s.102.

Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları gibi gözden irak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleri ile burunlarının üst tarafı görülüyor." Demektedir. İki hafta misafir kaldığı bu Ermeni ailenin hayatı hakkında bilgi verirken de şunları yazıyor: "*Yemekleri tamamıyla Türk tarzında; koyun eti ve pilav yemeğin temelini teşkil ediyor. Gelen birçok yemeklerin ikisinden biri mutlaka tatlıdır*"³⁸⁷. Moltke'nin yukarıdaki ifadeleri Türk-Ermeni ilişkilerinin sosyal ve kültürel boyutunu çok güzel izah etmektedir.

Afyonkarahisar'da yaşayan Ermenilerin burada yaşamaya başladıkları ilk dönemlerde, her ne kadar kendi cemaat adlarıyla adlandırılan mahallelerde oturuyor olsalar da ticari hayatları ve be hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan dükkan ve ticarethaneleri, Müslümanlarla iç içeydi. Özellikle Tanzimat döneminden sonra muhtemelen şehre gelen yeni göçlerle, hem nüfuslarının artması hem de Müslümanlarla karışık olarak yeni mahallelerde oturmaya başlamaları, şehirdeki gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki ilişkileri zenginleştirmiştir.

Afyonkarahisar Ermenilerinin Müslümanlarla olan ilişkilerinin daha çok borç alacak meselesi, emlak alım ve satımı gibi ticari sahalarda, mahkemelerde birbirlerinin lehine veya aleyhine şahitlik, yine mahkemelerde davalar için birbirlerini vekil tayin etmek gibi sosyal ve hukuki sahalarda ve kaza teşkilat yapısındaki görevleriyle idari sahalarda yoğunlaştığını görmekteyiz.

I. İDARİ YAPIDAKİ GAYRİMÜSLİMLER

Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar başarıyla uyguladığı "millet sistemi" Tanzimat döneminde yapılan düzenlemelerle yerini vatandaşlık kavramına bırakmıştır. Bu kapsamda Ermeni toplumuna dair yeni düzenlemeleri içeren 30 Mart 1863 tarihli *Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyan*'ın uygulamaya konmasıyla Ermenilerin devlet içindeki konumları daha da sağlamlaşmıştır. 1864 tarihli *Vilayet Nizamnâmesi*'nin düzenlenmesinden sonra ise Ermenilerin bütün mahalli idarelerde geniş ölçülerde görevler aldıkları anlaşılmaktadır³⁸⁸.

³⁸⁷ Göyünç, "Türk-Ermeni ...", s.22-23.

³⁸⁸ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984, s.175.

Meşrutiyet yönetimiyle beraber Osmanlı idari ve siyasi yapısında Ermeniler daha da aktif rol almaya başlamışlardır. Nitekim meşrutiyet meclislerinde önemli sayıda Ermeni mebus bulunduğunu görülmektedir. Bunlar arasında dönem dönem tespit edilebilenleri şunlardır³⁸⁹.

Tablo 21: 1876 Birinci Meşrutiyet Meclisindeki Ermeni Mebuslar

Ohannes ALLAHVERDİ	Meclisi Mebusan Meclis Vekili
Sebuh MAKSUDYAN	İstanbul Milletvekili
Rupen YAZICIYAN	Edirne Milletvekili
Sahak YAVRUMYAN	Bursa Milletvekili
Hamzasb BALLARYAN	Erzurum Milletvekili
Manuk KARCIYAN	Halep Milletvekili
Mikael ALTINTOP	Ankara Milletvekili
Agop ŞAHİNYAN	Sivas Milletvekili
Taniyel KARACIYAN	Erzurum Milletvekili

Tablo 22: 1908 İkinci Meşrutiyet Meclisindeki Ermeni Mebuslar

Krikor ZOHRAP	İstanbul Milletvekili
Bedros HALLACYAN	İstanbul Milletvekili
Agop BABİKYAN	Tekirdağ Milletvekili
Agop BOYACIYAN	Tekirdağ Milletvekili
Artin BOŞGEZENYAN	Halep Milletvekili
Dr. Nazaret DAGAVARYAN	Sivas Milletvekili
İstefan İSPARTALIYAN	İzmir Milletvekili
Hamparsum BOYACIYAN	Kozan Milletvekili
Kegam DERGARABEDYAN	Muş Milletvekili
Karakin PASTIRMACIYAN	Erzurum Milletvekili
Vahan PAPAZYAN	Van Milletvekili

³⁸⁹ Meclis-i Mebusan 1-4. Dönem üyeleri için bkz. İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları. Ty., s.183 vd; Osmanlı Meclis-i Mebusanı seçimleri için bkz. Reşad Ekrem Koçu, "Türkiye'de Seçimin Tarihi 1877-1950", Tarih Dünyası, S.5, (15 Haziran 1950), s.179 vd. ve S.6, (30 Haziran 1950), s.256 vd.

Tablo 23: 1914 Meclisindeki Ermeni Mebuslar

İsteyan ÇIRACIYAN	(Başkanlık divanıkatibi)Ergani Milletvekili
Onnik İHSAN	İzmir Milletvekili
Bedros HALLAÇYAN	İstanbul Milletvekili
Krikor ZÖHRAP	İstanbul Milletvekili
Agop HIRLAKYAN	Maraş Milletvekili
Kegam DERGARABEDYAN	Muş Milletvekili
Artin BOŞGEZENYAN	Halep Milletvekili
Dikran BARSAMYAN	Sivas Milletvekili
Matyos NALBATYAN	Kozan Milletvekili
Karabet TOMAYAN	Kayseri Milletvekili
Sasun	Bağdat Milletvekili
Varteks SERENGÜLYAN	Erzurum Milletvekili

Yukarıda isimleri verilen 32 milletvekilinden başka, Osmanlı tarihi Ermenilerden 29 Paşa, 22 Bakan, 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve Konsolos, 11 Üniversite öğretim üyesi ve 41 yüksek rütbeli memur kaydetmektedir³⁹⁰. Dolayısıyla bu istatistikler Ermenilerin, Türkler başta olmak üzere devletin tüm unsurlarıyla XIX.yüzyılın sonlarına kadar huzur ve güven içinde yaşadıklarının bir başka kanıtıdır.

Osmanlı Devleti'nde Ermeniler, Sultan II.Mahmud'a kadar, Rumlar gibi devlet işlerinde pek fazla kullanılmamıştır. II.Mahmud döneminde başlayan nedimlikten sonra Ermenilerin ilk resmi görevi darphane müdürlüğü olmuştur. Ermenilerin yoğun olarak devlet yönetiminde kullanılmaları daha çok II.Abdülhamid döneminde olmuştur. Bu dönem aynı zamanda bu araştırmanın da kapsadığı zaman dilimini içermektedir. Söz konusu dönemde Osmanlı idari yapısında Hazine-i Hassa Nazırlığı ile Maliye Nazırlığı yapan Agop Paşa, Hariciye Müsteşarı Artışn Datyan Paşa, Babıali Hukuk Müşaviri Noradongyan Efendi, vezirlik rütbesi verilen Ohannes Paşa ve Abdurrahman Paşa gibi üst

³⁹⁰ Kantarcı, *a.g.m.*, s.7.

düzy görevler almış Ermeniler görölmektedir³⁹¹. Bu durumun Afyonkarahisar'daki yerel yansımaları göze çarpmaktadır.

Nitekim şehir idaresindeki önemli teşkilat ve komisyonların hepsinde gayrimüslimler nüfusları oranında ve hatta kimi zaman nüfus oranının da üstünde temsil edilmişlerdir. Liva İdare Meclisi'nden adli sistem bünyesinde mahkeme azalıklarına kadar önemli görevlerde bulunan gayrimüslimlerin devlet teşkilatının tamamen içinde olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu yapı içinde muhasebecilik, tahsildarlık, sandık eminliği, Ziraat Bankası azalığı gibi ticari potansiyel gerektiren görevlerde Ermenilerin daha yoğun bulunması dikkat çeken bir husustur.

İDARİ GÖREVLERDE BULUNAN GAYRİMÜSLİMLER

Özellikle Tanzimat dönemi gayrimüslimlere yönelik düzenlemelerin bir yansıması olarak merkez kazanın idari teşkilatında çoğunluğu Ermeni olmak üzere pek çok gayrimüslimin görev aldığı görölmektedir. Bu tür görevlerin tespitinde hiç şüphesiz en önemli kaynak gurubunu salnameler oluşturmaktadır.

Salnameler üzerinden tespit edilebilen idari görevlerdeki gayrimüslimlerin sistem içindeki oranlarını kıyaslayabilmek açısından, söz konusu idari birimlerde mevcut toplam üye sayılarının da verilmesi uygun görölmüştür. Tablolarda yer alan gayrimüslimlerin tamamına yakını Ermenilerden oluşmaktadır.

Tablo 24: 1874/H.1291 Tarihli Salnameye Göre Afyonkarahisar'da İdari Görevlerde Bulunan Gayrimüslimler³⁹²

Birim Adı	Görevli Kişiler	Toplam Üye Sayısı	
		Gayrimüslim	Genel
Meclis-i idâre-i Liva	Agop Ağa Estaban Ağa	2	10
Meclis-i Belediye	Karabet Ağa Kigork Ağa Madros Ağa	3	9
Meclis-i Temyiz-i Liva	Heci Secak Ağa Karabet Ağa	2	10

³⁹¹ Taha Toros, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, (1985), s.1009.

³⁹² SH, 1291 senesi, def'a 5, s. 86-88.

Mahkeme-i ticaret	Heci Agop Efendi Heci Secak Ağa Ohannes Efendi	3	8
Tahrîr-i Emlak Komisyonu	Kigork Ağa Artin Ağa Avadis Ağa	3	6
Menâfi' Sandığı (Menâfi-i Umumiye İdaresi)	Artin Ağa Ohannes Ağa	2	6

Tablo 25: 1884/H.1301 Tarihli Salnameye Göre Afyonkarahisar'da İdari Görevlerde Bulunan Gayrimüslimler³⁹³

Birim Adı	Görevli Kişiler	Toplam Üye Sayısı	
		Gayrimüslim	Genel
Meclis-i idâre-i Liva	Serkiz Efendi Agop Ağa	2	7
Meclis-i Belediye	Agop Ağa Kigork Ağa (Tekrar) Kigork Ağa Artin Ağa Pavlaki Efendi (Belediye Eczahanesi Eczacısı)	4	12
Mahkeme-i ticaret	Heci Ohannes Efendi (Daimi aza) Markar Efendi(Geçici aza) Heci Agop Efendi (Geçici aza) Nazret Efendi (Başkatip) Artin Efendi (İkinci katip) Arakil Efendi (Tercüman) Artin Efendi (Mukayyid)	6	
Menâfi' Sandığı (Menâfi-i Umumiye İdaresi)	Seferihisarlıyan Estaban Efendi Sermeyân Hacı Mosis Efendi	2	4

Tablo 26: 1886/H.1303 Tarihli Salnameye Göre Afyonkarahisar'da İdari Görevlerde Bulunan Gayrimüslimler³⁹⁴

Birim Adı	Görevli Kişiler	Toplam Üye Sayısı	
		Gayrimüslim	Genel
Meclis-i idâre-i Liva	Agop ağa Gazer ağa (Aza) (Seçimle görevlenmiş)	2	10
Meclis-i Belediye	Artin Ağa Haci Kigork Ağa (İkinci) Kigork Ağa	3	10
Mahkeme-i ticaret	Ohannes Efendi (Reis) Serkiz Efendi Heci Agop Ağa Heci Toros Efendi (Aza)	4	7
Mahkeme-i Bidâyet Dairesi	Avdis Efendi İsâi Efendi	2	12

³⁹³ SH, 1301 senesi, def'a 12, s.178-180.

³⁹⁴ SVH, 1303 senesi, def'a 13, s.278.

Menâfi' Sandığı (Menâfi-i Umumiye İdaresi)	Ohannes Efendi Serkiz Efendi	2	4
Tarik (Yol) Komisyonu	Haci Kigork Ağa	1	7

Tablo 27: 1887/H.1304 Tarihli Salnameye Göre Afyonkarahisar'da İdari Görevlerde Bulunan Gayrimüslimler³⁹⁵

Birim Adı	Görevli Kişiler	Toplam Üye Sayısı	
		Gayrimüslim	Genel
Meclis-i idâre-i Liva	Agop Ağa Estaben Efendi (Aza) (Seçimle görevlenmiş)	2	10
Meclis-i Belediye	Artin Ağa Haci Kigork Ağa	2	9
Memûrîn ve Akâm-ı Mülkiye: muhasebe Kalemi	Merkez kâtibi Karabet Efendi	1	5
Ziraat Odası	Toros Efendi Markar Ağa Hayrabet Efendi Kâtib-i sâni Artin Efendi	4	7
Mahkeme-i ticaret	Ohannes Efendi (Reis) Serkiz Efendi Heci Agop Ağa Heci Toros Efendi	3	10
Mahkeme-i Bidâyet Dairesi	Kigork Efendi İsâi Efendi	2	10
Reji İdaresi	Kastan Papasyan Efendi (Muhasebe memuru)	1	2
Menâfi' Vekilleri	Ohannes Efendi Sermayân Mosis Efendi Katip Serkiz Efendi	3	5
Tarik Komisyonu	Mühendis Barborini Efendi	1	4

Tablo 28: 1889/R.1306Tarihli Salnameye Göre Afyonkarahisar'da İdari Görevlerde Bulunan Gayrimüslimler³⁹⁶

Birim Adı	Görevli Kişiler	Toplam Üye Sayısı	
		Gayrimüslim	Genel
Meclis-i idâre-i Liva	Toros Efendi (Aza) (Seçilmiş)	1	9
Belediye Dairesi	Agop Ağa Haci Ohannes Ağa Girekos Ağa Serkiz Ağa Simon Efendi (Eczacı)	5	15
Adliye Dairesi (Hukuk ve Ceza Dairesi)	Hayrebet Efendi (Aza) Haçator Efendi (Aza) Karabet Efendi (zabit katibi)	3	16

³⁹⁵ SVH, 1304 senesi, def'a 14, s.166-170.

³⁹⁶ HVS, R.1306 senesi, def'a 17, s.157-160.

Ziraat Bankası Şubesi	Mıgırdıç Efendi Girekos Efendi Karnik Efendi Nazret Efendi Agop Efendi (Tahsildar)	5	10
-----------------------	--	---	----

Tablo 29: 1893/H.1311 yılında resmi dairelerde görevli ve şehrin eşrafından olan Gayrimüslimler³⁹⁷

Birim Adı	Görevli Kişiler	Toplam Üye Sayısı	
		Gayrimüslim	Genel
Meclis-i idâre-i Liva	Haçatur Efendi (Murahhasa vekili), İsâî Efendi (4ncü kez) Toros Efendi (seçilmiş aza)	3	10
Belediye Dairesi	Dökmeciyan Heci Giregöz Ağa Merakyan Agop Ağa Gerziyân Estebân Ağa Diyaryan Gazar Ağa. (Aza olarak bulunmaktadır)	4	15
Duyûn-ı Umûmiye Dairesi	Sandık Emîni Hayrabet	1	4
Ziraat Bankası Şubesi	Nazret Efendi Girekos Efendi	2	5
Ticaret ve Ziraat ve Sanâyi Odası	Topalyan Kigork Efendi (Reis-i sâni), Estaban Ağa (Aza), Esadur Efendi (Aza), Heci Agop Efendi (Aza), Karnik Efendi (Aza)	5	10
Tedârik-i Vâsıtâ-ı Nakliye-i Askeriye Komisyonu	Dökümcüyan Girekos Ağa (Aza), Nersisyan Esteban (Aza) (Üyesi 8 kişi)	2	8
Mahkeme-i Bidâyet Hukuk ve Ceza Dairesi	Hukuk Dairesi	Kigork Efendi (Aza) Karabet Efendi (Zabıt katibi)	18
	Ceza Dairesi	Toros Efendi (Aza) Mülazimi Artin Efendi (Aza)	
Karahisar Eşrafı	Haçkyân Agop Efendi	1	5

Tablo 30: 1899/H.1317 yılında resmi dairelerde görevli olan Gayrimüslimler³⁹⁸

Birim Adı	Görevli Kişiler	Toplam Üye Sayısı	
		Gayrimüslim	Genel
Meclis-i idâre-i Liva	Haçatur Efendi (Murahhasa vekili) İsâî Efendi (4ncü kez) Toros Efendi (seçilmiş aza)	3	10

³⁹⁷ HVS, 1311 senesi, def'a 20, S.229-238.

³⁹⁸ HVS, 1317 senesi, def'a 26, s.223-229.

Belediye Dairesi	Heci Arakil Ağa (Aza) Eczacı Simov Efendi Baytar Artin Efendi Set Efendi (Aza) Ohan ağa (Aza) Heci Gazer Ağa (Aza)	6	15
Duyûn-ı Umûmiye Dairesi	Sandık Emîni Hayrabet	1	4
Ziraat Bankası Şubesi	Heci Gazer Ağa	1	5
Ticaret ve Ziraat ve Sanâyi Odası	Altınyan Heci Kigork Ağa Hopcanyan Esadur Ağa Nersisyan Heci Estaban Efendi Avakyan Hayrabet Efendi	4	9
Tedârik-i Vâsıta-ı Nakliye-i Askeriye Komisyonu	Dökümcüyan Heci Gazer Ağa Heci Arakil Ağa	2	8
Reji İdaresi	Muhasebeci Agop Efendi	1	3
Muhasebe kalemi	Kigork Efendi (başkatip).	1	11
Mahkeme-i Bidâyet Hukuk Dairesi	Agop Efendi (Aza)	1	6
Mahkeme-i Bidâyet Ceza Dairesi	Hayrabet Efendi(Aza) Oanannes Efendi (zabıt katibi)	2	8

Ermeni toplumu kendilerine tanınan hak ve ayrıcalıkları başarıyla kullanarak hızla gelişmiş ve refaha kavuşmuş, ayrıca Türk-Osmanlı kültür, yaşam tarzı ve yönetim biçimini de benimseyerek kısa zamanda Osmanlıların güvenine lâyık olmuş ve “millet-i sıdıka” unvanına hak kazanmıştır. Osmanlı Ermenileri bu unvan sayesinde iş hayatında olduğu gibi, kamu hizmetlerinde de önemli yerlere gelmişlerdir.

Afyonkarahisar örneğinde de görüldüğü gibi Osmanlı Devleti’nde Ermeniler idari ve sosyal yapının dışında tutulmayıp sistem içinde aktif görevlere getirilmişlerdir. Bu görevlerin önemli bir kısmı ticari ve toplumsal itibarı arttırıcı özellikler taşımaktadır. Diğer taraftan ticari boyutu yüksek bazı görevlerde Ermenilerin şehirdeki genel nüfusa oranlarının çok üstünde üye sayılarıyla temsil edilmiş olmaları dikkat çekicidir.

II. GAYRİMÜSLİMLERİN MÜSLÜMANLARLA OLAN HUKUKİ VE SOSYAL İLİŞKİLERİ

Gayrimüslimlerin Müslümanlarla hukuki ilişkileri söz konusu olunca akla gelen ilk kavram kadı mahkemeleridir. Osmanlı hukuk sistemi diğer dini cemaatlerle birlikte Ermenilere de özellikle evlenme, boşanma, vakıf işlemleri ve miras gibi konularda kendi cemaat hukukunu uygulama hakkı tanıdığı halde

Ermenilerin önemli bir kısmının bazı hukuki işlemlerini kadı mahkemelerinde çözümlene yolunu tercih etmişlerdir. Bu durum onların Müslümanların hukuk sistemini önemli ölçüde benimsediklerini göstermektedir.

Osmanlı hukuk sistemine göre bir Müslüman'la gayrimüslim arasındaki hukuki anlaşmazlıkların çözüm merci kadı mahkemeleriydi. Fakat mahkeme kayıtlarında tarafların her ikisi de gayrimüslim olan çok sayıda örnek bulunmaktadır ki, bu kadı mahkemesine duyulan güvene işaret etmektedir.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalar daha çok borç-alacak, ticari meta veya emlak alım-satımı gibi konularda yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında bir Müslüman'ın bir gayrimüslimi³⁹⁹ veyahut bunun tersi olarak bir gayrimüslimin bir Müslüman'ı⁴⁰⁰ vekil tayin etmesi de hukuki ilişkiler açısından dikkat çeken ve oldukça rastlanılan bir durumdur. Mesela 1888 tarihli bir mahkeme kaydında Hacı Murat Mahallesi sakinlerinden Ermeni milletinden Topaloğullarından Bedros oğlu Heci Kigork ile Karahisar-ı Sahib Asakir-i Redif Mukaddem Taburu Dördüncü Bölüğü yüzbaşısı Mehmet oğlu Abdi Efendi arasındaki davada Heci Kigork Ağa'nın avukatlığını Ali onbaşı oğlu Ahmet Necati Efendi üstlenmiştir⁴⁰¹.

Kimi zaman bu durumun tersi olarak Müslüman kişilerin, haklarını savunmak üzere mahkemede Ermeni avukatlara vekalet verdiği de görülmektedir. Mesela 1887 tarihli bir mahkeme kaydında, Karaman Mahallesi'nde oturan Hüseyin kızı Hacı Havvâ Hâtun'un mahkemede dava vekili olarak yani davasını takip ve savunmak üzere, Dâvâ Vekili Karabet oğlu Ohannes Efendi'yi tayin etmiştir⁴⁰².

Sosyal hayat içinde gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında oldukça yoğun bir ilişki olduğu görülmektedir. Öyle ki, dini vasıfları bulunan müesseseler olan vakıfların hukuki işlerinin takibi için kimi zaman Ermeni

³⁹⁹ Kadınana suyu vakfı ile ilgili bir davada halkı temsilen mahkemeye müracaat etmek için eşraftan oluşturulan yedi kişiden birisi Heci Muratyan sülalesinden Heci Sahak Ağa oğlu Agop Ağa adında bir ermenidir. Yine söz konusu davada mahkemenin çağrısına uymayan vakıf mütevellisi davalı Cemal-oğlu Osman Efendi'yi temsil etmek üzere mahkeme tarafından tayin edilen dava vekili de Sarafyan Ohannes Efendi adında bir Ermenidir. bkz. (AŞS, nr. 616, vr.113b/370).

⁴⁰⁰ Mesela Heci Murat Mahallesi ahâlisinden Ermeni Topaloğlu Heci Kigork Ağa'nın dava vekilliğini ve Ermeniler arasındaki bir alacak davasında bir Müslüman'ın Ermeni'ye dava vekilliği yapması hususunda örnek kayıtlar için bkz. (AŞS, nr. 616, vr.53b/160, vr.60b/180).

⁴⁰¹ AŞS, nr. 616, vr.53b/160.

⁴⁰² AŞS, nr. 616, vr.14b/36.

avukatların görev aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim 1905 tarihli bir mahkeme kaydında Mollazade Vakfının mütevellisi Osmanoğlu Hayri Bey, vakfın hukuki işlerini takip etmek üzere Ermeni milletinden Dedeyan Estaban oğlu Artin Efendi'yi avukat tayin etmiştir⁴⁰³

Ermenilerle Müslümanlar arasındaki bu hukuki ilişkiler aynı zamanda sosyal ilişkileri de zenginleştiren bir özellik taşımaktaydı. Nitekim mahkeme kayıtlarında Müslümanlarla Ermenilerin bir birlerinin lehine şahitlik yaptıkları çok sayıda örnek mevcuttur. Ticari ve adli işlerde zaman zaman Gayrimüslimlerin Müslüman şahitleri, Müslümanların ise gayrimüslim şahitlerinin bulunduğu görülmektedir. Mesela 1888 tarihli bir mahkeme kaydında bu hususla ilgili bir şahitlik örneği görülmektedir. Söz konusu kayda göre; Ohannes oğlu Serkiz, Karahisar-ı Sahib'e bağlı Güneyi köyünden Mehmed oğlu Hacı Mahmud'a sattığı yemenilerin bedeli olan 150 kuruşu alamadığını beyan ederek mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme durumu değerlendirip şahitlerin itimat edilebilir olup olmadığını mahallelerinin muhtar ve imamlarından yazılı ve sözlü olarak teyit ettirdikten sonra Hacı Mahmud'un, borcu olan 150 kuruşu Serkiz'e ödemesine karar vermiştir. Bu davada Ermeni Serkiz'in şahitlerinin Hacı Yahya Mahallesinden Abidoğlu sülalesinden İsmail oğlu Osman ile Hacı Evtal mahallesinden Mehmed oğlu Kahveci İbrahim adında iki Müslüman olması iki toplum arasındaki ilişkiler açısından önemli bir örnektir⁴⁰⁴. 1887 tarihli bir başka mahkeme kaydından belirtildiğine göre; Sobtoros mahallesinden Ermeni milletinden Andonoğullarından Mardiros oğlu Heci Artin, İğneci Mahallesinde otururken vefat eden Çökiloğullarından Ohannes oğlu Mıgırdıç'ın reşit olmayan çocuklarının parasından Eytam Müdürü Ahmet Efendi elinden 1688,5 kuruş borç almıştır. Bu işlem sırasında mahkemede şahitlik edenlerin Müslüman olduğu görülmektedir⁴⁰⁵.

Pek çok hukuki işlemlerde Müslümanların gayrimüslimlere kefil oldukları görülmektedir. Mesela 1888 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Karahisar-ı Sahib Sandık Emimi Kalos oğlu Agop oğlu Heci Artin Efendi 1886

⁴⁰³ AŞS, nr. 637, s.24/32.

⁴⁰⁴ AŞS, nr. 616, vr.54b/162.

⁴⁰⁵ AŞS, nr.615, s.116/198.

tarihinde bu göreve tayin edilmiştir⁴⁰⁶. Bu tayin sırasında söz konusu şahsın üzerine zimmet çıktığı takdirde borcunu ödemek üzere Turunçzâde Hacı Ebubekir Efendi ile belediye reisi olan Osman Efendi oğlu Hacı Mehmet Efendi kefil olmuşlardır⁴⁰⁷. 6 Temmuz 1887 tarihli başka bir mahkeme kaydında Agop oğlu Yebram isimli Ermeni, Madanoğlu Heci Kirkor'un yetim çocuklarının parasından işletilmek üzere borç alması sırasında kefil olan dört kişiden birisinin Sahâbeler Mahallesinden Kasabalı oğlu sülalesinden Himmet oğlu Ali Ağa adlı bir Müslüman olduğu görülmektedir⁴⁰⁸.

Bazı hukuki işlemlerde, davalarda gerek görüldüğünde oluşturulan bilirkişiler arasında Ermenilerin de bulunduğu görülmektedir. İki Müslüman arasında, duvar üzerinde yapılmış bir tuvaletin suyunun ve kokusunun ev içindeki dolaba sızmasıyla ilgili olarak kurulan mahkemede, mahkeme heyetinde bilir kişi olarak Ermeniler de vardır. Bilir kişiler Mahkeme üçüncü katibi Süleyman Şevki Efendi maiyetinde, Mustafa oğlu Ömer ağa, Karabet oğlu Arakil, Bedros oğlu Heci Ohannes'ten oluşmaktaydı⁴⁰⁹. Bu örnekte de görüldüğü gibi gayrimüslimler meslekleri ve özelliklerine göre sosyal hayat içinde sürekli olarak aktif bir şekilde bulunmaktadırlar.

Diğer taraftan iki toplum arasındaki ilişkilerin çok yönlü olarak gelişmesi manevi hayata da tesir ederek dini hoşgörünün artmasını sağlamıştır. Nitekim Ermenilere ait pek çok tereke kaydında seccadelere rastlanmıştır⁴¹⁰. Hacı Arap Mahallesinden Madanoğullarından Serkiz oğlu Heci Kigork'un terekesinde 14 adet⁴¹¹, Kadın Ana Mahallesi'nden Markaraoğlu sülalesinden Markara oğlu Agop'un terekesinde 9 adet⁴¹², Mecidiye Mahallesi ahalisinden Coşkunoğlu sülalesinden Serkiz oğlu Heci Kigork'un terekesinde 5 adet⁴¹³, Zâviye mahallesinde Topaloğlu sülalesinden Heci Ohânes oğlu Kigork'un terekesinde 5 adet⁴¹⁴ seccade bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum iki toplum arasında çok yakın bir ilişki olduğunu hatta karşılıklı ev ziyaretlerinde

⁴⁰⁶ AŞS, nr.617, vr.7a/28.

⁴⁰⁷ AŞS, nr.617, vr.7a/28.

⁴⁰⁸ AŞS, nr.615, s.124/221.

⁴⁰⁹ AŞS, nr. 616, vr.39b/112.

⁴¹⁰ AŞS, nr.601, s.116/164.

⁴¹¹ AŞS, nr, 615, s.110/191.

⁴¹² AŞS, nr, 612, s.230/310.

⁴¹³ AŞS, nr. 615, s.1/1.

⁴¹⁴ AŞS, nr, 612, s.172/224.

bulduklarını, seccadeleri de Müslüman misafirleri için bulundurduklarını düşündürmektedir.

Mahkeme kayıtlarında tespit edilen örneklere dayanarak hukuki ve sosyal ilişkiler açısından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında yoğun bir ilişki ve bu ilişkiler çerçevesinde meydana gelen bir kaynaşma olduğu söylenebilir.

III. GAYRİMÜSLİMLERİN BİRBİRLERİYLE VE MÜSLÜMANLARLA TİCARİ İLİŞKİLERİ

Afyonkarahisar’da ekserisi Ermenilerden oluşan gayrimüslimlerin ilk dönemlerden itibaren Müslümanlarla yoğun bir ticari ilişki içinde oldukları ve dolayısıyla sosyal hayatın da önemli bir unsuru haline geldikleri anlaşılmaktadır. Mesela erken dönem diyebileceğimiz 1658 tarihli kayıtlarda Abdurrahim Efendi Bedesteni’nde şahıslara ait dükkanların bir kısmının sahiplerinin gayrimüslim olduğu belirtilmektedir⁴¹⁵. 14 Şubat 1888 tarihli bir başka mahkeme kaydından anlaşıldığına göre ise şehir merkezindeki Zincirli Han namı diğer Acem Hanında Ermenilere ait “oda” tabir edilen dükkanlar bulunmaktadır⁴¹⁶.

Diğer taraftan iki toplum arasında başlangıçtan itibaren gayrimenkulden ticari metaların alım satımına kadar geniş bir ticari faaliyet alanı görülmektedir. Gedik Ahmet Paşa Külliyesi’nin zamanla harap olan bazı kısımlarının ağaçlarının Temmuz 1635 tarihinde 2.400 akçeye Hazer isimli bir Ermeni’ye satılması⁴¹⁷, erken dönem ticari ilişkilere bir örnek olarak verilebilir.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında emlak alım satımları yapıldığı sıkça rastlanan bir durumdu. Bu tür satışlar taraflar arasında önceden yapılmakla beraber, satış işleminin tescillenerek resmileştirilmesi mahkeme huzurunda olabilmekteydi. Günümüzdeki noter işlemlerine benzetilebilecek olan, mahkemede satışı tescil ettirme uygulamalarından dolayı mahkeme kayıtlarında bu tür bilgilere sıkça rastlamak mümkündür. Mesela 13 Ocak 1875 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Devedede mahallesi ahalisinden ve Ermeni milletinden Kayseroğlu sülalesinden Kayser oğlu Karabet aynı mahalledeki

⁴¹⁵ AŞS, nr. 514, vr.65b/272.

⁴¹⁶ AŞS, nr. 616, vr.38a/107.

⁴¹⁷ AŞS, nr. 497, s.176/610.

evini Çakal Mehmet oğlu sülalesinden Mehmet oğlu Berber Ali'ye iki bin kuruşa satmış ve parasını almıştır. Mahkeme huzurunda iki taraf bu satışı beyan ve kabul ederek tescil ettirmişlerdir⁴¹⁸

Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki ticari ilişkilerde en sık rastlanılan durum Müslümanların gayrimüslimlerden belirli bir gelir karşılığında almış oldukları borç paralarıdır. Tereke kayıtlarına göre Kadınana Mahallesi'nden Markara-oğlu Markara oğlu Agop'un 76 kişiden 137.447 kr. alacağı⁴¹⁹, Mecidiye Mahallesi'nden Sarrafoğlu Heci Murad oğlu Heci Sahak'ın 128 kişiden 155.397 kr. tahsil edilmiş ve 666 kişiden 285.926 kr. tahsil edilmemiş alacağı⁴²⁰, Can Baba Mahallesi'nden Toros-oğlu Toros oğlu Heci Agop'un 229 kişiden yaklaşık 250.000 kr alacağı⁴²¹ bulunmaktadır.

Borç para alanlar arasında her ne kadar bazı gayrimüslimler olsa da bunların ekserisi Müslüman'dır. Nitekim Mecidiye Mahallesi'nden Sarrâfoğlu Heci Murat oğlu Heci Sahak'tan borç alan kişilerin çoğunun Müslüman olduğu ve bu kişilerin de bir kısmını şehir merkezinden çoğunluğunu ise çevre köylerden şahısların oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu kişinin Kara Arslan köyünden 7, Mihâil köyünden 2, Çobanlar köyünden 42, İsce köyünden 9, Ayvalı köyünden 10, Sipsin köyünden 6, Corca-i Kebîr köyünden 7, Elpirek köyünden 2, Kınık köyünden 1, Kara Arslan köyünden 11, Sülümenli köyünden 6, Feleli köyünden 4, Kumardaş köyünden 3, Sipsin köyünden 4, Akviran köyünden 3, Kınık köyünden 7, kişiden tahsil edilmiş alacağı bulunmaktadır⁴²².

Aynı kişinin tahsil edilememiş alacakları ise daha fazla ve çok geniş bir yelpazeye sahiptir. Kara Arslan köyünden 48, Çobanlar köyünden 160, Kınık köyünden 34, Sipsin köyünden 24, Çakır köyünden 22, Ayasini köyünden 17, Feleli Köyünden 16, Halimuğurlu köyünden 14, Harman köyünden 13, Kalacık-ı Sağır köyünden 13, Corca-ı Kebir köyünden 13, Süglün köyünden 11, Çalışlar köyünden 11, Ayvalı köyünden 11, Çobanözü köyünden 10, Kumartaş köyünden 10, Akviran köyünden 9, Gebeceler köyünden 9, Gazlıgöl köyünden 9, Karaağaç köyünden 6, Işıklar köyünden 5, Kışlacık köyünden 5, Belce

⁴¹⁸ AŞS, nr.604, s.27/44.

⁴¹⁹ AŞS, nr.612, s.230/310.

⁴²⁰ AŞS, nr.605, s.146/215.

⁴²¹ AŞS, nr.605, s.57/96.

⁴²² AŞS, nr. 605, s.146/215.

köyünden 5, Çıkrık köyünden 5, Sülümenli köyünden 5, Paşa köyünden 5 kişiden alacağı bulunmaktadır. Bunun dışında Kala, Kalacık, Tokuşlar, Elpirek, Karacaviran, Küçüköyük, Ağzıkara, Musluca, Bozöyük, Osman, Kırka, Senir, Sarban, Garipçe, Sinanpaşa, Sincanlu, Altıntaş Beşkarış Öyüklü, Belkaracaviran, Seydi, Efe, Susuz, Timur, Hacıbey, Akçin, Döğer, Bey, Göynük gibi köylerde sayıları bir ile dört arasında değişen kişilerden alacağı bulunmaktadır. Yine aynı şekilde Afyonkarahisar şehir merkezinde çok sayıda Müslüman ve Ermeni'de alacağı mevcuttur. Şehir merkezindeki bu kişiler arasında müderrisler, mevlevi şeyhi Mehmet Reşid Çelebi, cami imamları ve Türkler arasında varlıklı olduğunu sandığımız Turunçzadeler gibi ailelerden şahısların bulunması dikkat çekicidir⁴²³.

Merkez ve köyler dışında Çay, Şuhud, Sandıklı, Bayat, Bolvadin gibi nahiye ve kazalar ile Denizli ve İzmir gibi çevre vilayetlerdeki bazı şahıslardan da alacağı bulunması söz konusu kişinin ticari potansiyelinin bir başka göstergesidir⁴²⁴.

Gayrimüslimler arasında ticari ilişkilerde zaman zaman senetler kullandıkları, alış verişlerde bazen fatura düzenledikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 1888 tarihli bir mahkeme kaydında Hacı Murat Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Matemanoğlu sülalesinden Heci Esteban oğlu Heci Agob ile Kadınana Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Kolos oğlu Heci Agob'un varisleri arasındaki alacak davasından iki taraf arasında faiziyle birlikte on bir bin beş yüz kuruş miktarını bulan bir Ermenice senet⁴²⁵, Mecidiye Mahallesi'inden Sarrâfoğlu Heci Murat oğlu Heci Sahak'ın tereke kayıtlarında mal faturası⁴²⁶ (muhtemelen fatura koçanı) tespit edilmiştir.

Yüksek ekonomik ve ticari potansiyeli bulunan şehirdeki gayrimüslimler önemli oranda tarımsal faaliyetleri de finanse edip ve bu şekilde Müslümanlarla ortaklıklar oluşturmaktaydılar. Mecidiye Mahallesi'nden Sarrâfoğlu Heci Murat oğlu Heci Sahak'ın bu tür tarımsal faaliyetlerin finansında önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Çobanlar, Feleli, Elpirek, Ayvalı gibi çevre

⁴²³ AŞS, nr. 605, s.146/215.

⁴²⁴ AŞS, nr. 605, s.146/215.

⁴²⁵ AŞS, nr. 616, vr.60b/180.

⁴²⁶ AŞS, nr. 605, s.146/215.

köylerden şahıslara büyük ve küçükbaş hayvanlar satarak veya borç para vererek önemli gelirler elde eden söz konusu kişi aynı zamanda çiftçilere tohum vererek haşhaş gibi değeri yüksek ürünlerin üretiminde de ortaklıklar oluşturmaktaydı⁴²⁷.

Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında ticari faaliyetlerden kaynaklanan ve mahkemeye akseden borç-alacak davaları da bulunmaktaydı. Böyle bir dava örneğini 14 Kasım 1874 tarihli mahkeme kaydında görmekteyiz. Söz konusu kayda göre, Hacı Nurettin Mahallesinden Ermeni milletinden Hayrebet oğlu sülalesinden Heci Artin oğlu Toma'nın İşçe Köyü'nden Hacıoğlu sülalesinden Ömer oğlu İsa'dan, daha önce satmış olduğu bir baş merkebin değerinden iki yüz on beş kuruş alacağı bulunmaktadır. İsa Toma'ya olan borcunu mahkeme huzurunda itiraf ve kabul etmiştir. Mahkeme borcun ödenmesine karar vermiştir⁴²⁸.

Dini kaynaklı müesseseler olan vakıflar bünyesinde de gayrimüslimlerle önemli ticari ilişkiler yaşanmaktaydı. Gayrimüslimlerin bu vakıfların nakit paralarından işletilmek üzere belirli bir kar karşılığında borç almaları yaygın bir durumdur. Mesela Mayıs 1748 tarihli bir kayıta Nasârâ Mahallesi'nden Karagöz oğlu Agob'un Arapmescit Vakfı parasından borç almıştır. Fakat borcu karşılığında aynı mahalledeki iki katlı evini söz konusu vakfın mütevellisine satmıştır⁴²⁹. Benzer bir borçlanmayı Ekim 1645 tarihli mahkeme kaydında da görmekteyiz. Söz konusu kayıta Arasta Mescidi Vakfı parasından borç alıp borcunu ödeyemeyen bir Ermeni'nin borcuna karşılık evini vakfa sattığı belirtilmektedir⁴³⁰.

1 Ekim 1674 tarihli bir mahkeme kaydındaki bilgilere göre Mûsâ Paşa Mektebi Vakfı parasından Nasara, Tacahmet, Kefere, Yukarıpazar ve Hisarönü mahallelerinde oturan yedi gayri Müslim Ermeni 102 kuruş borç almıştır⁴³¹. 2 Eylül 1674 tarihli diğer bir mahkeme kaydında ise, Burmalı Mahallesi Mescidi para vakfının Türk ve Ermenilerden on altı kişide 125 kuruş alacağı bulunduğu belirtilmektedir. Para, kredi alacak olan kişinin gösterdiği kefil ve mülk ipoteği

⁴²⁷ AŞS, nr. 605, s.146/215.

⁴²⁸ AŞS, nr.604, s.5/3.

⁴²⁹ AŞS, nr. 545, vr.1b/5.

⁴³⁰ AŞS, nr. 500, vr.9b/54.

⁴³¹ AŞS, nr. 514, vr.18b/89.

karşılığında verilmiştir⁴³². Daha çok erken dönemlere ait rastladığımız Ermenilerin Müslüman vakıflarından işletilmek üzere borç para almalarına dair bu tür bilgilere son dönem kayıtlarında fazla görülmemektedir. Aksine son dönem kayıtlarında Ermeniler daha çok borç para veren konumundadır. Bu durum Tanzimat sonrası Ermenilerin ticari potansiyellerinin artışı ile izah edilebilir.

Bazen de gayrimüslimlerin Müslüman vakıflarından emlak kiraladıkları görülmektedir. Vakıflardan emlak kiralama türünde işlemler eski dönemlerden itibaren yapılmaktaydı. Mesela Mart 1668 tarihli bir kayıta belirtildiğine göre Molla Bahşi Mahallesi'nde mescit vakfına ait harabe olmuş evin yeri Ermeni Kırkor adlı kişi tarafından kiralanmıştır⁴³³. Kimi zaman da gayrimüslimler vakıflara ait arsaları kiralayarak buralara mülk dükkan yapmaktaydılar⁴³⁴. Arsalara ödenen zemin kiralardan başka tamamen vakıf malı olan dükkanlar da kiralamaktaydılar Nitekim son döneme ait 13 Mart 1904 tarihli bir mahkeme kaydında bu tür bir dükkan kiralama örneği bulunmaktadır. Söz konusu tarihte Fakih Paşa Mahallesi Mescit ve Sibyan Mektebi vakfına ait olmak üzere İplikçiler içinde bir dükkan Ermeni milletinden Karebet oğlu Musiyir tarafından kiralanmıştır⁴³⁵. 26 Şubat 1889 tarihli bir başka kayıta Günbatı Mahallesi'nden İstanbulluoğullarından Serkiz ile Avdis'in müştereken sahip oldukları şehir çarşısında Haffafhanede bulunan bir dükkanın arsasının Hark-ı Kebir Vakfı'na ait olduğu görülmektedir⁴³⁶.

IV MÜSLÜMAN-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNE DAİR TEREKE ÖRNEĞİ

Toplumsal arası ilişkileri en güzel yansıtan bilgilere tereke kayıtlarında raslanılmaktadır. Bu kayıtlarda gayrimenkulden tahsil edilmiş veya edilememiş alacaklara kadar detaylı bilgiler mevcuttur. Bu açıdan zengin bilgiler içeren bir Ermeni terekesi örneğinin, konu hakkında destekleyici ve fikir verici olacağı düşünülmüştür. Bu hususla ilgili olarak örnek olarak buraya alınan tereke kaydı

⁴³² AŞS, nr. 514, vr.9b/48-b.

⁴³³ AŞS, nr. 510, vr.15a/82.

⁴³⁴ AŞS, nr. 616, vr.20a/40, 31a/81.

⁴³⁵ AŞS, nr. 635, s.129/170.

⁴³⁶ AŞS, nr. 617, vr.7b/29.

çarpıcı bilgiler içermesine rağmen kesinlikle bir istisna değildir. Son dönem mahkeme kayıtlarında bu türden Ermeni terekelerine raslamak mümkündür.

Mecidiye Mahallesi'nden bir Ermeniye ait olan terekenin transkripsiyonunun verilmesi uygun görülmüştür.

Medîne-i Karahisâr-ı Sâhib mahallâtından Mecidiye Mahallesi ahâlîsinden ve Devlet-i Aliyye teb'asının Ermeni milletinden iken bundan akdem vefât iden Sarrâfoğlu Heci Sahak veled-i Heci Murat veled-i Serkiz'in verâseti zevce-i metrûkesi Sünbül bint-i Ba'disar ile sulbiyye-i kebîre kızları İva Maryem ve sulbiyye-i sağîre kızı Navrîsa ve sulbî kebîr oğulları Agop ve Emşah'a münhasıra olduğu bi'l-ihbâr inde's-şer'î'l-enver zâhir ve mütehakkık oldukdan sonra sağîre-i mezbûre Navrîsa'nın vâlidesi ve tesviye-i umûruna kibel-i şer'îden mansûbe vasîsi zevce-i mezbûre Sünbül tarafından hisse-i irsiyyesini ahz u kabzına vekîl-i müseccel-i şer'îsi ibn-i kebîr-i mezbûr Emşah ve bint-i kebîre-i mezbûre İva tarafından kezâlik hisse-i irsiyyesini ahz u kabzine vekîl-i müseccel-i şer'îsi zevc-i dâhili Esteban veled-i Artin ve bint-i kebîre-i mezbûre Maryem tarafından kezâlik hisse-i irsiyyesini ahz u kabzine vekîl-i müseccel-i şer'îsi zevc-i dâhili Kabril veled-i Esteban ve ibn-i kebîr-i merkûm Agop talep ve ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer'le tahrîr ve bi'l-müzâyede bey' ve takvîm ve beyne'l-verese taksîm olunan tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur ki ber-vech-i âtî zikr ve beyân olunur. Hurrîre fi'l-yevmi'l-hâdî ve'l-ışrîn min Saferi'l-hayr li-sene erba'a ve sittîn ve mi'eteyn ve elf⁴³⁷.

Ot memlû basma yasdık, 10 adet Guruş 200	Müsta'mel minder, 16 adet Guruş 120	Yüñ memlû döşek, 2 adet Guruş 160	Cedîd kilim, 2 adet Guruş 300	Def'a kilim, 1 adet Guruş 150
Cedîd zili, 2 adet Guruş 160	Orta halısı, 2 adet Guruş 600	Köhne orta, 1 adet Guruş 60	Cedîd halı seccâde, 4 adet, müsta'mel 1 adet Guruş 700	Basma, tob 1 adet Guruş 150
Müsta'mel kilim, 2 adet Guruş 50	Müsta'mel yorgan, 3 adet Guruş 50	Def'a döşek, 3 adet Guruş 240	Def'a yorgan, 4 adet Guruş 240	Def'a yasdık, 13 adet Guruş 200
Def'a müsta'mel kilim, 6 adet Guruş 300	Yüñ memlû minder, 5 adet Guruş 100	Tahta sandalye, 12 adet Guruş 100	Boyalı sandalye, 11 adet Guruş 170	Yüñ memlû döşek, 2 adet Guruş 120

⁴³⁷ AŞS, nr. 605, s.146/215.

Ot memlû köhne yasdık, 37 adet Guruş 150	Çöp memlû basma yasdık, 11 adet Guruş 210	Köhne seccâde, 2 adet Guruş 40	Penbe memlû mak'ad yüzü, 5 adet Guruş 100	
Köhne ve yün memlû mak'ad yüzü, 12 adet Guruş 100	Köhne kilim, 1 adet; halı seccâde, 1 adet; kahve takımı Guruş 80		Kebîr şam'dân, çift, 1 adet Guruş 50	
Sağır şam'dân, 3 adet Guruş 30	Leğen ma'a ibrık, 1 adet Guruş 50	Döğme mangal, 2 adet, kıyye 16 Guruş 350	Def'a mangal, 1 adet Guruş 50	Burun kaşık ve bıçak takımı, 1 adet Guruş 150
Makine(?), 1 adet Guruş 50	Revganlı tepsi, 2 adet Guruş 100	Kazgan, 2 adet; kapak 1 adet; kıyye 28 Guruş 440	Evânî-i nühâsiyyei kıyye 58 Guruş 928	Timur karyola, 1 adet Guruş 80
Müsta'mel çuka kaplı kürk, 1 adet Guruş 400	Köhne kürk, 1 adet Guruş 50	reçel tepsisi, 1 adet; kaşık 12 adet guruş 100	Kebîr mirât, 2 adet Guruş 300	
[s. 147] köhne çuka palañ, 1 adet guruş 20	Mum sofrası, 1 adet Guruş 20	Köhne çalar sâ'at, 1 adet Guruş 20	Gice perde, 2 adet Guruş 50	Hırdavat-ı menzil Guruş 300
Ermeniyyü'l-ibâre kitap Guruş 50	Sîm nargile 2 adet, buhurdanlık 1 adet, tatlı tepsisi 1 adet, dirhem 990 adet Guruş 2400		Hinta ölçek 186,5 adet, fi 15 Guruş 2797,5	
Mal fatura Guruş 50	Şa'îr ölçek 21 adet Guruş 300	Def'a hinta ölçek 7 adet, çavdar 3,5 adet, şa'îr 10 adet Guruş 190	Dişi merkeb 1 adet, sıpa 1 adet Guruş 200	
Corcalı İsmâil'de hinta ölçek 325,5 adet, şa'îr 32,5 adet, sünter(?) 22 adet Guruş 3660		Akviran Karyeli Kethüdaoğlu Sâlih zimmetinde müşterek inek Guruş 375		
Çobanlar Karyeli Alkalıoğlu Süleyman zimmetinde müşterek ağnâm re's 10 adet Guruş 200		Merkûm Süleyman'da inek 2 adet, düğ 2 adet, tosun 1 adet Guruş 900		
Merkûm Süleyman'da hakkîle erkek toklu 23 adet, kancık toklu 23 adet, koç 2 adet, balta koyun üç 2 adet, ana koyun 38 adet, erkek filik ⁴³⁸ 40 adet, kancık filik 26 adet, tiftik seğis 24 adet, filik teke 4 adet, ana keçi 98 adet Guruş 26700				

⁴³⁸ Tiftiğin beyaz ve en iyi cinsi.

Feleli Karyeli Hacı Veliöğlü Mahmud zimmetinde kakkîle erkek şişek 1 aded, kancık şişek 2 aded, ana koyun 8 aded, kancık toklu 5 aded, erkek toklu 4 aded, seyis filik 2 aded, filik teke 1 aded, erkek çepiş filik 2 aded, ana keçi 4 aded, filik 5 aded Guruş 2570		
Akviran Karyeli Kethüdaoğlu Receb zimmetinde inek 5 aded, tosun 1 aded müşterek Guruş 1200	Çobanlar Karyeli Küçük İbrâhim zimmetinde kancık merkep 1 aded Guruş 100	
Karye-i mezbûrlu Alkalı Mehmed ve Süleyman zimmetinde emânet camus 1 aded, kancık merkep 1 aded, sıpa 1 aded Guruş 700	Feleli Karyeli Kel Ömeroğlu Hüseyin'de hakkîle erkek şişek 8 aded, koç 3 aded, kısır ve ana koyun 60 aded, toklu 22 aded, erkek toklu 17 aded, ana keçi 12 aded, seğis 1 aded, filik 3 aded, oğlak 6 aded, erkek filik 3 aded Guruş 9775	
Elpirek Karyeli Pehlivanoğlu Mehmed ile müşterek filik ana keçi 64 aded, erkek çepiş 20 aded, termem(?) çepiş 11 aded, kıl çepiş 1 aded, filik kancık çepiş 24 aded, kancık termem(?) çepiş 2 aded, teke 3 aded Guruş 8750		
Ayvalı Karyeli İmam Osmanoğlu Eyyûb ile müşterek inek re's 1 aded Guruş 210	Doksan üç senesi ortakçılara virilen tohumdan hâsıl olan sünter ölçek 77 aded, hınta 244 aded, haşhaş 20 aded, şa'ır 37 aded Guruş 5030	
Yeni Han'da odada olan mefrûşât ve terâzû ve derâhim Guruş 100	Füruht olunan saman araba 10 aded Guruş 500	Nakd-i mevcûdu Guruş 751
Guruş Yekûn eşyâ-i mebi'a ve nakd 76576,5		
Medîne-i mezkûrede Hacı Murad Mahallesi'nde kâ'in ma'lûmü'l-hudûd bir bâb mülk menzil arsası beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 5000	Medîne-i mezbûr hâricinde Muttalib toprağında kâ'in ma'lûmü'l-hudûd kürûmî mülk beş dönüm mikdârı bir kıt'a bağ ve ma'a bağ evi beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 10000	
Yine Muttalib toprağında kâ'in ma'lûmü'l-hudûd kürûmî mülk bir dönüm mikdârı harâb bağ beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 300	Medîne-i mezkûrda kâ'in Hacı Bâkîzâde Hanı dîmekle ma'rûf han derûnunda bir bâb gedik oda beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 2000	
Medîne-i mezkûreye tâbi' Corca-i Kebîr Karyesi'nde vâki' bir bâb anbar evi ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 6000		
[s. 148] Karye-i mezbûrda kâ'in ma'lûmü'l-hudûd ve'l-müştemilât bir bâb mülk samanhanê beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 500	Medîne-i mezkûrede Kapan Hanı civârında vâki' ma'lûmü'l-hudûd ve'l-müştemilât on bir bâb dekâkin beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 35000	

Mecidiye Mahallesi'nde vâki'ma'lûmü'l-hudûd bir bâb mülk menzil arsasının beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 2500	Medîne-i mezkûrede İğneci Mahallesi'nde kâ'in ma'lûmü'l-hudûd ve'l-müştemilât bir bâb mülk menzil beyne'l-verese ibkâ olunmağla ihbâr olunan kıymeti Guruş 6000	
Yekûn emlâk 67300		
Kara Arslan Karyeli Dağlı Alioğlu İbrâhim zimmetinde olacağı olup makbûl-i verese-i kibâr-ı mezbûrûn Guruş 550	Karye-i mezbûrlu sığır çobanı Deli Hasan İsmâil zimmetinde olup makbûl Guruş 750	Karye-i mezbûrlu İsceli Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 2000
Karye-i mezbûrlu Sarıoğlu Kula İbrâhim zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş para 774 30	Karye-i mezbûrlu Hacı Bâlıoğlu Ayılı(?) zevcesi zimmetinde olup makbûl Guruş 192,5	Mihâil Karyeli Aşıroğlu Abdurrahman için Çakır Ali'nin İbrâhim zimmetinde makbûl Guruş 40
Çobanlar Karyeli Zarifoğlu Hacı Ya'kûb zimmetinde olup makbûl Guruş 2021	Karye-i mezbûrlu Hacı Ömeroğlu İsmâil zimmetinde olup makbûl Guruş 231	Karye-i mezbûrlu Topaloğlu İsmâil zimmetinde olup makbûl Guruş 760
Karye-i mezbûrlu Çolakoğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 1000	Karye-i mezbûrlu Koca Abdiloğlu Abdil zimmetinde olup makbûl Guruş 281	Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Abdil zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 161
Karye-i mezbûrlu Kilimci Süleyman'ın Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 700	Karye-i mezbûrlu Şahoğlu Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 459	Karye-i mezbûrlu Zıncıldakoğlu Süleyman zimmetinde olup makbûl Guruş 227,5
Karye-i mezbûrlu Kel Ahmedoğlu Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 517,5	Karye-i mezbûrlu Kel Ahmedoğlu Kadı Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 125,5	Karye-i mezbûrlu Keçi Ahmedoğlu Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 112
Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Kör Abdil zevcesi Şerife zimmetinde olup makbûl Guruş para 1437 10	Sülünenli Karyesi'nden Tabanlıoğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 2080,5	Karye-i mezbûrlu Büber zevcesi zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 66
İsce Karyeli Abdurrahmânoğlu Mustafa zimmetinde olup makbûl Guruş 685	Karye-i mezbûrlu Kirazoğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 51	Karye-i mezbûrlu Mehmedoğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 35
Ayvalı Karyeli Nideroğlu İbrâhim zimmetinde olup makbûl Guruş para 491 10	Karye-i mezbûrlu Nasuhoğlu Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 85	Sibsin Karyeli Hacı Mehmedoğlu Ömer zimmetinde olup makbûl Guruş 247,5

Karye-i mezbûrlu Şamoğlu Hacı Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 215,5	Karye-i mezbûrlu İmam Alisioğlu Mustafa zimmetinde olup makbûl Guruş 181,5	Karye-i mezbûrlu Kethüdâoğlu Hacı Halil zimmetinde olup makbûl Guruş para 85 30
Karye-i mezbûrlu Şamoğlu Abdi zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 607	Karye-i mezbûrlu Muhtaroğlu Osman zimmetinde olup makbûl Guruş 843,5	Corca-i Kebîr Karyeli Sâlihoğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 257
Karye-i mezbûrlu Kôr Ömer zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 1282,5	Karye-i mezbûrlu Emiroğlu Ali'nin Mustafa zimmetinde olup makbûl Guruş 310,5	Elpirek Karyeli Hürinin Hüseyin Çavuş zimmetinde olup makbûl Guruş 715,5
[s. 149] Karye-i mezbûrlu Mardak Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş para 66 10	Kınık Karyeli Hamzaoğlu Osman zimmetinde olup makbûl Guruş 100	Kara Arslan Karyeli Şepitçioğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 75
Karye-i mezbûrlu Topal Hüseyin zimmetinde olup makbûl Guruş 7,5	Karye-i mezbûrlu Ayvazoğlu Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 161	Karye-i mezbûrlu Kurdoğlan zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 282,5
Karye-i mezbûrlu Ayvazoğlu Hacı Hüseyin zimmetinde olup makbûl Guruş 400	Karye-i mezbûrlu Güğümoğlu Mustafa zimmetinde olup makbûl Guruş 26	Karye-i mezbûrlu Çoneklioğlu Hacı Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 950
Karye-i mezbûrlu Cırıkoğlu Ömer Çavuş zimmetinde olup makbûl Guruş 15	Karye-i mezbûrlu Mankayaoğlu Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 45	Karye-i mezbûrlu Kara Mehmedoğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 37,5
Karye-i mezbûrlu Bayramoğlu Ebûbekir zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 500	Mihâ'il Karyeli Hacı Hâfizoğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 20	Çobanlar Karyeli Hacı Osmanoğlu Deli İsmâil zimmetinde olup makbûl Guruş 405
Karye-i mezbûrlu Kvasoğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 679	Karye-i mezbûrlu Kôr Mahmudoğlu Abdurrahman zimmetinde olup makbûl Guruş 300	Karye-i mezbûrlu Küçük Mehmedoğlu Hacı Mustafa zimmetinde olup makbûl Guruş 944,5
Karye-i mezbûrlu Habîboğlu Hasan zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 290	Karye-i mezbûrlu Selçikoğlu Hüseyin zimmetinde olup makbûl Guruş 550	Karye-i mezbûrlu Kel Mehmedoğlu Hüseyin ve Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 375
Karye-i mezbûrlu Küçük İbrâhim zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 1843	Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Battal zimmetinde olup makbûl Guruş 2340	Karye-i mezbûrlu Selfioğlu Abdurrahman zimmetinde olup makbûl Guruş 1403

Karye-i mezbûrlu Durgudlu Mustafa zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 245	Karye-i mezbûrlu Habîboğlu Abdullâh zimmetinde olup makbûl Guruş 194	Karye-i mezbûrlu Çukadaroğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 80
Karye-i mezbûrlu İlyasoğlu Mehmed zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 320	Karye-i mezbûrlu Hacı İbrâhim'in Kadir zimmetinde olup makbûl Guruş 1033	Karye-i mezbûrlu Hacı Velioglu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 147,5
Karye-i mezbûrlu Çakıroğlu Himmet zimmetinde olup makbûl Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Kör İmamoğlu Abdil zimmetinde olup makbûl Guruş 87	Karye-i mezbûrlu Şehirlioğlu Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 100
Karye-i mezbûrlu Hacı Ca'fer zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 9700	Karye-i mezbûrlu Cansızoğlu İbrâhim zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 70	Karye-i mezbûrlu Viranoğlu Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 80
Karye-i mezbûrlu Işıkoğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 300	Karye-i mezbûrlu Çukadaroğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 937	Karye-i mezbûrlu Selimoğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 5
Karye-i mezbûrlu Alkalıoğlu Süleyman zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 11412	Karye-i mezbûrlu Böcekoğlu Hacı Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 100	Sülümenli Karyeli Arab Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 5
Karye-i mezbûrlu Alioğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 120	Karye-i mezbûrlu Hacı Mahmudoğlu Hacı Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 90	Karye-i mezbûrlu Yaylacioğlu Süleyman zimmetinde olup makbûl Guruş 103
[s. 150] Karye-i mezbûrlu A'yânoğlu Halil İbrâhim zimmetinde olup makbûl Guruş 243	Feleli Karyeli Kel Ömeroğlu Osman zevcesi Cennet zimmetinde olup makbûl Guruş 947	Karye-i mezbûrlu Kel Ömeroğlu Mûsâ'nın Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 969,5
Karye-i mezbûrlu Timurloğlu Hasan Çavuş zimmetinde olup makbûl Guruş 284	Karye-i mezbûrlu Köseoğlu Süleyman zimmetinde olup makbûl Guruş 51	İsce Karyeli Delibaşioğlu Murad zimmetinde olup makbûl-i verese Guruş 71
Karye-i mezbûrlu Kirazoğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Receboğlu Abdullah zimmetinde olup makbûl Guruş 880	Karye-i mezbûrlu Hacı Osmanoğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 20
Karye-i mezbûrlu Ahmed'in Ârif zimmetinde olup makbûl Guruş 30	Karye-i mezbûrlu Mercanoğlu Süleyman zimmetinde olup makbûl Guruş 60	Ayvalı Karyeli Çırakoğlu İbrâhim zimmetinde olup makbûl Guruş 278

Karye-i mezbûrlu Sivrihisarlı Ömer zimmetinde olup makbûl Guruş 20	Karye-i mezbûrlu Pîr Ahmedoğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 270	Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 100
Karye-i mezbûrlu Bayramoğlu Osman'ın Yahyâ zimmetinde olup makbûl Guruş 150	Karye-i mezbûrlu İsa oğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 400	Karye-i mezbûrlu Naderoğlu İbrâhim zimmetinde olup makbûl Guruş 200
Silümenli Karyeli Kalenderoğlu Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 26	Kumardaş Karyeli Amuca oğlu Mustafa zimmetinde olup makbûl Guruş 118,5	Karye-i mezbûrlu Alişan Çavuş zimmetinde olup makbûl Guruş 235
Sibsin Karyeli Ya'kûboğlu Halil zimmetinde olup makbûl Guruş 992	Karye-i mezbûrlu Şamoğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 1000	Karye-i mezbûrlu Ali oğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 1554,5
Corca-i Kebîr Karyeli Mala İsmâil zimmetinde olup makbûl Guruş 750	Karye-i mezbûrlu Bulgaroğlu Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 66	Karye-i mezbûrlu Osman Pehlivan zimmetinde olup makbûl Guruş 9123
Karye-i mezbûrlu Ömer Pehlivan zimmetinde olup makbûl Guruş 4945	Akviran Karyeli Çakıroğlu Ahmed zimmetinde olup makbûl Guruş 82	Karye-i mezbûrlu İbişoğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 49
Kınlık Karyeli Hacı Muslu zimmetinde olup makbûl Guruş 296	Karye-i mezbûrlu Şer Ali oğlu Osman zimmetinde olup makbûl Guruş 150	Karye-i mezbûrlu Gebüoğlu Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 25
Karye-i mezbûrlu Koca Musluların Kara Mehmed zimmetinde olup makbûl Guruş 94	Karye-i mezbûrlu Hamza oğlu Osman zimmetinde olup makbûl Guruş 110	Karye-i mezbûrlu İbrâhim Ağa'nın Osman zimmetinde olup makbûl Guruş 104,5
Karye-i mezbûrlu Sarı Hüseyinoğlu Bektaş zimmetinde olup makbûl Guruş 10	Çobanlar Karyeli Cansız oğlu İbrâhim zimmetinde olup makbûl Guruş 250	Karye-i mezbûrlu Âtike oğlu Hüseyin zimmetinde olup makbûl Guruş 30
Ayvalı Karyeli Topal Mahmudoğlu İsmâil zimmetinde olup makbûl Guruş 127	Kara Arslan Karyeli Hacı Bâlîoğlu Hasan zimmetinde olup makbûl Guruş 1288	Karye-i mezbûrlu İmam Halil Efendi zimmetinde olup makbûl Guruş 400
Akviran Karyeli Hacı Osman oğlu İbrâhim zimmetinde olup makbûl Guruş para 123 30	Sibsin Karyeli Hızıroğlu Mustafa zimmetinde olup makbûl Guruş 250	Kumardaş Karyeli Büyük Ali oğlu Ali zimmetinde olup makbûl Guruş 50

Çobanlar Karyeli Şa'bânoğlu Mehmed ve Mansur zimmetinde olup makbûl-i verese-i mezbûrûn Guruş 4660		İbn-i kebîr-i mezbûr Agop zimmetinde olup kabz olunan Guruş 66000	
[s. 151]Yekûn zimemât-ı makbûle 155397			
Cem'n yekûn 299273,5			
Minhe'l-ihracât			
Deyn-i müsbet-i müteveffâ-yı mezbûrun liebeveyn kız karındaşı Maryem Guruş 7780 <u>0500</u> kurrâ-i li'l-yemîn 7280		Deyn-i müsbet-i diğer liebeveyn kız karındaşı Dudu Guruş 14884 <u>01192</u> kurrâ-i li'l-yemîn 13692	
		Deyn-i müsbet-i diğer liebeveyn kız karındaşı Horopsima Guruş 10400 <u>00500</u> kurrâ-i li'l-yemîn 09900	
Resm-i kısmet Guruş 7430,5	Dellâliyye-i eşyâ ve hayvânât Guruş 1531,5	Kaydiyye-i defter Guruş 488,5	Varaka-bahâ Guruş 160
Yekûnü'l-ihracât Guruş 40482,5			
Sahhü'l-bâkî Guruş 258791 li't-taksîm beyne'l-verese			
Hisse-i zevce-i mezbûre Sünbül Guruş para 23936 15 eşyâ-i mebî'a ve zimemden <u>08412</u> 20 emlakden 32348 35		Hisse-i bint-i kebîre-i mezbûre İva 23936 15 kirâ <u>08412</u> 20 kirâ 32348 35	
Hisse-i bint-i sağıre-i mezbûre Norisa 23936 15 kirâ <u>08412</u> 20 kirâ 32348 35		Hisse-i ibn-i kebîr-i mezbûr Agop 47872 30 kirâ <u>16825</u> 20 kirâ 64697 30	
Verese-i kibâr-ı mezbûrûn ber-mûceb-i bâlâ hisse-i irsiyyelerini bi'l-verâse tamâmen ahz u kabz idüp sağıre-i mezbûre Norisa'nın eşyâ-i mebî'a ve zimemden hisse-i irsiyyesi olan yirmi üç bin dokuz yüz otuz altı guruş on beş paraları bi'l-küfelâ âhara edâne olunduğu bu mahalle şerh virildi			
Müteveffâ-yı merkûmun henüz tahsîl ve ahz olunmayan zimemâtıdır ki ber-vech-i âtî zikr olunur			
Der-zimmet-i Kara Arslan Karyeli Kurtoğlan Guruş 117,5		Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Dığan Ahmed Guruş 542	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Dağlıoğlu Hüseyin Guruş 272		Der-zimmet-i Feleli Karyeli Dikkulak guruş 200	
		Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmam Halil Efendi Guruş 103	
		Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kel Ömer zevcesi Guruş 339	

Der-zimmet-i Ayvalı Karyeli Kara Ahmedoğlu Hacı Hüseyin Guruş 572	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kuşçuoğlu Ahmed Guruş 225	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Pîr Ahmedoğlu Halil Guruş 7
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İsaοğlu Ahmed Guruş 171	Der-zimmet-i Çobanlar Karyeli Şa'banoğlu Mehmed Guruş 467	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Küçük İbrâhim guruş para 370 30
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmamoğlu Köse Guruş 85	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Alkaloğlu Süleyman Guruş 4188	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Selfioğlu Abdurrahman Guruş 1497
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Mustafa Guruş 169,5	Der-zimmet-i Hacıoğlu Deli Halil Guruş 2000	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kavasοğlu Ahmed Guruş 207
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Cansızοğlu İbrâhim Guruş 30	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Selçikoğlu Hüseyin Guruş 209	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Mercan Arab Guruş 398,5
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Kadir Guruş 548	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kel Mehmedoğlu Hüseyin Guruş 1672	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmamoğlu zevcesi Guruş 290
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Çukadarοğlu Ahmed Guruş 374	Der-zimmet-i Elpirek Karyeli Pehlivanοğlu Mehmed Guruş 2500	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Mahmud Guruş 1150
[s. 152] Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Bekir Çavuş Guruş 200	Der-zimmet-i İsce Karyeli Receboğlu Abdullâh Guruş 220	Der-zimmet-i Akviran Karyeli Kethüdâοğlu Ali Guruş 416
Der-zimmet-i Corca-i Kebîr Karyeli Ömer Pehlivan Guruş 1130	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Sakaoğlu Hasan Guruş 500	Der-zimmet-i Kınık Karyeli Hacı Muslu Guruş 200
Der-zimmet-i Sipsin Karyeli Şamoğlu İbrâhim Guruş 1210	Der-zimmet-i Karahisâr Mevlevî Şeyhi Kemâleddin Efendi Guruş 1100	Der-zimmet-i Topalyan Kirkor ve Mıgırdıc Guruş 3654
Der-zimmet-i Çay Nâhiyesi'nden Hacı Murad Efendi Guruş 6277	Der-zimmet-i Şuhud Nâhiyesi'nden Karioğlu Ömer Bey Guruş 88	Karahisârî Camaloğlu Ali Guruş 1455
Der-zimmet-i Karahisârî Tekbacakoğlu Hayrabet Guruş 288	Karahisârî Papasoğlu Oseb Guruş 5211	Der-zimmet-i Karahisârî Dedeοğlu Heci Esteban Guruş 4049,5
Der-zimmet-i Taşkapuluzâde Memiş Bey Guruş 1142	Der-zimmet-i Heci Ashakoğlu Agop Guruş 11897	Der-zimmet-i Şâhinoğlu Bakkal Guruş 527,5

Ağzıkara Karyeli İmamoğlu Ali Guruş 2160	SandıklılıHacı Alioğlu Kara Hacı Mehmed Guruş 1760	Der-zimmet-i Kirkoroğlu Serkiz guruş para 1259 30
Muslıcalı Abdullâhbeyzâde Yusuf Guruş 3590	Muslıcalı Hacı Haydaroğlu içün Ahmed Efendi Guruş 6708	Der-zimmet-i Turunçzâde Hacı Bekir Efendi Guruş 12000
Der-zimmet-i İğnecioğlu Kirkor'da müşterek sermâye Guruş 34685	Der-zimmet-i Cam Bedli(?) Guruş 1130	Der-zimmet-i Papasoğlu Oseb guruş para 764 10
Der-zimmet-i def'a Turunçzâde Hacı Bekir Efendi Guruş 5000	Der-zimmet-i Çağcı Hasan'dan içün Memiş Bey Guruş 600	Der-zimmet-i Mollazâde Hayri Bey Guruş 11085
Der-zimmet-i Yeni Cami Hocası Hacı İsmail Efendi Guruş 375	Der-zimmet-i Timurcu Kadiroğlu Hacı Veli Guruş 1000	Der-zimmet-i Meropoğlu Kigork Guruş 1690
Der-zimmet-i Abraham zevcesi Nazlı Guruş 3548	Der-zimmet-i Hacı Mahmud Ağa'nınAbdürrezzak Efendi Guruş 140	Der-zimmet-i Genellizâde Ca'fer Ağa Guruş 2838
Der-zimmet-i Mollazâde Hayri Bey Guruş 8055	Der-zimmet-i Yeni Câmî' Hocası Hacı İsmâil Efendi Guruş 1783	Der-zimmet-i Bozöyük Karyeli Ahmedoğlu Hüseyin Guruş 800
Der-zimmet-i Bilâlîoğlu Yusuf Ağa Guruş 30	Der-zimmet-i Köseoğlu Molla Ali Guruş 208	Der-zimmet-i Miralayzâde Fahri Bey Guruş 290
Der-zimmet-i Caraoğlu Hacı Ali Guruş 135	Der-zimmet-i Hacı Arifzâde Süleyman Efendi Guruş 275	Der-zimmet-i Mollazâde Rızâ Bey Guruş 300
Der-zimmet-i Dingiloğlu(?) Kirkor Guruş 140	Der-zimmet-i Elpirek Karyeli Hacı Hasan'ın Sâlih Guruş 325	Der-zimmet-i Osman Karyeli Kara Mehmed Guruş 72,5
Der-zimmet-i Kara Arslan Karyeli Ömer Guruş 60	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı İbrâhim Guruş 651,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Bâlîoğlu Hasan Guruş 912
Der-zimmet-i Feleli Karyeli Mûsâoğlu Yunus Guruş 300	Der-zimmet-i Kara Ahmedoğlu Hacı Osman Guruş 1134	Der-zimmet-i Kal'a Karyeli Ümmühan Hâtun Guruş 778
Der-zimmet-i Paşa Karyeli Ya'kuboğlu Guruş 1370	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Bilaloğlu Kara Bekir Guruş 1042	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Büyük Molla Hüseyin Guruş 840

Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Mıcıkoğlu Ahmed ve Koca Hasanoğlu Mustafa ve Delnanoğlu Ömer ve Arab Hüseyin Guruş 553	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Ahmedoğlu Ali Guruş 96	Der-zimmet-i sâbık tabur ağası Cemal Bey Guruş 1650
Der-zimmet-i Heci Asdaroğlu Heci Esteban Guruş 40	Der-zimmet-i Camgöz Guruş 40	Der-zimmet-i Emmisi Efendizâde Ömer Ağa Guruş 20
Çobanlar Karyeli dört esâmide ağnâm bedeli Guruş 60	Der-zimmet-i Karacaviranlı Şarkdaoğlu Guruş 543,5	Der-zimmet-i Ayvalı Karyeli Kuşcu Mehmed Guruş 70
[s. 153] Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hobaoğlu(?) Mustafa Guruş 200	Der-zimmet-i Çobanlar Karyeli Deli Ömeroğlu İbrâhim Guruş 506	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Âtikeoğlu Hüseyin Guruş 284
Der-zimmet-i Tokuşlarlı Hacı Hüseyinoğlu Mehmed Guruş 800	Der-zimmet-i Kal'acıklı Ömeroğlu Hacı Ahmed Guruş 500	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmamoğlu Ârif Guruş 115
Yekûn Guruş 173690		
Müteveffâ-yı merkûm Heci Sahak ile kendüden akdem fevt olan li-ebeveyn er karındaşı Heci İsayı beynlerinde bi'l-münâsafa müşterek henüz tahsîl ve ahz olunmayan ve zimemâtlarıdır ki ber-vech-i âtî ale'l-esâmî zikr olunur		
Der-zimmet-i Kara Arslan Karyeli Hacı Abdurrahmân Guruş 343	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Araboğlu Halil Guruş 204	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Haliloğlu Kör İbrâhim Guruş 320
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Hüseyin ve Mehmed ve Ali Guruş 190	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Emiroğlu Hüseyin Guruş 262	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Kanburoğlu Kızı Guruş 314,5
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Bedreboz Süleyman Guruş 302,5	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Kel Mehmedoğlu Mustafa Guruş 100	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Deperlioğlu İbrâhim Guruş 80
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Haliloğlu Kaynı Zarin Ali Guruş 379	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Haliloğlu İbrâhim Guruş 632	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Seyfioğlu Mahmud Guruş 50
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Turşucuoğlu Sağır Ali Guruş 261	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Bede Ömeroğlu kayn vâlidesi Guruş 100	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Topal Hüseyin Zevcesi Guruş 10

Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Sarı Kula İbrâhim Guruş 120	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Pehlivan Hacı Ömer Guruş 29	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Deli Mehmed Guruş 46,5
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Işıklarlı Ali Guruş 10	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Deperli Veliyyüddin Guruş 20	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Akıldâne Guruş 12
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Beyli Hacı Mehmed Guruş 10,5	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Cenem(?) Guruş 119	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Hacı Bâlî Guruş 26
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Ca'feroğlu Süleyman ve Ahmed Guruş 3140	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Bayramoğlu Ebûbekir Guruş 1294,5	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Sineklioğlu Çakır Guruş 7,5
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Molla Ömeroğlu Hüseyin Guruş 93,5	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Ali Kethüdâoğlu Ahmed Guruş 504	Der-zimmet-i Kocaoğlu'nın Hacı Mehmed Guruş 121
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Seydilerli Bekir Guruş 301	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Dağlı Ali Guruş 486	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Âşık Gariboğlu Guruş 25
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Çobanoğlu Hüseyin Guruş 217,5	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Bayram Guruş 25	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Çoban Hasan Zevcesi Guruş 100
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Tataroğlu Halil Guruş 50	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Emiroğlu Kızı Âtike Guruş 149,5	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Ali Kethüdâoğlu Bayram Guruş 20,5
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Molla Ömer Osman Guruş 125	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Sarı Hasan Guruş 110	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Hacı Eyyüb Guruş 4
Der-zimmet-i Feleli Karyeli Araboğlu Habîb Guruş 125	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Cemid Süleyman Guruş 90	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Ahmedoğlu Ömer Guruş 121
[s. 154] Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Kirlioğlu Süleyman Guruş 270	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Küçük Hacı Mustafa Guruş 125	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Halil Çavuş Guruş 165
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Hacı Vehhâb Guruş 160	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Hacı Alioğlu Battal Guruş 755,5	Der-zimmet-i Karyeli Kadı Hüseyinoğlu Ahmed Guruş 241

Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Molla Hasan Guruş 2056	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Hatîboğlu Mehmed Guruş 456	Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Hacı Süleymanoğlu Hasan Guruş 2180
Der-zimmet-i Karye-i mezbûrlu Kel Ömeroğlu Mehmed Guruş para 188 30	Der-zimmet-i merkûm Mehmed'e birâderi hissesi Guruş 382,5	Der-zimmet-i Hasanoğlu Süleyman Guruş 983
Der-zimmet-i Baklacioğlu Mehmed Guruş 605	Der-zimmet-i Hacıoğlu Ahmed Guruş 100	Der-zimmet-i Karahisârî Enfiyecioğlu Tayyib Efendi Guruş 718
Der-zimmet-i Ayvalı Dedeoğlu Mustafa Guruş 224	Karye-i mezbûrlu İlyasoğlu Halil Guruş 72	Karye-i mezbûrlu Bayramoğlu Mehmed Guruş 186
Karye-i mezbûrlu Ken'anoğlu Mehmed Guruş 290	Karye-i mezbûrlu Havvâoğlu Hüseyin Guruş 146	Der-zimmet-i Çobanlar Karyeli Bobur Kavas Mustafa Guruş 545
Karye-i mezbûrlu Topaloğlu Ali Zevcesi Guruş 220	Karye-i mezbûrlu Muhtar Hacı Hüseyin Guruş 387	Karye-i mezbûrlu Abdülkâdir Guruş 190
Karye-i mezbûrlu İbrâilli Şevvâl Guruş 277	Karye-i mezbûrlu Hacı İbrâhimoğlu Ahmed Guruş 5	Karye-i mezbûrlu Habîboğlu Mahmûd Guruş 573,5
Karye-i mezbûrlu Menduhoğlu Ahmed Guruş 89	Karye-i mezbûrlu Kilimci karındaşı İsmâil Guruş 310	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Abdünnebî Guruş 452
Karye-i mezbûrlu Işıkoğlu Zevcesi Guruş 84	Karye-i mezbûrlu Terkenli Mustafa Guruş 115	Karye-i mezbûrlu Mandıralı Hacı Halil Guruş 85
Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Köse Guruş 1890	Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Mustafa Guruş 386	Karye-i mezbûrlu Ya'kûboğlu Molla Veli Guruş 90
Karye-i mezbûrlu Bekir Çobanı Kalaycioğlu İbrâhim Guruş 150	Karye-i mezbûrlu Topal Yusuf oğlu İbrâhim Guruş 20	Karye-i mezbûrlu Hacı Kethüdâ Guruş 850
Karye-i mezbûrlu Satılmışoğlu Zevcesi Guruş 180	Karye-i mezbûrlu Hacı Veli Kethüdâ Guruş 686	Karye-i mezbûrlu Aşık Hasan'ın Deli Yusuf Guruş 90
Karye-i mezbûrlu Koca Hüseyinoğlu Veli Guruş 140,5	Karye-i mezbûrlu Bekiroğlu Habîb Guruş 115,5	Karye-i mezbûrlu Şa'bânoğlu Mustafa Guruş 188,5

Karye-i mezbûrlu Oruçoğlu Abdurrahmân Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Aşıkoglu Mustafa Guruş 75	Karye-i mezbûrlu Coci Hüseyin Guruş 23	
Karye-i mezbûrlu Kasnak Kadir Guruş 46,5	Karye-i mezbûrlu Hacı İbrâhimoğlu Ca'fer Guruş 30	Karye-i mezbûrlu Hacı Ömeroğlu Koca Ali Guruş 40	
Karye-i mezbûrlu Emiroğlu Ali Guruş 80	Karye-i mezbûrlu Bolvadinli Memiş Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Kara Coroğlu Alişan Guruş 50	
Karye-i mezbûrlu Dana Fakihoğlu Memiş Guruş 80	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Osman Guruş 115	Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Abdil Guruş 13	
Karye-i mezbûrlu Mandaoğlu Abdil Guruş 14	Karye-i mezbûrlu Çolak İsmâil Guruş 6	Karye-i mezbûrlu Hacı Halil Dâmâdı Guruş 6	
Karye-i mezbûrlu Kel Mehmed Zevcesi Guruş 6	Karye-i mezbûrlu Topal Hasanoğlu Abdullâh Guruş 44	Karye-i mezbûrlu Kel Ahmedoğlu Mehmed Guruş 29	
Karye-i mezbûrlu Hoşçaoğlu Ali Guruş 30	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Kadir Guruş 90	Karye-i mezbûrlu Emiroğlu Ali Guruş 51	
[s. 155] Karye-i mezbûrlu İmam Guruş 4	Karye-i mezbûrlu Köse İbrâhim Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Yeğen Veli Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Emişoğlu Mustafa Guruş 48
Karye-i mezbûrlu Veliyyüddîn Guruş 16	Karye-i mezbûrlu Bekiroğlu Beşe Guruş 42	Karye-i mezbûrlu Çaylı Ahmed'in Hasan Guruş 67	Karye-i mezbûrlu Çaylı Ahmed Guruş 22,5
Karye-i mezbûrlu Alibabaoğlu Ali Guruş 239	Karye-i mezbûrlu Deli Mehmed Guruş 21	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Sarı Guruş 5	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Osman Guruş 280
Karye-i mezbûrlu Veziroğlu Guruş 14	Karye-i mezbûrlu Araboğlu Hüseyin Guruş 63	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Veli Guruş 11	Karye-i mezbûrlu Emiroğlu Ali Guruş 22
Karye-i mezbûrlu Topal Ali Guruş 18	Karye-i mezbûrlu Genç Alioğlu Zevcesi Guruş 5	Karye-i mezbûrlu Kuleoğlu Hüseyin Guruş 15	Karye-i mezbûrlu Dalkalı Habîb Guruş 6
Karye-i mezbûrlu Babaoğlu Kadir Guruş 21	Karye-i mezbûrlu İbili Kethüdâ Guruş 91	Karye-i mezbûrlu Yeğen Mehmed Dâmâdı Guruş 2	Karye-i mezbûrlu Hacı Ömeroğlu Mahmûd Guruş
Karye-i mezbûrlu Çakır Hüseyin Guruş 14	Karye-i mezbûrlu Araboğlu Halil Guruş 8	Karye-i mezbûrlu Topal Hacı Hüseyin Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Çil Alioğlu Hasan Guruş 9,5

Karye-i mezbûrlu Çaylıoğlu İbrâhim Guruş 82,5	Karye-i mezbûrlu Topal Ya'kûb Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Hacı Mehmedoğlu Halil Guruş 30	Karye-i mezbûrlu Topçu Guruş 26,5
Karye-i mezbûrlu Olıcakoğlu Ahmed Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Hacı Hüseyin Kızı Fâtıma Guruş 5	Karye-i mezbûrlu Hacı İbrâhimoğlu Ali Guruş 6	Karye-i mezbûrlu Topal Mehmed Guruş 2
Karye-i mezbûrlu Nebi Guruş 2	Karye-i mezbûrlu Kıdı Mahmud Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Veziroğlu Ali Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Ta'şîrgören Bekir Efendi Guruş 30
Karye-i mezbûrlu Dana Fakihoğlu Memiş Guruş 170	Karye-i mezbûrlu Hacıoğlu Deli Mehmed Guruş 135	Karye-i mezbûrlu Hacı Mustafa Guruş 35	Karye-i mezbûrlu Deli Ömeroğlu Ali Guruş 12,5
Karye-i mezbûrlu Kilci Guruş 16	Karye-i mezbûrlu Seyfioğlu Abdurrahmân Guruş 3	Karye-i mezbûrlu Bolvadinli Memiş Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Topçu Abdurrahmân Guruş 62
Karye-i mezbûrlu Yalvaç Ağası Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Boz Fâtıma Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Sarı Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Âtikeoğlu Hüseyin Guruş 12,5
Karye-i mezbûrlu Ömeroğlu Ali Guruş 85	Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Deli Battal Guruş 75	Karye-i mezbûrlu Emir Ali Guruş 32,5	Karye-i mezbûrlu Habıboğlu Yahyâ Guruş 27,5
Karye-i mezbûrlu Habıboğlu Hasan Guruş 50	Karye-i mezbûrlu İbişoğlu Ahmed Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Bıçaksız Guruş 42,5	Karye-i mezbûrlu Ahmedoğlu Ali Guruş 50
Karye-i mezbûrlu Ayılı Ahmed Guruş 45	Karye-i mezbûrlu Cansızoğlu Deli Kadir Guruş 37,5	Karye-i mezbûrlu Bayramoğlu Mahmûd Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Hacı Halil Efendi Guruş 60
Karye-i mezbûrlu Küçük İbrâhim Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Yunusoğlu Ahmed Guruş 60	Karye-i mezbûrlu Deli Emîr Guruş 48	Karye-i mezbûrlu Topaloğlu Ali Guruş 48
Karye-i mezbûrlu Kuleoğlu Halil Guruş 4500	Karye-i mezbûrlu Deli Emir Süleymân Guruş 1870	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Kadir ve Ömer Guruş 615	Karye-i mezbûrlu Hacı Süleymân Guruş 45
Karye-i mezbûrlu Çakıroğlu Mehmed Guruş 450	Der-zimmet-i Çakır Karyeli Tokuçoğlu Hacı Halil Guruş 302	Karye-i mezbûrlu Hasan'ın Köse Guruş 119,5	

Karye-i mezbûrlu Yusufoğlu Süleymân Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Kör Hâfız Guruş 153,5	Karye-i mezbûrlu Şehirli Mustafa Guruş 132	Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Abdullâh Guruş 27
Karye-i mezbûrlu Pireyemezoğlu Guruş 100	Karye-i mezbûrlu Kör Bekiroğlu Guruş 29,5	Karye-i mezbûrlu İsaoğlu İdrîs Guruş 57,5	Karye-i mezbûrlu Himmetoğlu Ahmed Guruş 39
Karye-i mezbûrlu Kel Hasanoğlu Hüseyin Guruş 48	Karye-i mezbûrlu İsaoğlu Ömer Guruş 100	Karye-i mezbûrlu Cebgencioğlu Ahmed Guruş 100	Karye-i mezbûrlu Cıvikoğlu Ahmed Guruş 30
[s. 156] Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Celiloğlu Hasan Guruş 82	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Banazlıoğlu İbiş Guruş 55	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kadir Mahmudoğlu Kadir Guruş 415	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu A'yân Mustafa Guruş 200	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Yanıkoğlu Ahmed Guruş 7	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmam Bekir Efendi Guruş	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Süleyman Çavuş Guruş 2,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kel Hasanoğlu Hasan Guruş 400	Der-zimmet-i Halimuğru Karyeli Uzun Halil Guruş 223	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Şepitoğlu Ali Guruş 160	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Osmanoğlu Guruş 63	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İshaklarlı Ahmed Guruş 212	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Emiroğlu Ahmed Guruş 110	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Araboğlu Mustafa Guruş 295	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Araboğlu Ahmed Guruş 32	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmam Ali Guruş 48	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Çakıroğlu İbrâhim Guruş 7	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Karaviranlı Eski Hasan Guruş 6,5	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Osmanoğlu Veli Guruş 25	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Alioğlu Ali Guruş 10	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Veli'nin İbrâhim Guruş 3	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Emiroğlu Ömer Guruş 10	Der-zimmet-i Ayasini Karyeli Küçük Osman Guruş 56,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kör Süleymanoğlu Hasan Guruş 665,5	
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Ömeroğlu Himmet Guruş 254	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Dâvudoğlu Süleymân Guruş 129	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Deli Mehmedoğlu Satılmış Guruş 125	

Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İnhanlı Köseoğlu Guruş 286,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Karaoğlu Mehmed Guruş 67	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Elpirek Karyeli Karadayıoğlu Mustafa Guruş 230
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Bilaloğlu Ali Guruş 165	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Ahmed Ağa ortakçısı Guruş 153	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Çoban Ömer Guruş 47
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Berber Ali Guruş 3389	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Emir Himmetoğlu Ârif Guruş 16	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Türkmenoğlu Mehmed Guruş 150
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Bilaloğlu Ahmed Guruş 64	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Bilaloğlu Hasan Guruş 198	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Ömeroğlu Ahmed Guruş 356
İsce Karyeli Koçoğlu Mustafa Guruş 239,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Türkmenoğlu Süleyman Guruş 338	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Recepoğlu İbrâhim Guruş 100
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Sarioğlu Ebûbekir Guruş 36	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Recepoğlu Ali Guruş 450	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kel Velioğlu Mehmed Guruş 100
Der-zimmet-i Akviran Karyeli Kethüdâoğlu Sâlih Guruş 270	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Köseoğlu Süleymân Guruş 14	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Mesdanoğlu Mustafa Guruş 80
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Mesdanoğlu Osman Guruş 105	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Helvâcı Ömer Guruş 100	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Çakıroğlu Mustafa Guruş 337
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacıoğlu Ali Guruş 322,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kahyaoğlu Recep ve Halil Guruş 8347	Corca-i Kebîr Karyeli Ömeroğlu Hüseyin ve Süleymân Guruş para 1406 10
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Çobanoğlu İbrâhim Guruş 40	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Tomsioğlu Dâmâdı Guruş 370	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Yusuf oğlu Halil Guruş 150
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Camgöz Bekir Guruş 224	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Şehirlioğlu Hüseyin ve oğlu İsmâil Guruş 2000	Der-zimmet-i Haceroğlu Ali Guruş 1000
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Yunusoğlu Mahmûd Guruş 1215	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Delibaşoğlu Abdurrahmân Guruş 575	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Delioğlu Ahmed Guruş 200

Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Bekir'in Hüseyin Guruş 1489,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Sakatoğlu Hasan Guruş 500	Kınık Karyeli Hacı Mehmed Alli'nin karındaşı Mustafa Guruş 107,5
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İvazoğlu Guruş 30	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Cebellioğlu Hüseyin Guruş 319	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Cin Ali Guruş 215
[s. 157] Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Koca Mûsâoğlu Ali Guruş 84	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Yanıkoğlu Bekir Guruş 215	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Güneği Köylü Yeni Hasan Guruş 167
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Emiroğlu Mustafa Guruş 72	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Akoğlu Hacı Halil Guruş 45	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Koca Hacı Mustafa Guruş 41
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Cunbullu Ali Guruş 1016	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hamzaoğlu Mustafa Guruş 664	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Alioğlu Topal Mehmed Guruş 34
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kemal'in Ali Guruş 77	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Arıkoğlu(?) Ali Guruş 32	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Cevizoğlu Ali Guruş 50
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Ahmedoğlu Mehmed Guruş 47,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Paşa Guruş 131	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Suhterioğlu Hasan Guruş 183,5
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Şa'banoğlu Mustafa Guruş 1359	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmam Guruş 17	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Koca Muslu'nun Hasan Guruş 40
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Koroğlu Mehmed Guruş 11	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Emîr Süleymanoğlu Ali Guruş 20	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Budak Ali Guruş 12
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Şehirli Mustafa Guruş 67	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Haytaoğlu Mehmed Guruş 25	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Arık Mehmed Guruş 40
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Ahmedoğlu Halil Guruş 50	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Gebeşoğlu Hüseyin Guruş 12	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu A'yân Hasan Guruş 27
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Haytaoğlu Mustafa Guruş 35	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Halimoğlu Guruş 30	Der-zimmet-i Çobanözü Karyeli Ömeroğlu Ömer ve Mehmed Guruş 147

Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Koca Osmanoğlu Mehmed Guruş 65	Karye-i mezbûrlu Şa' bânoğlu Ahmed Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Cırcır Abdülkâdir Guruş 62,5
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kara Bektaş Guruş 418	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Cin Ali Guruş 25	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Suhteroğlu Ali Guruş 256
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Paşaoğlu Mehmed Guruş 190	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Karaoğlanoğlu Mustafa Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Alev Guruş
Küçüköyük Karyeli Sakallıoğlu Ahmed Guruş 232,5	Tokuşlar Karyeli Hacı Mahmudoğlu Guruş 100	Karye-i mezbûrlu Deli A'yân Guruş 55
Kırka Karyeli Aydınlıoğlu Guruş 1083,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu A'yân Mûsâ Guruş 65	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmam nâm kimesne Guruş 14
Señir Karyeli Hacı Mûsâ Guruş 103,5	Sarban Karyeli Deli Ömer Guruş 60	Der-zimmet-i Garipçe Karyeli Koca Osmanoğlu Mustafa Guruş 22
Sinanpaşa Karyeli Yavanoğlu Guruş 116	Karye-i mezbûrlu Katmerci İmamoğlu Guruş 342,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Hacı Osmanoğlu İbrâhim Guruş 190
Karye-i mezbûrlu Katırcı İmamoğlu İbrâhim Guruş 11,5	Sincanlı Akviranlı Kôr Ömer Guruş 160	Altuntaş Beşkarış Öyüklü Hacı Tümer dâmâdı Abdurrahmân Guruş 580
Karye-i mezbûrlu Bahçivan Hüseyin Guruş 1035	Der-zimmet-i Sülümenli Karyeli Ahmed Guruş 240	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Haytaoğlu Halil Guruş 357
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Kürtoğlu Guruş 74	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Mustafa Guruş 500	Der-zimmet-i Harmanlı Türkmenoğlu Guruş 257
Karye-i mezbûrlu Debbâğ kaynı Halil Guruş 94	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Bayram Dayı Guruş 122	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Keşanoğlu Guruş 540
Karye-i mezbûrlu Delioğlanoğlu Guruş 9	Karye-i mezbûrlu Tataroğlu İsmâli Guruş 164	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Çakal Guruş 6
[s. 158] Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Çaylı Mustafa Guruş 20	Der-zimmet-i Yeşiloğlu Abdurrahmân Guruş 10	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Dana Veliöğlu Abdurrahmân Guruş 25

Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Dede İsmâil Guruş 63,5	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Yusuf Guruş 7	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Abaoğlu Guruş 126
Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Tabak Guruş 7	Der-zimmet-i Belkaracaviranlı Kara Ahmed Guruş 443	Der-zimmet-i Şuhud Nâhiyesi'nden Çoban Karyeli Ömer Guruş 1700
Der-zimmet-i Seydî Karyeli Receb Guruş 721	Ağzıkara Karyeli Süleymanoğlu Mustafa Guruş 103,5	Efe Karyeli Cingen Ağası İsmâil Guruş 41
Kumardaş Karyeli Bayrancı(?) Mehmed Guruş 1082,5	Karye-i mezbûrlu Çavdarlıoğlu Ahmed Guruş 2420	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Ali Osman Guruş 55
Karye-i mezbûrlu Emir Vefik Osman Guruş 150	Karye-i mezbûrlu Bölükbaşı'nın Mahmûd Guruş 185	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Mahmud'un Hüseyin Guruş 300
Karye-i mezbûrlu Mahmud'un Hasan Guruş 90	Karye-i mezbûrlu Molla'nın İsmâil Guruş 280	Karye-i mezbûrlu Abdurrahmanoğlu Ahmed Guruş 96
Sibsin Karyeli Ömer'in Havvâ Guruş 120	Karye-i mezbûrlu Payamcı(?) Ahmed Kethüdâ Guruş 20	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu İmamoğlu Mehmed Guruş 1425
Karye-i mezbûrlu Kabaoğlu Osman Guruş 1321,5	Karye-i mezbûrlu Alioğlu Osman Guruş 800	Karye-i mezbûrlu Bayrancıoğlu Halil Guruş 6000
Karye-i mezbûrlu Kaba Hasanoğlu Halil Guruş 35	Karye-i mezbûrlu Furuncu Havvâ'nın Osman Guruş 390	Karye-i mezbûrlu Ali Emmioğlu Mustafa Guruş 240
Karye-i mezbûrlu Muhtaroğlu Hüseyin Guruş 287,5	Karye-i mezbûrlu Hızıroğlu Abdullâh Guruş 1000	Karye-i mezbûrlu Karaçor Kızı Şerife Guruş 1335
Karye-i mezbûrlu Aşçı Yusuf karısı Âişe Guruş 230	Karye-i mezbûrlu Muhtaroğlu Ya'kûb Guruş 1280	Karye-i mezbûrlu Deli Hasanoğlu Mehmed Guruş 65
Karye-i mezbûrlu Güzaroğlu Ahmed Guruş 170	Karye-i mezbûrlu Hacı Abdullâh'ın Mehmed Guruş 38	Karye-i mezbûrlu Göcenoğlu Hasan Guruş 77,5
Karye-i mezbûrlu Kubbecinin Ümmühan Guruş 36	Karye-i mezbûrlu Kara İbiş Karısı Emine Guruş 25,5	Karye-i mezbûrlu Yağcı Ali Guruş 414
Karye-i mezbûrlu Kara Mustafaoğlu Halil Guruş 263	Karye-i mezbûrlu Kalemoğlu Satılmış Guruş 20	Karye-i mezbûrlu Arab Osmanoğlu Ömer Guruş 66

Susuz Karyeli Köseoğlu Süleyman Guruş 1015	Timur Karyeli Hacı Himmetoğlu İsmâli Guruş 73	Karye-i mezbûrlu Battal Guruş 37
Hacıbeyli Emîroğlu Ali Guruş 535	Karye-i mezbûrlu Araboğlu Hacı Abdullâh Guruş 250	Karye-i mezbûrlu Batakoğlu Halîl Guruş 180
Karye-i mezbûrlu Koca Mustafa Guruş 55	Kal'acık-ı Sağîr Karyeli Doğuoğlu Ahmed Guruş 233	Karye-i mezbûrlu Karakuzuoğlu İsmâil Guruş 300
Karye-i mezbûrlu Katırcı Ahmed'in dâmâdı Guruş 270	Karye-i mezbûrlu İmamkızioğlu Ahmed Guruş 45,5	Karye-i mezbûrlu Terzioğlu Ahmed Guruş 350
Karye-i mezbûrlu Katırcı Ahmed'in oğlu Guruş 340	Karye-i mezbûrlu Haytaoğlu Süleyman Guruş 135	Karye-i mezbûrlu Terzioğlu Ömer Guruş 149,5
Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Sâdik Guruş 75	Karye-i mezbûrlu Koca Alioğlu Süleymân Guruş 231	Karye-i mezbûrlu Sarioğlu Halil Çavuş Guruş 77,5
Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Ârif Guruş 115	Karye-i mezbûrlu Hacı Beyoğlu Hüseyin Guruş 100	Akcin Karyeli Kayadinlioğlu Ali Guruş 814
[s. 159] Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Musluoğlu Mehmed Guruş 46	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Türkmenoğlu Ahras Guruş 289	Kışlacık Karyeli Veliioğlu Guruş 299
Karye-i mezbûrlu Karavelioğlu Halîl Guruş 30	Karye-i mezbûrlu Abdullahoğlu İbrâhim Guruş 55	Karye-i mezbûrlu Emîr Bekiroğlu Ahmed ve Bekir Guruş 270
Karye-i mezbûrlu Kara Ali Guruş 116	Süglün Karyeli Şa'bânoğlu İbrâhim Guruş 345	Karye-i mezbûrlu Âyişeoğlu Hasan Guruş 185
Karye-i mezbûrlu Emmioğlu Ömer Guruş 25	Karye-i mezbûrlu Furuncuoğlu Süleymân Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Danaoğlu Yusuf Guruş 66,5
Karye-i mezbûrlu Seyfioğlu Ali karısı Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Çaylioğlu Mustafa Guruş 42	Karye-i mezbûrlu Fâtımaoğlu Ahmed Guruş 132
Karye-i mezbûrlu Memişoğlu İsmâil Guruş 72	Deper Karyeli Ömeroğlu İmam Ali Guruş 20	Karye-i mezbûrlu Yağcıoğlu İbrâhim Guruş 86
Gebeciler Karyeli Küçük İmamoğlu Osman Guruş 50	Döğer Karyeli Hacı Süleymanoğlu Eyyüb Guruş 226	Bozöyük Karyeli Şehirli Osman Guruş 65

Bayat Kazâsı'ndan Türkmen Çolak Hasanoğlu Molla Guruş 200	Çay Nâhiyeli Kel Çavuş Guruş 780	Işıklar Karyeli Yayaoğlu Guruş 12
Karye-i mezbûrlu Hacı Ömeroğlu Bekir Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Tabakoğlu Hüseyin Guruş 470	Karye-i mezbûrlu Kulakoğlu Ali Guruş 575
Karye-i mezbûrlu Kadioğlu Mehmed Guruş 240	Mihâ'il Karyeli Molla Halil Guruş 1507,5	Karye-i mezbûrlu Molla Halil ve birâderi Guruş 1000
Karye-i mezbûrlu Aynaoğlu Kel Ali Guruş 124	Karye-i mezbûrlu Mütevellioğlu Halil Guruş 80	Belce Karyeli Mûsâoğlu Ali Guruş 35
Karye-i mezbûrlu Deli İsmâiloğlu Mustafa Guruş 185	Karye-i mezbûrlu Kel Abdullohoğlu Hasan Çavuş Guruş 180	Karye-i mezbûrlu Gümüş Ali Guruş 6858,5
Karye-i mezbûrlu Halil Onbaşı karısı Fâtıma Guruş 1352	Bey Karyeli Gödeşoğlu Muastafa Guruş 85	Karye-i mezbûrlu Kel Hasan Guruş 50
Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Osman Guruş 87,5	Karye-i mezbûrlu Türkmenoğlu Guruş 75	Karaağaç Karyeli Veli oğlu Osman Guruş 30
Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Kadir Guruş 45	Karye-i mezbûrlu Haliloğlu Osman Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Ömer Guruş para 30 10
Karye-i mezbûrlu Alioğlu Abdil Guruş 40	Karye-i mezbûrlu Veysoğlu(?) Molla Mehmed Guruş 85	Çıkrık Karyeli Kerimoğlu Satılmış Guruş 80
Karye-i mezbûrlu Hamzaoğlu Mehmed Guruş 130	Karye-i mezbûrlu Çakır Ali Guruş 11	Karye-i mezbûrlu Evlekoğlu Ömer Guruş 2
Karye-i mezbûrlu Eğretlioğlu Hüseyin Guruş 7	Çalışlar Karyeli Elifoğlu Çakır Guruş 3	Karye-i mezbûrlu Süleymanoğlu İsmâil Guruş 19
Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Ahmed Guruş 70	Karye-i mezbûrlu Süleymanoğlu Hüseyin Guruş 101	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu Molla Ahmed Guruş 9
Karye-i mezbûrlu Deli Ömeroğlu İbrâhim Guruş 46	Karye-i mezbûrlu Arab Selim Guruş para 46 10	Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Ahmed Guruş 14
Karye-i mezbûrlu Zeybek Mustafa Guruş 46	Der-zimmet-i Malakoğlu Hasan Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Yörük İbrâhim Guruş 20

[s. 160] Deraliyye'li Kalenderyan Bedros guruş 4246	Karahisârî Heci Emşahoğlu Heci Serkiz Guruş 2657	Şuhud Nâhiyeli Hacı Elmasoğlu Ahmed Guruş 200		
Nâhiye-i mezkûrlu Belekoğlu Ali Guruş 34	Nâhiye-i mezkûrlu Babanınoğlu Molla Ali Guruş 411,5	Nâhiye-i mezkûrlu Öğüncüoğlu Mehmed Guruş 78		
Sarban Karyeli A'yân Molla Hüseyin Guruş 410	Denizlili Habîboğlu Hacı Mehmed Guruş 572	Karahisârî Hacı Bâkîzâde Ali Bey Guruş 200		
Bolvadinli Mirimoğlu Hasan Guruş 208	Karahisârî Timurcu Süleymanoğlu Hüseyin Guruş 1570	Deli Ahmedoğlu Hacı Ahmed Karahisârî Guruş 1360		
Karahisârî Cükcükoğlu Mehmed Guruş 100	Şatıroğlu Artin Guruş 325	Karahisârî Oskanoğlu Asdar Guruş 6670		
Karahisârî Derzi Abdurrahmanoğulları Guruş 903,5	Akşehirli Avakimoğlu Bonyad Guruş 3100	Karahisârî Timurcu Kadıroğlu Mustafa Guruş 210		
Karahisârî Timurcu Süleyman Guruş 160	Karahisârî Kürt Deli Ahmed Guruş 546	Gebecilerli Hacı Ahmed Ağa Guruş 1529		
Karahisârî Palalı Muhzır Guruş 722	Karahisârî Hacı Bâkîzâde Hacı İbrâhim Bey Guruş 2897	Karahisârî Hacı Bâkîzâde Haremî Guruş 151		
Timurdelen Hoca Zevcesi Guruş 362	Denizlili Ali Ağa Guruş 138	Sağrıcioğlu Ali Guruş 1388	Hocazâde Osman Efendi Guruş 4852	
İsa Efendizâde Bekir Efendi Guruş 1601	Bayatlıoğlu Eşekçi Hasan Guruş 1270	Hancı İbişoğlu Hasan Guruş 450	Kâtib Heci Artin Guruş 4000	
Tobbaş Kırkor Guruş 3300	Turna Büyük Osman Efendi Guruş 758	Ustabaşı Heci Kırkor Guruş 917	Abravoğlu Agop ve Artin Guruş 1033,5	
Mevlevî Şeyhi Mehmed Reşid Çelebi Efendi Guruş 1402	Burusalı Yâverîoğulları Guruş 31227		Helvâcı Emir Hasanoğlu Ömer Guruş 193,5	
Helvâcı Deli Bekir Guruş 319	Helvâcı Çavuş Bekir Guruş 300	Denizlili Yarık Mustafa Guruş 348	Nebioğlu İbrâhim Guruş 4	Manavoğlu Ali Guruş 32,5
Kadıroğlu Abdil Guruş 32,5	Varbetoğlu Heci Kırkor Guruş 1880	Karahisârî Mollaoğlu Guruş 2800	Hacı Bâkîzâde Hacı Mehmed Bey Guruş 487	

Tarakçıoğlu Halil İbrâhim Efendi Guruş 260		Kör İsmâiloğlu Ali ve Ateş Bayrakdaroğlu Yusuf Guruş 290		Kör Altun guruş 18467	
Morcalı Osman Bey Guruş 478		Kaçar Aşireti'nden İmamoğlu Mehmed Bey Guruş 19383,5		Kasabbaşıoğlu Heci Serkiz Guruş 1750	
Kaçar Aşireti'nden Devecioğlu Molla Mehmed Guruş 1122,5		Haffâf Hacı Emîn(?) Guruş 21,5		Siroboğlu Artin Guruş 48	
Zaptiye Terzi Osman Guruş 88,5		Mîrimoğlu Hüseyin Guruş 13,5		Manav Döneoğlu Ömer Guruş 20	
Balyan Karabet Guruş 180		Hondazâde Osman Efendi merre Guruş 100		Mîrimoğlu Süleyman ma'rifetile Etmekçide Guruş 393	
Kıçeci Kvasoğlu Guruş 55		Müezzinoğlu Guruş 26		Börekoğlu Hacı Mehmed Guruş 20	
Kumardaşlı Hüseyin Efendi Guruş 16		Muhzirbaşı Guruş 40		Sâ'atci Hacı Ahmed Guruş 167	
Kara Hasanoğlu Guruş 35		Arslanoğlu Ali Guruş 450		Kabadayıoğlu Guruş 34,5	
Zehiroğlu Mustafa Guruş 63		Zehiroğlu Ali Guruş 15		Danaoğlu Ali Guruş 6,5	
Süğünlü Sarı Guruş 24		[s. 161] Der-zimmet-i Cırıkoğlu Mehmed Efendi guruş 70		Der-zimmet-i Sivrihisarlı Serkiz Guruş 681	
Der-zimmet-i Ustaoğlu Abdullâh Guruş 209		Der-zimmet-i İsmâil Guruş 229		Der-zimmet-i Zaptiye Abil Guruş 30	
Der-zimmet-i Kahveci Molla Ahmed Guruş para 37 10		Şeyh Efendi Mahdûmu Rızâ Efendi Guruş 13,5		İzmirli Kostanti Yorgaki Guruş 1002,5	
Anbanaslı Hacı Osmanoğlu Guruş 125		Kahyaoğlu İbrâhim Guruş 195		Hazînedâroğlu Ömer Efendi Guruş 280	
Kasabalı Tokluoğlu Hacı Hasan'ın kayınnası Guruş 80		Heci Emişoğlu Heci Serkiz Guruş 118		Der-zimmet-i Yağcı Hasan Guruş 175,5	
Çiftçiabaşı Hacı Veli Guruş 476		Aşçı Avdis Guruş 27,5		Sivrihisarlı Kırkor Guruş 10	
Sibsın Karyeli Osmanoğlu Ömer Guruş 1750		Kumardaşlı Hüseyinoğlu İbiş Guruş 675		Bedikoğlu David Guruş 52	
Der-zimmet-i Kayseriyeli Heci Bavli(?) Guruş 12		İmâret Müderrisi Ali Efendi Guruş 48,5		Kasab Ca'fer Guruş 169	
Suvermez Karyeli İbik Bey Guruş 280		Suvermez Karyeli Molla Araboğlu Mehmed Guruş 686			

Davulga Karyeli Hüseyinbeyoğlu Hüseyin Guruş 448	Karye-i mezbûrlu Hüseyinbeyoğlu Hüseyin Guruş 853	Karye-i mezbûrlu Hüseyinbeyoğlu Battal Guruş 186	Kayseriyeli Deli Hacı Guruş 43
Der-zimmet-i Yağcı Hasan Guruş 132,5	Berberbatıranlıoğlu Guruş 613	Erkmen Karyeli Balıkoğlu Ali Guruş 116	Der-zimmet-i Kal'a Karyesi'nden Macakoğlu Guruş para 209 10
Gazlıgöl Akviranlı Köseoğlu Süleyman Guruş 67,5	Karye-i mezbûrlu Köseoğlu Ömer Guruş 82,5	Karye-i mezbûrlu Kör Hasan Guruş 29,5	Karye-i mezbûrlu Kabaoğlu Mehmed Guruş para 41 10
Karye-i mezbûrlu Kör Himmet Guruş 22,5	Karye-i mezbûrlu Çavuşoğlu Veli Guruş 30	Karye-i mezbûrlu İbişoğlu Ali Guruş 7,5	Karye-i mezbûrlu Arab Hacı Mustafa Guruş 45
Karye-i mezbûrlu Bolvadinlıoğlu Ahmed Guruş 15	Çobanlar Karyeli Kırlı Kadir Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Berberin Kavas Guruş 100	Karye-i mezbûrlu Hacı Mustafaoğlu Ali Guruş 56
Karye-i mezbûrlu Hacıoğlu Abdullâh Guruş 45	Karye-i mezbûrlu Kıbaroğlu Ali Guruş 60	Karye-i mezbûrlu Hacı Süleyman Guruş 20	Karye-i mezbûrlu Kadiroğlu Hasan Guruş 20
Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Hüseyin Guruş 20	Karye-i mezbûrlu Kör Kavas Guruş 50	Karahisârî Cükcükoğlu Süleymân Guruş 10	Karye-i mezbûrlu Bayatlıoğlu Hacı Ali Guruş 60
Karahisârî Ankaralı Ahmed Guruş 110	Bayrakdaroğlu Ali Guruş 50	Malakçioğlu Ali Guruş 10	Der-zimmet-i Sülümenli Karyeli Carcıoğlu Hasan Guruş 90
Gebeciler Karyeli Çatıkoğlu Ömer Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Araboğlu Keloğlan Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Sakallıoğlu Ahmed Guruş 150	Karye-i mezbûrlu Koca Ömer Guruş 50
Karye-i mezbûrlu Çarıkoğlu Mehmed Guruş 30	Karye-i mezbûrlu İkizoğlu Ahmed Guruş 28	Karye-i mezbûrlu İmamoğlu Halil Guruş 13	Kara Arslan Karyeli Ömeroğlu Mustafa Guruş 140
Göynük Karyeli, Kabakçioğlu Halil Guruş 70	Karye-i mezbûrlu Ahmed Çavuş Guruş 60	Karye-i mezbûrlu Hacı Hüseyin Guruş 110	Çobanlar Karyeli Doğancıoğlu Receb Guruş 441,5
Karahisârî Tunusluoğlu Ali Guruş 288	Çobanlar Karyeli Hacı Dona Guruş 60	Karye-i mezbûrlu Kahya Ömer Guruş 141	Der-zimmet-i karye-i mezbûrlu A'yânoğlu Ali Guruş 200

Karye-i mezbûrlu K�r İmamoğlu Abdil Guruş 75	Karye-i mezbûrlu Kara M�s�oğlu Ahmed Guruş 95	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu Nebi Guruş 60	Karye-i mezbûrlu Aşikoğlu Ahmed Guruş 75
Karye-i mezbûrlu Köse İbrâhim Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Araboğlu Mustafa Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Yusuf Guruş 50	Karye-i mezbûrlu Mercanoğlu Hüseyin Guruş 16
Karye-i mezbûrlu �şikoğlu Ömer Guruş 30	Kara Arslan Karyeli Ali Kahyaoğlu Ahmed Guruş 50	Göynük Karyeli Ali �avuş Guruş 300	Bayatlıoğlu Hacı Ali Guruş 120
Der-zimmet-i Habîboğlu Osman Guruş 48	Der-zimmet-i Hacı Veli Guruş 150	Furuncuoğlu Hacı Hüseyin Guruş 300	Der-zimmet-i Bayatlıoğlu İbrâhim Guruş 26
Der-zimmet-i Havv�oğlu Mehmed Guruş 25	Sülümenli Karyeli Yaylacioğlu Süleyman Guruş 27	Karye-i mezbûrlu Sarioğlu Ahmed Guruş 200	Karye-i mezbûrlu Cibinli Mustafa Guruş 50,5
Karye-i mezbûrlu Yaylacioğlu Kadir Guruş 108,5	Karye-i mezbûrlu Alioğlu Halil Guruş 80	Karye-i mezbûrlu Mişiroğlu Halil Guruş 80	Karye-i mezbûrlu �amurcuoğlu H�seyin Guruş 180
Karye-i mezbûrlu Suzoğlu(?) Mustafa Guruş 72	Karye-i mezbûrlu Dabanoğlu Ahmed Guruş 60	Karye-i mezbûrlu Alioğlu İsm�il Guruş 60	�obanlar Karyeli Tahmisioğlu(?) Ali Guruş 75
Karye-i mezbûrlu Işikoğlu Ali Guruş 75	S�l�menli Karyeli Alioğlu İsm�il Guruş 150	Karye-i mezbûrlu Keskinioğlu S�leym�n Guruş 35	Karye-i mezbûrlu Gedikoğlu �mer Guruş 11
Karye-i mezbûrlu Kalaycioğlu Hasan Guruş 150	Karye-i mezbûrlu İlyasoğlu İlyas Guruş 75	Karye-i mezbûrlu Hacı Veli �avuş Guruş 150	Karahisârî Ali Osman Guruş 150
Karahisârî Deli Mehmed Guruş 150	Karahisârî kaynı Mehmed Guruş 150	Susuz Karyeli Seyyidoğlu Guruş 150	�obanlar Karyeli Viranoğlu Mehmed Ali ve Hasan Guruş 100
Karye-i mezbûrlu Alibabaoğlu Ali Guruş 50	Karye-i mezbûrlu A'y�n ve Muht�r Guruş 150	Sülümenli Karyeli Molla Ömer Guruş 150	Karye-i mezbûrlu A'yânoğlu Hacı Osman Guruş 75
Karye-i mezbûrlu Alioğlu Halil ve Kaderoğlu Guruş 150	Karye-i mezbûrlu Sarı Ahmed Guruş 100	Karye-i mezbûrlu Cırıkioğlu Hacı Hüseyin Guruş 75	M�tevell� Aşireti'nden �k�zoğlu Ali Guruş 1060
Heci Agopyan Heci Karabet Guruş 1203,5	Şehirlioğlu Hüseyin Guruş 60	Sibsinli Süleyman Kahyaoğlu Ali Guruş 222	Karahisârî İnadoğlu Ali Efendi Guruş 639,5

Enfiyecioglu Tayyib Efendi Guruş 1409	Kara Arslan Karyeli A'yânoğlu Mehmed Guruş 500	Der-zimmet-i Sülümenli Karyeli Yörükoğlu Hacı Veli Guruş 150	
Yekûn zimemât-ı müştereke Guruş 285926			

Yukarıda örnek olarak verilen tereke kaydı Afyonkarahisar'da yaşayan Ermenilerin ekonomik durumlarından ticari ve sosyal ilişkilerine kadar çok yönlü olarak önemli bilgiler taşımaktadır. İncelenen dönemde Ermenilere ait olanlar arasında rakamsal açıdan en yüksek değeri taşıyanı olan söz konusu terekeden hareketle ticari ve sosyal açıdan yeni yorumlara ulaşmak mümkündür.

Terekede dikkat çeken en önemli unsur 758.889 kuruşluk değerle terekenin yekunudur. Aynı dönemlere ait yekunları 644.281 kr.⁴³⁹, 255.698 kr.⁴⁴⁰ ve 250.776 kr.⁴⁴¹ olan farklı Ermeni terekelerinin de bulunduğu göz önüne alınırsa söz konusu terekenin bir istisna olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Terekedeki alacaklı sayısı ve alacak miktarı dikkat çeken bir diğer husustur. Nitekim 128 kişiden 155.397 kuruşu tahsil edilmiş, 666 kişiden 285.926 kuruşu tahsil edilmemiş olmak üzere toplam 794 kişiden 441.323 kr. alacak bulunmaktadır ki, bu oldukça yüksek bir rakamdır. Ayrıca borçluların çevre köylerden İzmir ve Denizli gibi farklı şehirlere kadar çok geniş ve farklı sosyal çevrelerden olması tereke sahibinin ekonomik potansiyel hakkında fikir vericidir.

Terekede geçen ticari ilişkilerin mahiyeti de dikkat çekmektedir. Zira söz konusu kişinin sadece borç para dağıtmakla kalmadığı aynı zamanda çiftçilere sermaye sağlayarak hayvancılık ve haşhaş üretimi gibi sahalarda ortaklıklar oluşturduğu görülmektedir. Kısaca bir banka ile toplum arasında olabilecek ticari ilişkilerin pek çoğunu söz konusu kişi tek başına gerçekleştirmektedir.

⁴³⁹ AŞS, nr. 605, s.57/96.

⁴⁴⁰ AŞS, nr. 612, s.230/310.

⁴⁴¹ AŞS, nr. 605, s.181/238.

SONUÇ

Anadolu'da yaşayan gayrimüslim azınlıklar Selçuklulardan başlayarak Osmanlı Devleti'yle devam eden süreç içinde yüzyıllar boyu barış ve huzur içinde yaşamışlardır. Hakim devletin egemenlik kriterleri içinde kültürlerini ve benliklerini koruyup geliştirme hakkına sahip olmuşlardır. Günümüzde Anadolu'da hala bir Ermeni, Rum ve Yahudi kimliğinden ve kültüründen bahsedilebiliyorsa söz konusu azınlıklar bunu Türk egemenliği altında geçen asırlara borçludurlar.

Osmanlı Devleti'nde, idareyi kolaylaştırmak gibi pragmatik bir anlam taşıyan ve kendine özgü bir karakter gösteren sistem, yine devletin gücü ile paralel olarak yüzyıllar boyu işlemiştir. Devletin kendi şartlarından ve uygulamalarından doğmuş bir yapı olan millet sistemi, devletin gücünün zayıflamasıyla paralel olarak bozulmuş ve bu çok uluslu yapı dış devletlerin müdahalelerine daha da açık bir hale gelmiştir. Avrupa devletleri kapitülasyonlardan başlayarak gayrimüslimlerin durumundan istifade etmeyi amaçlamışlar, bu durum XIX. Yüzyılla birlikte zirveye ulaşmıştır. Avrupa'nın suiistimallerine en açık topluluk ise Ermenilerdi.

Nitekim Ermeniler, yüzyıllar boyu rahat ve huzur içinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılmış ve bu süreç I. Dünya savaşı yıllarında çatışma ve katliam boyutuna ulaşınca, Osmanlı yönetimi bir kısım Ermenileri tehcire tabi tutarak problemi çözmeye çalışmıştır. Bir devletin en tabii hakkı olan varlığını ve bütünlüğünü koruma açısından gayet olağan ve şartlara göre oldukça insani bir uygulama olan "tehcir meselesi" çarpıtılarak günümüze kadar bir problem olarak taşınmıştır. Bu problemin çözülmesi bir yönüyle de bu konuda yapılacak ilmi yayınlarla mümkün olacaktır.

Bu araştırmanın konusu olan Afyonkarahisar'daki gayrimüslimler genelin özelliklerini bolca yansıtan küçük bir modeldir. Bugüne kadar söylenen genel ifadeleri temellendiren somut uygulamaları bu model üzerinde görmek mümkün olmuştur. Afyonkarahisar'da yaşayan gayrimüslim nüfusun çok büyük bir çoğunluğu Ermenilerden oluşturduğu için araştırma bu cemaat üzerinde

yoğunlaşmıştır. Ermeniler, Türkler başta olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin tüm unsurlarıyla XIX. yüzyıl sonlarına kadar barış ve güven içinde yaşamışlar, Osmanlı yönetimiyle ilgili hiçbir şikâyet ya da sorunları olmamıştır. Nitekim Afyonkarahisar Ermenilerinin her türlü sosyal, kültürel ve ekonomik hakka sahip olduğu ve hatta özellikle ekonomik ve ticari yönden Türklerden çok daha geniş avantajlarının bulunduğu görülmüştür. Özellikle 1838 tarihli ticaret anlaşması ve Tanzimat döneminden itibaren Avrupa devletlerinin baskılarıyla Osmanlı tebası azınlıklara tanınan ticari ve siyasi imtiyazlar ekonomi alanındaki serbest rekabet dengesini bozmuştur. Dolayısıyla bu dönemden sonra Osmanlı toplumunda sermayenin homojen bir dağılım gösterdiği söylenemez. Nitekim Afyonkarahisar'da da tespit edilen ekonomik veriler bu görüşü destekler özellikler taşımaktadır.

Özel teşebbüs gücünün büyük oranda azınlık unsurlara kayması sadece Osmanlı dönemi ekonomik dengeleri bozmakla kalmamış, Cumhuriyet dönemi ekonomik tercihleri dahi etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Ekonomik gücü oldukça fazla olan azınlıkların önemli bir kısmı hem I. Dünya Savaşı sırasında hem de Milli Mücadele döneminde işgalcilerde işbirliğine girmiş ve Türk zaferiyle sonuçlanan bu savaşlardan sonra ise işgalcilerle birlikte Anadolu'yu terk etmişlerdir. Bu durum Anadolu'daki özel teşebbüsün ve tecrübeli müteşebbis insan gücünün azalması gibi bazı sonuçlar getirmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında daha liberal özellikler taşıyan ekonomi politikalarının 1930'lardan itibaren devletçi çizgiye kaymasında önemli etkenlerden birinin de bu durum olduğu söylenebilir.

Gayrimüslimler kültürel açıdan hiçbir müdahaleye maruz kalmadıkları gibi, kendi cemaat okullarında eğitim hizmetlerini yürütüp, dini inançlarını özgür bir şekilde tatbik edebilmişlerdir.

Sosyal açıdan önceleri kendi cemaat mahallelerinde, sonradan ise nüfuslarının da artmasıyla birlikte Türklerle beraber diğer mahallelerde ikamet etmişler, sosyal ilişkilerinde dışlanma ve kısıtlanma gibi olumsuzluklara maruz kalmamışlardır.

Bu uzun birliktelik sonucu, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda Türklerle gayrimüslimler yakın ilişki içinde bulunmuşlar ve toplumlar arası

karşılıklı etkileşimler yaşanmıştır. Bu etkileşimin somut sonuçlarını sülale ve şahıs isimlerinden kılık kıyafet ve beslenme kültürüne kadar çok geniş bir sahada görebilmek mümkün olmuştur. Diğer taraftan gayrimüslimler Afyonkarahisar'ın idari yapısında da önemli oranda temsil gücüne sahip olmuşlardır.

Yüzyıllar boyu bir arada yaşamış ve kaynaşmış olan Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslim azınlıklarla Türkler arasındaki ilişkilerin derinlemesine ve detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir. Bu konuda mevcut olan araştırmaların çok büyük bir kısmının siyasi çerçevede olması konunun sosyal ve kültürel boyutunun ihmal edilmesi gibi bir sonuç getirmiştir ki, bu boşluğu mahalli çaptaki araştırmalarla doldurmak mümkündür.

Dolayısıyla gayrimüslim azınlıkların Osmanlı toplum yapısı içinde hangi ekonomik ve sosyal şartlarda yaşadıkları, hangi haklara sahip olduklarını içeren yayınlar, hem tarihin çarpıtılmasını engelleyecek hem de bugünün daha iyi anlaşılıp, günümüze taşınmak istenen bazı problemlerin çözümlenmesine önemli katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

I) ARŞİV BELGELERİ

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA):

BA., DH. EUM, Şb.68/73.

BA., ŞD., belge no: 1564/20.

B) Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA):

Vakfiye Defter nr. 608/2, 610, 733.

C) Afyonkarahisar Şeri'yye Sicilleri (AŞS), Ankara Milli Kütüphane Arşivi:

Defter nr. 497, 500, 506, 510, 514, 545, 550, 555, 558, 574, 599, 601, 604, 605, 609, 611, 612, 613, 615, 616, 617, 618, 626, 635, 637.

D) Diğer Belgeler (Envanter, harita)

Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi Envanter Kaydı, Envanter No. 03.00.0/1.0
1914 Afyonkarahisar Şehir İmar Haritası (Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi Arşivi).

II YILLIKLAR (SALNAMELER)

A) Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâmesi ve Hüdavendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmisi (HVS):

HVS, R.1306 senesi, def'a 17.

HVS, R.1307 senesi, def'a 18.

HVS, 1311 senesi, def'a 20.

HVS, 1312 senesi, def'a 21.

HVS, 1314 senesi, def'a 23.

HVS, 1315 senesi, def'a 24.

HVS, 1317 senesi, def'a 26.

HVS, 1318 senesi, def'a 27.

HVS, 1322 senesi, def'a 31.

HVS, 1324 senesi, def'a 33.

B) Salnâme-i Vilâyet-i Hüdavendigâr (SVH):

SVH, 1296 senesi, def'a 10.

SVH, 1303 senesi, def'a 13.

SVH, 1304 senesi, def'a 14.

C) Salnâme-i Hüdavendigâr (SH):

- SH, 1287 senesi, def'a 1.
 SH, 1291 senesi, def'a 5.
 SH, 1301 senesi, def'a 12.
 SH, 1302 senesi, defa 12.

D) Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (SNMU):

- SNMU, 1316, s. 1042-1043.
 SNMU, 1317, s. 1184-1185.
 SNMU, 1318, s. 1322-1323.

III TEZ, PROJE VE BASILI ESERLER
 (MAKALE, KİTAP VE ANSİKLOPEDİLER)

A) Tez ve Projeler

- BULDUK, Üçler, *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhip Sancağı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1993, s. 102.
- KARAZEYBEK Mustafa-İLGAR Yusuf- POLAT Zelkif, *Afyonkarahisar Vakıf Eserleri* Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu Başkanlığı tarafından desteklenen yayım aşamasındaki proje (Proje no: 02.Rek.03).

B) Makale, Kitap ve Ansiklopediler

- AKGÜNDÜZ Ahmed-ÖZTÜRK, Said, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 1999.
- AKTÜRE Sevgi, *19. Yüzyıl Sonlarında Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981.
- Ali Asaf, *Hüdâvendigâr Vilayeti Coğrafya ve Ahvâl-i Umûmiyesi*, (1308), s. 131-132.
- ATABEK Ömer Fevzi, *Afyon Vilayeti Tarihçesi*, (Haz.Turan Akkoyun), Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon 1997.
- BAĞIŞ Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*, (Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları 1750-1839), Ankara 1983.
- BAKI Edip Ali, *Meçhul Halk Tarihi*, Afyon 1951.
- BOZKURT Gülnihâl; *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1996.

- ÇELİK Mehmet, “Azınlıklar ve 1915 Öncesi Gayr-i Menkulleri Üzerinde Bazı Düşünce ve Öneriler”, *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi Semineri*, 24-25 Nisan 2003 Balıkesir.
- DARKOT Besim, “Karahisar”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, İstanbul 1955.
- DAŞDEMİR Latif, “Afyonkarahisar’da Türk Yerleşim ve Nüfusu”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, C.I, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayını, Afyon 2001.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VIII, İstanbul 1992.
- ERCAN Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.
- ERSAN Mehmet, “Selçuklu-Ermeni İlişkileri,” *Türkler*, C.VI, Ankara 2002.
- , “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri,” *Yeni Türkiye* (Ermeni Sorunu Özel Sayısı II), S.38, (Mart-Nisan 2001).
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672), C.IX, İstanbul 1935.
- EZHERLİ İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları. Ty.
- Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi II’nci Cilt Batı Cephesi 5’nci Kısım 1’nci Kitap*, Ankara 1972.
- GÖNÇER Süleyman, *Afyon İli Tarihi*, C.II, Afyon 1991.
- GÖYÜNÇ Nejat "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt.:Türkkaya Ataöv), Ankara 2002.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", *Türkler*, C.X, Ankara 2002, s.186.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, (Mart 2001).
- HOCAOĞLU Mehmet, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul 1985.
- <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale6.html>.
- İLGAR Yusuf, “Milli mücadele Döneminde Afyonkarahisar’da Yunan mezalimi”, *V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yay.Haz. Mehmet Sarlık) 13-14 Nisan 2000, Afyonkarahisar.
- , “XX: Yüzyıl İlk Çeyreğinde Afyonkarahisar Şehrinde Eğitim-Öğretim”, *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Haz. Mehmet Sarlık), 10-11 Ekim 2002, Afyonkarahisar.
- KANTARCI Şenol, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2002.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.
- KARAZEYBEK Mustafa, “Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar”, *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Afyon Valiliği Yayını, Afyon 2004.

- KAYA İbrahim, "Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslar arası", *Ermeni Sorunu El Kitabı*, Ankara 2002.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, *Kıpçaklar*, Ankara 1992.
- KOÇU Reşad Ekrem, "Türkiye'de Seçimin Tarihi 1877-1950", *Tarih Dünyası*, S.5, (15 Haziran 1950), ve S.6, (30 Haziran 1950).
- KÖPRÜLÜ M.Fuad, (*Prof.Dr.W.Barthold*) *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1973.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- KÜÇÜK Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1984.
- , "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, 1985.
- KÜPELİ Özer, "Şeriyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarına Doğru, Afyonkarahisar'da Gayrimüslimler (1844-1848)", *VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yay. Haz. Mehmet Sarlık), 10-11 Ekim 2002, Afyonkarahisar.
- Maarif-i Umumiye Nezareti Mecmuası*, İstanbul 1334.
- Matbuat Umum Müdürlüğü, *Anadolu'da Yunan Zulüm ve Vahşeti*, II. Kısım, Ankara 1338.
- MAZICI Nurşen, *Belgelerle Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918*, İstanbul 1987.
- MCCARTHY Justin, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara 2002.
- ORTAYLI İlber, "Osmanlı Barışı", *Türkiye Günlüğü*, S.58, (Kasım-Aralık 1999).
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C.X, Ankara 2002.
- ; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4 1985.
- PARDOE Miss Julia, *Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul* (Sultanın Şehri ve Türklerin Aile Hayatındaki Gelenekleri, Çev. Bedriye Şanda), İstanbul 1967.
- SARAY Mehmet, "Ermenistan Yol Ayrımında," *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996.
- SEVİM Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983.
- SONYEL Salâhi R., *İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları*, (Temmuz 1908-Aralık 1909), Ankara 1988.
- TOGAN Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, C.I, İstanbul 1981.

- TOROS Taha, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, 1985.
- TURAN Osman., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993.
- ULUÇAY Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1965.
- YEDİYILDIZ Bahaeddin, "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış", *Türkler*, C.X, Ankara 2002.